સ્વરાજ્ય લેખમાળા નં. ૨૮

અધિકારીઓને મુક્તિ આપનારા ખરડા વિરૂદ્ધ

પંડિત માલવિયાનું ભાષણ.

હોમ રૂલ લીગ.
૨૧૧, હૉર્નબી ... ...
મુંબઇ.

પ્રત ૧૫,૦૦૦] કિંમત ચાર આના [જાનેવારી ૧૯૨

Printed by M. N. Kulkarni, Karnatak Press,
434 Thakurdwar, Bombay
and
Published by K. M. Munshi, Secretary, Home Rule
League, 251 Hornby Road, Bombay.

ઇન્ડેમ્નીટી બીલ વિરૂદ્ધ
પંડિત માલવીયાનું ભાષણ.

ઇન્ડેમ્નીટી બીલ વિરૂદ્ધ વડી ધારાસભામાં ડીસેમ્બરની તારીખ ૧૮ તેમજ ૧૯ ને દિવસે પંડિત મદન મોહન માલવીઆએ નીચેનું યાદગાર ભાષણ કીધું હતું:—

માન્યવર પ્રમુખ,

માનવંતા હોમ મેમ્બરે જે બીલ દાખલ કરવાની રજા માંગી છે તે આ દેશમાં બ્રિટિશ સરકારે અત્યાર સુધી રજુ કરેલાં સર્વ કાયદાઓમાં સૌથી અગત્યનું છે અને તેથી તે ઉપર સંભાળપૂર્વક લક્ષ આપવું જોઇએ. નામદાર, હોમ મેમ્બરે જણાવ્યું છે કે કેટલીક જગ્યાએ થયલા રમખાણોને લીધે માર્શીઅલ લૉ જાહેર કરવો પડયો હતો અને ન્યાયની રીતે કાયદેસર નહિ ગણાય એવા પગલાં ભરવા પડયાં હતાં પરંતુ નીતિનિયમાનુસાર તે આવશ્યક હોય ઇન્ડેમ્નીટીનો કાયદો તેના પરિણામ રૂપે સ્વાભાવિક રીતે અમલમાં આવેલો હતો. હવે નામદાર, માર્શીઅલ લૉ કયા સંજોગોમાં દાખલ કરી શકાય અને કયા સંજોગોમાં ઇન્ડેમ્નીટી એક્ટ ન્યાયની રીતે રજુ કરી શકાય એ પ્રશ્ન હોમ મેમ્બરે પોતાની ફરજ સમજી ઉપસ્થિત કર્યો છે અને તેથી એ સવાલ ઉપર આપણે લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા છે. ઘણો પ્રાચીન ઇતિહાસ ન લેતાં ઓન. હોમ મેમ્બરે ૧૭૧૫ ના વર્ષની વાત કરી છે ત્યાંથી હું શરૂઆત કરીશ. આ કાઉન્સીલના સભાસદોને એ તો યાદ હશે કે એજ વર્ષમાં 'જેમ્સ ધી પ્રીટેન્ડર' ઇંગ્લાંડની ગાદી ખુંચવી લેવા માટે ઇંગ્લાંડ પર ચઢી આવ્યો હતો. સ્કૉટલેન્ડના ૬૦૦૦ સૈનિકો એના લશ્કરમાં જોડાઇ ગયા. એ નિયમસર લડાઈ જાગી; તોફાનો અને હુલ્લડો થયાં એટલુંજ નહિ પરંતુ ઇંગ્લાંડના રાજા સામું યુદ્ધ જામ્યું. જેમ્સ ધી

ન્હાર પામ્યો અને એ બળવો દાબી દેવા માટે ભરવામાં આવેલા સખ્ત પગલાંઓની જવાબદારીઓમાંથી મુકત કરવા માટે ૧૭૧૫ નો મુકિત આપનારો કાયદો પાર્લામેન્ટે પસાર કીધો. એ કાયદાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે " આ કાયદો સમ્રાટની તેમજ સરકારના સંરક્ષણ માટે અને જાહેર શાંતિ માટે જે કોઈ શખસોએ રાજ્યના બચાવ અર્થે કાંઈ પણ પગલાં લીધા હોય તેમાંથી મુકિત આપવા માટે છે." ૧૭૧૫ ની સાલના સપ્ટેમ્બર અથવા અકટોબર મહિનામાં થયલા અસ્વાભાવિક બળવા વખતે લોર્ડ લેફ્ટનન્ટો, જસ્ટીસ ઑફ ધી પીસ, મેયરો કોરપોરેશનના કેલીફો, કોન્સ્ટેબલો, અને રાજ્યની સાથે મિત્રતા ધરાવનાર બીજા અમલદારોએ રાજ્યમાં શાંતિ પ્રસરાવવા માટે અને બળવો શમાવવાને અર્થે સરકાર સાથે પ્રપંચ રચી બળવો કરવા માટે શંકા પડવાથી કેટલાકોને જેલમા કેદ કર્યા હોય, અથવા કેટલાકોના મકાનો કબજે કર્યા હોય, કોઈના હથિયારો લીધાં હોય અને જાહેર પ્રજાના રક્ષણ માટે ઘોડાઓ, ગાડાંઓ, ગાડીઓ દબાણ પૂર્વક લીધાં હોય, અને જે ઘરોમાં કાયદા પ્રમાણે દાખલ નહિ થઈ શકાય તેમાં સિપાઈવગેરેને રાખ્યા હોય અથવ તો જે કામ કાયદેસર નહિ હોય પણ જાહેર પ્રજાની સુલેહ શાંતિ માટે આવશ્યક હોય એવા પગલા ભર્યા હોય—તો તેઓના સર્વ કામોને પાર્લામેન્ટના કાયદાની રૂએ ન્યાયી ઠરાવવા જોઇએ અને જેઓએ આ પગલાં ભર્યા હોય તેને એ જોખમદારીમાથી મુકત કરવા માટે આ કાયદો ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે વગેરે." આ ઉપરથી આપ માન્યવર તેમજ કાઉન્સિલ જોઇ શકશો કે પ્રસ્તાવનાની મુખ્ય વાતો એ છે કે આ બાબતમાં બળવો થયો હતો અને તે દબાવી દેવાનો હતો અને બીજી વાત એ છે કે પાર્લામેન્ટની ખાત્રી થઇ હતી કે બળવો શમાવવા માટે જે પગલાં ભરવામાં આવ્યા હતા તે જો કે કાયદાની રૂએ વ્યાજબી ગણાય નહિ તોપણ તે અત્યંત આવશ્યક હતા. જાહેર શાંતિ તેમજ સુલેહને માટે તે કાયદા જરૂરી હતા અને તેથી પાર્લામેન્ટે તે કાયદેસર ઠેરવ્યા હતા અને જેઓએ એ પગલાં ભર્યા હતા તેઓને મુકિત આપવાની હતી. આ ઉપરથી કાઉન્સિલ આગળ રજુ કરવામાં આવેલા બીલના મુખ્ય મુદ્દાઓ આપણને માલમ પડે છે. આ મુદ્દો ફરીથી ૧૭૪૫ માં ઘડી કાઢવામાં આવ્યો હતો.

બીજો પ્રસંગ.

પકડેલા પ્રીટેન્ડરનો છોકરો ચાર્લ્સ એડવર્ડ ૧૭૪૫ માં ઈંગ્લાંડ ઉપર ચઢી આવ્યો. આ પ્રસંગે પણ ૬૦૦૦ હાઈલેન્ડરો એની સાથે જોડાયા. આ આંકડો વધીને ૯૦૦૦ નો થયો. આ વખતે પણ સામસામી યુધ્ધો જામ્યા. સ્કોટલાન્ડના કેટલાક અમીરો તથા અન્ય પુરૂષો પણ આ યુધ્ધમાં સામેલ થયા. આ પ્રકારે મોટું યુધ્ધ થયું અને રાજ્યની વફાદાર પ્રજાએ શહેનશાહના શત્રુઓ સાથે લઢીને તેમનો પરાજય કીધો. આ બનાવ ૧૭૪૫ માં બન્યો. બળવો શમાઈ ગયા પછી મુક્તિ બીલ પસાર કરવાનું આવશ્યક થઈ પડ્યું. આ કાયદો નીચે પ્રમાણે હતોઃ—

"સરકાર તેમજ જાહેર પ્રજાના બચાવ તેમજ સુલેહ શાંતિ જાળવવા માટે રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થયલા બળવા સામે જે શખસોએ હામી દેનારા પગલાં ભર્યા હોય તેઓને અભય વચન આપવા માટે આ કાયદો છે. ૧૭૪૫ ની સાલના જુલાઇ અથવા ઓગસ્ટ મહિનામા થયલા અસ્વાભાવિક બળવા વખતે લેફ્ટનન્ટો, ડેપ્યુટી લેફ્ટનન્ટો, સુલેહના અમલદારો, મેયરો, બેલીફો, કારપોરેટરો કોન્સ્ટેબલો અને રાજ્યની સાથે મિત્રતા ધરાવનાર બીજા અમલદારોએ રાજ્યમાં શાંતિ પ્રસરાવવા ને બળવો શમાવવા જે પગલા ભર્યા હોય, સરકાર સામુ પ્રપંચ રચનારાઓને શંકાથી પકડી જેલમાં નાંખ્યા હોય, મકાનો કબજે કર્યા હોય, કોઇના હથિયારો લીધાં હોય, જાહેર પ્રજાના સંરક્ષણ અર્થે ઘોડાઓ, ગાડાંઓ, ગાડીઓ વગેરે દબાણ પૂર્વક લીધાં હોય, અને જે ઘરોમાં કાયદા પ્રમાણે દાખલ નહિ થઈ શકાય તેમાં સિપાઇ વગેરેને રાખ્યા હોય અથવા તો જે કામ કાયદેસર નહિ હોય પણ જાહેર પ્રજાની સુલેહ શાંતિ માટે આવશ્યક હોય એવા પગલાં ભર્યા હોય—તો તેવાઓના સર્વ કામોને પાર્લામેન્ટના કાયદાની રૂએ ન્યાયી ઠરાવવા જોઇએ. અને જેઓએ આવાં પગલાં ભર્યાં હોય તેઓને એ જોખમદારીમાંથી મુક્ત કરવા જોઇએ."

બળવો કરનાર તોફાનીઓએ છોડી મુકેલા કેદીઓને લીધે જે શેરીફો, જેલરો પોતાની સામુ કામ ચલાવવામાં આવશે એવો ભય રાખતા હોય તેઓને ભયમાથી મુક્ત કરવાને માટે આ કાયદો ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. આ વાતમાં પણ કાઉન્સિલ યાદ રાખશે કે

લશ્કરી સત્તાવાળાના અધિકારનો પણ અંત આવે છે અને સાધારણ કોર્ટોની સત્તા એકવાર ફરીથી શરૂ થાય છે."

માર્શીઅલ લૉનો અમલ ક્યારે થવો જોઈએ?

મારા નામદાર, હું જે બાબત ઉપર ભાર દેવા માંગું છું તે એ છે કે માર્શીઅલ લૉનો આશ્રય લેવા માટે પ્રથમ તો યુદ્ધ જેવો બળવો અથવા તોફાન અથવા હુલ્લડ થવું જોઇએ. ઇગ્લાંડના કાયદા કાનુનોએ ઠરાવેલો મુખ્ય મુદ્દો પણ એજ છે. હિન્દુસ્થાનના સંબંધમાં તો આ બાબત વધારે નિશ્ચિત પાયા પર આધાર રાખે છે. ૧૮૦૪ ના ૧૦ મા કાનુન પ્રમાણે કેટલાક સંજોગો વચ્ચે ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલને લશ્કરી કાયદો સ્થાપવાનો હક્ક છે. પંજાબમાં આપ નામદારે લશ્કરી કાયદો એ સત્તાને આધારે જાહેર કીધો હતો તેથી હવે એ કાનુનની ભાષા તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચવા માંગું છું. નામદાર, એ કાનુન ૧૮૦૪ માં પસાર થયો અને એ પસાર થયો ત્યારે આ દેશમાં બ્રિટિશ સરકાર પોતાની સત્તા જમાવતી હતી અને તે વખતે કેટલાક ન્હાના રાજ્યો આ દેશમાં એ સત્તાના સ્થાપન સામુ અટકાવ કરતા હતા એ પણ યાદ રાખવું જોઇએ. એ વખત દરમ્યાનજ આ કાયદો પસાર થયો. મારા નામદાર, હું છાતી ઠોકીને કહું છું કે આ કાયદો ઘડનારાઓને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હશે કે મહાન વિગ્રહના વિજય પછી ૧૯૧૯ ના સુલેહના વખતમાં આ કાયદાનો આશ્રય લેવો પડશે. આ કાયદો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"બ્રિટિશ સરકાર સામે કેટલાક દેશી રાજ્યોએ ચલાવેલી લડાઈ દરમ્યાન બ્રિટિશ સરકારના કેટલાક વફાદાર શખ્સોએ સરકારની સત્તા સામુ ખુલ્લી રીતે હથિયાર ઉંચકયાથી સરકારના શત્રુઓને તેઓએ મદદ કરી છે અને એ સરકારની પ્રજા તેમજ તેઓની માલમિલકત ઉપર અત્યાચારના કર્મો કર્યા છે, અને વળી જ્યારે પણ હિન્દી સરકાર કોઈ પણ સત્તાની સામે યુદ્ધમાં ઉતરી હોય અથવા કોઇ પણ બ્રિટિશ મુલકની હદમાં ..., " સ્થિતિ અથવા વલણ હોય ત્યારે ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલે ...શ મુલકની સલામતી માટે, તેમજ જાહેર પ્રજાની સુલેહશાંતિ માટે લશ્કરી કાયદો આવશ્યક છે તેથી તે જાહેર કરી બ્રિટિશ સત્તા સામે હથિયાર પકડનારાઓને તેમજ તેમાં મદદ કરનારાઓને તાત્કાલિક સજાઓ

કરી નાંખવી. ' આ કાયદો જાહેર થયાથી ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલે તરતજ તેનો બ્રિટિશ હદની અંદર અમલ કરવા માંડવો.

લડાઈ અથવા ખુલ્લા બળવાંની આવશ્યકતા.

મારા નામદાર, હવે તો એ સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે કે સરકારની સત્તા સામે કયાં તો લડાઇ કરવામાં આવી હોય અગર ખુલ્લી રીતે બળવો કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારેજ કાયદેસર રીતે આ કાનુન અમલમાં મુકી શકાય. લાહોર અને અમૃતસરમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરતી વખતે આપે સીમલ થી ૧૪ મી એપ્રીલ ૧૯૧૯ ની યાદીમાં જણાવ્યું છે કે " પંજાબના અમુક વિસ્તારમાં સરકાર સામે ખુલ્લો બળવો થાય એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે એવી ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલની ખાત્રી થઇ છે. અને તેથી લાહોર તેમજ અમૃતસરની સાધારણ અદાલતોએ ગુન્હાઓ સામે કામ ચલાવવાનું મોકુફ રાખ્યું છે અને એ વિસ્તારમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કીધો છે. તેથી હવે ૧૯૧૫ ના ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૭૨ મી કલમની રૂએ ૧૯૧૯ નો લશ્કરી કાયદાનો ઓર્ડીનન્સ નં. ૧ જાહેર કરવામાં આવે છે.

હવે મારા નામદાર, બેંગાલ સ્ટેઇટ રેગ્યુલેશનની ૨ ૭ કલમ મુજબ જ્યારે ગવર્નર જનરલની ખાત્રી થાય કે સરકારની સત્તા સામું બંડ ઉઠાવવામાં આવ્યું છે અને સરકારના શત્રુઓ સામે તાત્કાલિક પગલાં લેવા યોગ્ય છે ત્યારેજ લશ્કરી કાયદો અમલમાં મુકી શકાય. ૧૯૧૯ ની ૧૪ મી એપ્રીલની યાદીમાં આપે જણાવ્યું છે કે પંજાબના કેટલાક ભાગોમાં સરકારની સત્તા સામે ખુલ્લો બળવો કરવામાં આવ્યો છે એમ આપની ખાત્રી થઈ છે પરંતુ મારા નામદાર, લાહોરમાં કયા સંયોગોમાં ખુલ્લો બળવો સળગ્યો તે જાહેર પ્રજાને કહેવામાં આવ્યું નથી. કયા સંયોગોમાં બળવો થયો એ સંબંધનાં કેટલાક પ્રશ્નો વિષે મેં ખબર કાઢી પરંતુ કમનસીબે સરકારે જવાબ આપ્યો કે એ સબંધમાં તપાસ ચાલુ છે અને જાહેર હિતને માટે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાશે નહિ. મારે જણાવવું જોઇએ કે જ્યારે કારોબારી મંડળ ધારામંડળ પાસે ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલના ફરમાન પ્રમાણે ધારામંડળનો ટેકો માંગવા આવે ત્યારે કયા સંજોગોમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યો છે તે જણાવવા ખાસ

હતા. નામદાર, પંજાબના ગોટાળા ઉઘાડા પાડવા માટે અમુક વ્યક્તિઓને તેમાં દાખલ કરવામાં ન આવી એટલુંજ નહિ પણ સી. એફ. એન્ડ્રુસ જેવા એક અતિ પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાન પત્રોનાં પ્રતિનિધિ કે જે શાન્તિને ચાહનારા અને નમ્ર ગૃહસ્થ છે તેમને પણ પંજાબમાં પગ મુકવાની મના કરવામાં આવી (હસવાનો અવાજ). નામદાર, હું જરા હસવાનો અવાજ સાંભળું છું પરંતુ હસવાનું કારણ શું છે તે હું સમજી શકતો નથી. જો એનો અર્થ એવો હોય કે મી૰ એન્ડ્રુસ શાન્તિપ્રિય નથી તો હું જણાવીશ કે એ પ્રમાણે ધારનારાઓ માટે મને ખેદ થાય છે! મી૰ હયુમના જેવા શુદ્ધ ચરિત્રવાળા મી૰ એન્ડ્રુસ કે જેઓ જનસમાજની સેવા માટે દુર દેશમાં પ્રયાણ કરતા હતા તેઓને સીમલાની મુલાકાત પછી લાહોર તરફ જતા અમૃતસર આગળ અટકાવવામાં આવ્યા, તેમની તરફ બેશરમ પૂર્વક વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું અને પંજાબમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. અન્ય પત્રોના પ્રતિનિધિઓને તેમજ જાહેર પુરૂષોને પંજાબમાં પગ મુકવાની મનાઇ કરવામાં આવી. પરિણામ એ આવ્યુ છે કે પંજાબમાં શું બને છે તે જોવાની તક જાહેર પ્રજાને મળી શકી નહિ. પરંતુ જે કાંઇ ઉપલક ખબર મળી શકી તેને આધારે હિન્દ કોન્ગ્રેસ કમિટિએ હિન્દી વજીરને એક લાંબો તાર મોકલ્યો ને વસ્તુ સ્થિતિની ગંભીરતાનું સ્મરણ કરાવ્યું. ઑલ ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિએ ૨૦ મીએ અને ૨૧ મી એપ્રીલે મુંબઇમાં મળીને નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કીધા હતાઃ—

ઑલ ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિ અમૃતસર, અમદાવાદ અને વિરમગામ વગેરે સ્થળો પર થયલા અત્યાચારના કાર્યો માટે અત્યંત દલગીરી દર્શાવે છે અને કાયદાનો નિયમસર અમલ થાય તેમ પ્રજામાં શાંતિ પ્રસરાવવા માટે જાહેર પ્રજાને વિનવે છે; વળી સરકારને પણ દાબી દેનારી સખ્ત રીતિ ન વાપરવા તેમજ સહાનુભાવ અને સમોપચારની રીતીએ કામ લેવા ભલામણ કરે છે."

"ઑલ ઇન્ડિયા કોન્ગ્રેસ કમિટિ પંજાબની તેમજ દિલ્હી અને હિન્દી સરકારે ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડિઆ એક્ટની રૂએ મહાત્મા ગાંધી જેવા ઉમદા સજ્જન સામુ જે હુકમો કાઢયા છે તે સામે મજબુત રીતે તિરસ્કારની લાગણી પ્રદર્શીત કરે છે. કમિટિ ધારે છે કે જો આ હુકમો કાઢવામાં આવ્યા ન હોત તો જે બનાવો બન્યા છે તે કદાપિ બનવા પામત નહિ.

આ કમિટિ હિન્દી સરકારને પોતાનો હુકમ ખેંચી લેવા તેમજ સ્થાનિક સરકારોને પણ તે પ્રમાણે વર્તવા માંગણી કરે છે."

આ ઠરાવો પ્રમાણે વડા પ્રધાનને અને હિન્દી વજીરને તારો મોકલવામાં આવ્યા. હું તે આપને વાંચી સંભળાવીશ.

"ઑલ ઇન્ડિયા કૉન્ગ્રેસ કમિટિ હિન્દના હાલના મામલા તરફ સમ્રાટનું ધ્યાન ખેંચે છે ને આતુરતાથી પૂછે છે કે ચાલુ રાજ્યનીતિમાં યોગ્ય પરિવર્તન કરવામાં આવે. દેશનાં કેટલાક ભાગોમાં થયલા અત્યાચાર તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતા આ સભા જે કારણોને લીધે આ તોફાનો થયા હોય તે તરફ નિષ્પક્ષપાતે ધ્યાન આપવાની ભલામણ કરે છે. ૧૪ મી તારીખનો સરકારનો ઠરાવ જણાવે છે કે આ મામલો ઉભો થવાનું કારણ રાઉલેટ ઍકટની ચળવળને આભારી છે પણ ખરી રીતે તો આ ઘણા કારણોમાંનું એકજ કારણ છે. એ તો નિઃશંક છે કે ધારા સભામાં બિન સરકારી સભ્યો સામે સરકારી સભાસદોએ રાઉલેટ ઍકટ બહુમતથી પસાર કીધો. તેથી કડવાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ ને દેશમાં શાંતિનો ભંગ થયો પરંતુ ત્યાર બાદ જે અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા તેનું કારણ તો માનનીય મહાત્મા ગાંધી તેમજ દેશના અન્ય નેતાઓ સામે બીન જરૂરી રીતે હિન્દી, પંજાબ અને દિલ્હી સરકારનાં પગલાને આભારી હતું. આ વખતે ઉત્પન્ન થયલા અસંતોષના કારણો સમજવા માટે બીજી કેટલીક બીનાઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઇએ."

અર્થનો અનર્થ.

ત્યાર પછી નામવર! આ મામલાના કારણો કે જેમાં હિન્દે વિગ્રહ વખતે બજાવેલી સેવા, યુરોપીઅનો તેમજ ઍંગ્લો ઇંડીઅન સભાસદોની સુધારાઓ તરફ વલણ, તુર્કીના સંબંધમાં મુસલમાનોની લાગણી વગેરે દર્શાવ્યા બાદ કમીટી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.—

આવા સંયોગોમાં કાઉન્સિલની બેઠક વખતે બે રાઉલેટ બીલો દાખલ કરવામાં આવ્યા. તેમાંના એક સામે સર્વ હિન્દી સભાસદોએ એકમતે વિરોધ બતાવી એ બીલ મુલતવી રાખવાની સૂચના કીધી. આ સૂચના તરફ સરકારે દુર્લક્ષ્ય બતાવ્યાથી આ દેશમાં કદાપિ નહિ ધારેલી એવી ચળવળ ઉભી થઈ. આ ઍકટને કાયદાના રૂપમાં ફેરવી નાંખવાથી

ઉત્પન્ન થયલા ભયનું સવિસ્તર વર્ણન આ કમિટિ કરી શકતી નથા. ફક્ત એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે સુલેહના વખતમાં આવા કાનુનને ધારાપોથીમાં દાખલ કરવાથી અને તેની રૂયે ગુન્હેગારો સાથે ખુલ્લી કોર્ટોમાં કામ નહિ ચલાવતાં તેઓના સ્વતંત્રતા ઉપર દબાણ મુકવામાં આવ્યાથી જે અસાધારણ ચળવળ રાજ્યદ્વારી પુરૂષોએ પોતાના સ્વાર્થને માટે ઉભી કરેલી કહેવામાં આવે છે તે અર્થનો અનર્થ કરવા બરોબર છે.

મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહની ચળવળ શરૂ કરી તે કાયદેસર છે કે નહિ તે તપાસવાનું કામ આ કમીટી કરવા માંગતી નથી. પરંતુ એટલું તો આ કમિટિ ભાર મુકીને જણાવે છે કે આ કાયદો પસાર કરવામાં જે અન્યાય થયલો છે તેને લીધેજ મહાત્મા જેવા ગાંધીએ આ ચળવળ શરૂ કીધી. જાહેર પ્રજાની જાણ પ્રમાણે તો મહાત્મા ગાંધીને દિલ્હી જતા અટકાવવામાં આવ્યા અને તેમને પકડીને કોઇ અણજાણી જગ્યાએ લઇ જવામાં આવ્યા ત્યાંસુધી કોઇ પણ પ્રકારનું હુલ્લડ કરવામાં આવ્યું નહતું. દિલ્હીમાં સત્તાવાળાઓએ ટોળાંઓ ઉપર વિના કારણે ગોળીબાર કરી કેટલાકોના જાન લીધા એ બીના બહાર પડી છે. હિન્દી સરકારે યોગ્ય તપાસ ન કરતાં આંખ આડા કાન કીધા અને બીન પાયાદાર નિવેદનો પર સ્થાનિક સરકારોને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કીધા. જો મહાત્મા ગાંધીને દિલ્હી જવા દેવામાં આવ્યા હોત તો કમિટિ ધારે છે કે એકવાર પુનઃ ત્યાં શાંતિ ફેલાત. તેમ કરવાને બદલે સરકારે મહાત્માને પકડીને દેશપાર કર્યાથી અમદાવાદ અને વિરમગામમાં તોફાનો થયા. મુંબઈમાં પણ તોફાન થવાની વકી હતી પરંતુ સત્તાવાળાએ સિપાઇઓને, તેમજ લશ્કરને આડે નહિ આવવા દેવાનાં શુભ પગલાને લીધે તેમજ મહાત્મા ગાંધી અને બીજા નેતાઓએ શાંતિ જાળવવા માટે કરેલા પ્રયાસોને લીધે કાંઈ બનવા પામ્યું નહિ.

દાબી દેનારી સખ્તાઈની રીતિ.

મહાત્મા ગાંધીની હાજરીથી અમદાવાદમાં એકદમ ફેલાયલી શાંતિ તરફ તેમજ પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાને લીધે વાપરેલી સખ્તાઈની રીતિ જેવી કે રસ્તામાં પ્રજાને ફટકા મારવા, એરોપ્લેનમાંથી બોમ્બ ફેંકવા, રસ્તામાં મળેલા લોકો પર ગોળીબાર કરવો વગેરે તરફ આ કમિટિ

આપનું ધ્યાન ખેંચે છે. દાબી દેનારી સખ્તાઈની આ રીતિથી આખા દેશમાં ખળભળાટ ને ક્રોધની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ છે. પ્રજાના નેતાઓ સરકાર સાથે મળીને અત્યાચારના કામો અટકાવવા તૈયાર છે પરંતુ જે રીતો પંજાબમાં શરૂ કરવામાં આવી છે તેથી કડવાસની અને અવિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે.

આ કમિટિ સમ્રાટને વચમાં પડી આ રીતિ અટકાવી અસંતોષના કારણો શોધવા માટે અમલદાર તેમજ બિન અમલદાર સભ્યોનું એકત્ર કમિશન નિમવાની અરજ કરે છે.

"ઉપલા કારણોને લીધે અસંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ છે તે તરફ સમ્રાટનું આ કમિટિ ધ્યાન ખેંચે છે. અમૃતસરમાં ડૉ૦ કીચલુ અને ડૉ૦ સત્યપાલને દેશનિકાલ કરવાના સર માઈકલના પગલાથી તોફાનો થયા. કમિટિ આતુરતાથી ભલામણ કરે છે કે સ્થાનિક સરકારોને ગમે તેમ સત્તા આપવાથી તેમજ દાબી દેનારી રીતિ વાપરવાથી આ મામલો શાંત થશે નહિ. સરકારે દાબી દેનારી સખ્તાઇ ન વાપરતાં જાહેર પ્રજા શાંત થાય અને રાજ્યદ્વારી પુરૂષને છાજે એવું શુભ પગલું ભરવું જોઇએ.

"કોન્ગ્રેસ કમિટિને આશા છે કે સમ્રાટના મીનીસ્ટરોએ આ બાબત ઉપર ધ્યાનપૂર્વક લક્ષ આપી, સખ્તાઇની રીતીનું ઉલ્લંઘન કરી, રાઉલેટ એક્ટ રદ કરવાની સહાનુભૂતિ દર્શાવશે. આ કમિટિ માન પૂર્વક જાહેર કરે છે કે એવા એકજ પગલાથી આખા દેશમાં જરૂર સુલેહ શાંતિ ફેલાશે."

નામદાર ! આ તાર ૨૮ મી એપ્રીલે કરવામાં આવ્યો હતો અને બનતી ત્વરાએ આ બાબતમા તપાસ કરવા માટે કમિશન નિમવા ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

ધારાસભા ઉઠી તે વખતે મારા નામદાર, અમૃતસર, લાહોર અને પંજાબના કેટલાક ભાગોમાં ખુલ્લો બળવો જાહેર થયો હતો એ ઉપર હું આપનુ ધ્યાન ખેચતો હતો કારણ કે બીલની શરૂઆતમાંજ જણાવવામાં આવ્યું છે કે બળવો થયો હતો એમ ધારી લઇનેજ સર્વે પગલાં ત્યારબાદ ભરવામાં આવ્યા હતા. એ પ્રમાણે જાહેર થતી વખતે પંજાબની સ્થિતિ શું હતી એ ઉપર પણ મેં આપનું લક્ષ ખેંચ્યું છે. ત્યાંની આખી

ને શોક પ્રદર્શિત કરવા મોટી ખોટો ખમી તે એવી આશા રાખીને કે આથી સરકાર એ પ્રશ્ન ઉપર ફરીથી વિચાર ચલાવે. એ દિવસ સારી રીતે ઉજવાયો ને પંજાબ સરકાર સિવાય બીજી કોઈ સરકારને સખ્તાઇની રીતિ વાપરવાની જરૂર પડી નહિ. તા૦ ૩ જી તેમજ પાંચમીએ ડૉ૦ સત્યપાલ અને ડૉ૦ કિચલુ સામે જાહેર ભાષણની મનાઇ કરનારા હુકમો બહાર પાડયા. આ બે સદ્‌ગૃહસ્થોએ હુકમનો આદર કીધો ને તેથી અમૃતસરમાં કાંઇ પણ અયોગ્ય બનાવ બન્યો નહિ. ૬ ઠ્ઠી એપ્રીલનો સત્યાગ્રહ દિવસ અમૃતસરમાં પાળવામાં આવ્યો અને ત્યાં બીજી જગ્યાની માફક એ દિવસ શાંતિમાં પસાર થયો. ત્રણ દિવસ પછી અમૃતસરમાં રામનવમીનો તહેવાર આવ્યો કે જે પ્રસંગ રામના જન્મ દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. આ તહેવાર હિન્દુઓનો હતો પરંતુ મુસલમાનોએ પણ આ વખત આ ઉત્સવમાં ભાગ લીધો. તે એટલે સુધી કે મુસલમાનો પોતાનો ભાતૃભાવ બતાવવા માટે એ પ્રસંગે બહાર પડયા. અમૃતસરમાં એક જંગી સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. અમૃતસરના ડેપ્યુટી કમીશનરે આ સરઘસ મને કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અલ્હાબાદ બેંકમાથી જોયું. એ સરઘસમાં સરકારની વિરૂદ્ધ કાંઇ પણ કરવામાં આવ્યું ન હતું. મેં સાંભળ્યું છે કે લોકો 'હિન્દુ મુસલમાનકી જય' એમ પણ ઘોષણ કરતા હતા. આ એક તદ્દન શાંત વર્તાવ દેખાવ હતો અને એમાં રાજ્યદ્વારી વલણનો લેશમાત્ર પણ અંશ ન હતો.

ડૉ૦ કિચલુ અને સત્યપાલને દેશનિકાલ.

પણ એ દિવસે એક અજાએબ જેવો બનાવ બન્યો; તે એ હતો કે અમૃતસરના ઇતિહાસમાં કદાપિ નહિ બનેલી એવી ભ્રાતૃભાવની લાગણી હિન્દુઓ અને મુસલમાનોએ અરસ્પરસ બતાવવા માંડી. આ લાગણી એટલે સુધી દૃઢ થઇ કે ધાર્મિક બંધનોને પણ બાજુએ મુકવામાં આવ્યા. હિન્દુ મુસલમાનોની મિત્રાચારી એ એક એવો બનાવ છે કે જેથી દરેક માણસ રાજી થાય. પણ બીજે દિવસે ૧૦॥ વાગે ડૉ૦ સત્યપાલ અને કિચલુને દેશપાર કરી દેવામા આવ્યા. લોકોની જાણ પ્રમાણે આ ઓર્ડર અમલમા મુકવાનુ કાંઇ પણ કારણ હતું નહિ. એ લોકોને બોલવાની નાઇ કરવામાં આવી હતી કે જેને તેઓ તાબે થયા હતા. નહિ

ઇચ્છવા યોગ્ય કાંઈ પણ બન્યું ન હતું; અને અમૃતસરમાં જાહેર શાંતિનો ભંગ થાય એવી ચળવળ પણ નહોતી; તે છતાં પ્રજાની આંખે તે વખતે દેવતા રૂપ ગણાતા આ બે ગૃહસ્થો સામે પંજાબ સરકારે દેશપારના હુકમ કાઢયા અને આ પ્રમાણિક અને માનનીય ગૃહસ્થો સામે ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિઆની રૂયે જે કામ લેવામાં આવ્યું તે પ્રજાને અન્યાયી માલમ પડયું. અમૃતસરમાં આ બીજી ભુલ કરવામાં આવી. આ ભુલના પડદા પાછળ પણ સરકારનું કેવું વલણ હતુ? બીજી સ્થાનિક સરકારોએ રાઉલેટ એકટ સબંધી લોકોની દુઃખિત લાગણી જાણી અને તેઓએ પ્રજાના વિરોધને જાહેર થવા દીધો. પરંતુ પંજાબના લેફટનન્ટ ગવર્નરને તો લાગ્યું કે રાઉલેટ એકટ વિરૂદ્ધ ચળવળ કરનારને બરોબર ઠેકાણે લાવવા જોઇએ. ૭ મી એપ્રીલે ધારાસભામાં કરેલા ભાષણમાં સર માઇકલે રાઉલેટ એકટ વિરૂદ્ધ ચળવળ કરનારાઓને ધમકી બતાવી અને તે ડૉ૦ સત્યપાલને કિચલુ સામું હુકમો કાઢીને ધમકીનો અમલ કરવો શરૂ પણ કર્યો. સર બાદ શું બન્યું? દેશપારના હુકમની ખબર પડયા પહેલા અમૃતસરમાં વેપાર ધંધો ચાલતો હતો, બેંકો ઉઘાડી હતી, જાહેર કચેરીઓ ખુલ્લી હતી ને લોકો રોજના નિયમ પ્રમાણે ધંધે લાગ્યા હતા. પરંતુ આ હુકમની ખબર પડતાંજ દેશમાં શોક અને ક્રોધની લાગણી ફેલાઇ ગઈ. એક મિનિટમાં તો દુકાનો ફડાફડ બંધ થઇ ગઇ. એ વખતે મ્યુનીસીપલ એન્જીનીયર મી૦ પી. ઇ. ટરમને શહેરમાં સાઇકલ ઉપર ફરવા માંડયું; તેને માલમ પડયું કે વેપાર ધંધો બંધ કરી દેવામાં આવ્યો છે પરંતુ તોફાનની કાંઇ પણ વલણ તેને જણાઇ નહિ. એક ટોળું હૉલ ગેઇટ તરફ જતું હતું પરંતુ તે ટોળાએ ટરમન ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. ટોળાઓ ડેપ્યુટી કમિશનરના બંગલા તરફ જતા હતા. તેઓનો હેતુ એવો હતો કે ડે૦ કમિશનરને બંગલે જઈ ડૉ૦ સત્યપાલ અને કિચલુને છુટા કરવા માટે માંગણી કરવી. અત્યાર સુધી તોફાનનું કાંઇ પણ ચિન્હ નહતું અને લોકોના ટોળાઓ કેટલાક જાહેર મકાનો આગાડી થઇને નુકશાન કર્યા સિવાય ત્યાંથી પસાર થયા.

નિઃશસ્ત્ર સરઘસ ઉપર બે વખત ગોળીબાર.

જ્યારે તેઓ પુલ નજદીક પહોંચ્યા ત્યારે તેઓને માલમ પડયું કે સીવીલ સ્ટેશન ઉપર તેઓને જવા દેવામાં આવશે નહિ. એ

લોકો ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો; તેઓ પાસે હથિયાર ન હતા; તેઓના હાથમાં લાકડીઓ પણ ન હતી; વળી મને કહેવામાં આવ્યું છે કે હુલ્લડની કે સામું થવાની તેઓની જરા પણ ઈચ્છા ન હતી અને જો સમજાવીને કામ લીધું હોત તો તેઓ કદાચ પાછા પણ વળતે. પરંતુ ગોળીબાર ચાલુ રહયા અને ટોળામાંના કેટલાકો ઘાયલ થઇ રામશરણ થયા. આથી લોકોમાં અણગમો ઉત્પન્ન થયો. આ વાત શહેરમાં પ્રસરી ને લોકો વધારે ગુસ્સે થયા. આ પુલ આગળ ફરીથી ગોળીબાર કરવામાં આવ્યા અને વધારે જાનોની ખુવારી થઇ. અમૃતસરના ડે૦ કમિશનરે માર્શીઅલ લૉ કમિશન અગાડી નિવેદન કરતાં જણાવ્યું છે કે ટોળાંઓએ કોઇ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કાર્યો ન હતો. એના પોતાનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો "ગોળીબાર થયા પહેલાં અત્યાચાર થયાનો કાંઈ પણ પુરાવો નથી." હવે નામદાર! ડે૦ કમિશનર માઈલ્સ ઈરવીંગ્સને પોતાના ઘર આગળ તોફાન થાય એવો ભય લાગ્યો. લોકો તરફથી કહેવામાં આવ્યુ કે જો ગોળીબાર કરવામાં આવતે નહિ અને જરા અંકુશ રાખવામાં આવતે તો આ કમનસીબ બનાવ બનવા પામતેજ નહિ. મારા નામદાર! જે બન્યું છે તે તો ખેદજનક છે. ટોળામાંના કેટલાક ઘાયલ થવાથી તેઓ ગુસ્સે થઇ શહેર તરફ વળ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે "આપણામાંના ઘણાને તેઓએ મારી નાંખ્યા છે માટે લાકી લઇને ચાલો." અત્યાર સુધી પુરાવા પ્રમાણે કાંઈ પણ ઇજા કરવામાં આવી ન હતી અને તે ટોળું એક લાકડા સિંચવાની જગ્યા તરફ ધસી ગયું. મેં પોતે એ જગ્યા જોઈ છે. તેઓએ લાકડાઓ લીધા ને ગુસ્સાની લાગણીથી ઉશ્કેરાઇ ખુનો કરવા શરૂ કર્યા. મારે કહેવું જોઇએ કે જે બન્યું છે તે તો ખેદજનક બીના.છે. જે નિર્દોષ જાનોની હાનિ થઈ છે તે માટે મારે શોકની લાગણી દર્શાવવી કાંઈ જરૂરી નથી મી૦ સ્ટુઅર્ટ, મી૦ સ્કૉટ, મી૦ રૉબીન્સન અને રેલ્વે સ્ટેશન પરના બીજા બે યુરોપીઅનોને મારી નાંખવામાં આવ્યા તેથી દરેક પ્રમાણિક માણસ દિલગીર થશે. આ સઘળો ખેદજનક મામલો બે કલાકમાં તો ખલાસ થઇ ગયો. સીવીલ અને મીલીટરી ગેઝેટમાં જણાવવામાં આવે છે કે પા વાગે સર્વે શાંતિ હતી. પુલ આગળ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો તે કાયદેસર હતો કે નહિ એ વિષયમાં હું ઉતરવા માંગતો નથી પરંતુ એક બાબત ઉપર આપનું ધ્યાન

ખેચુ છુ અને તે એ છે કે પહેલી વખત ગોળીબાર થયા પછીજ લોકોમા ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો અને તેથી તેઓએ શહેર તરફ પાછા વળી આપણા પાચ યુરોપીઅન બધુના જાન લીધા બે કલાકમા તો અમૃતસર પાછુ શાત થઇ ગયુ ૧૧ મીએ એમાનુ કાઇ પણ ન હતુ રેલ્વે પુન આગળ જેઓ મરણ પામ્યા હતા તેઓના મુડદા લાવવામા આવ્યા અને હિન્દુ અને મુસલમાનોએ વિચાર કર્યો કે મરી ગયનાના માન માટે તેઓએ એકત્ર થઇને જવુ અને સૌસોના રિવાજ પ્રમાણે લાશોને ઠેકાણે પાડવી આ ખેદજનક કાર્ય તેઓએ એક વાગા પહેલા ખલાસ કીધુ કમનસીબ માણસોની લાશો લઈ જતી વખતે હજારો માણસો તેમા સામેલ થયા અને તેમ છતા પણ તેને પરિણામે અમૃતસરમા કાઇ પણ નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય બનાવ બન્યો નહિ મુડદાને ઠેકાણે પાડયા બાદ લોકો શહેર તરફ વળ્યા અને સર્વ જગ્યાએ શાંતિ પ્રસરી ૧૨ મીએ પણ અમૃતસરમા સર્વે શાતિજ હતી ૧૩ મીએ સીડીશન મીર્ટીંગ એકટ અમૃતસરમા જાહેર કરવામા આ યો, તે વખતે પણ સઘળે શાતિ હતી ૧૦ મી એપ્રીલે ૫॥ વાગા પછી ખુલ્લા બળવાનુ નામ આપી શકાય એવો એક પણ બનાવ અમતસરમા બન્યો હતો એમ સરકાર તરફથી એક પણ સભ્ય કહી શકશે ખરા કે?

જલ્યાનવાળા બાગના ત્રાસજનક બનાવ.

મારા નામદાર, ૧૩ મીએ શુ બન્યુ તેનો વિચાર કરવો પણ દુ ખદાયક છે ૧૨ મીએ કેટલાક લોકોએ શહેરના એક ભાગમા સભા ભરવાનુ નક્કી કર્યુ ને તેમા હાજરી થોડી થવાથી સભામા જાહેર કરવામા આવ્યુ કે આવતી કાલે જલીઅનવાળા બાગમા સભા ભરવામા આવશે આ એક ખુલ્લી જગ્યા છે અને એની ચારે બાજુએ ઘરો આવેલા છે એમાથી બહાર નિકળવાના ત્રણ ચાર રસ્તા છે, એક બાજુએ બહાર નિકળવાનો સૌથી મોટો રસ્તો છે બહાર નિકળવાના નાના રસ્તાઓ સાધારણ દરવાજા કરતા મોટા ન હતા ૧૩ મીએ મને કહેવામા આ યુ છે તે મુજબ ૧૬ થી ૨૦ હજાર અ દમીનો ત્યા જમાવ થયો એવુ જાહેર કરવામા આ યુ હતુ કે અમૃતસરના જુના અને માનવતા વકીલ લા ॥ કનૈયાલાલ પ્રમુખપદ લેશે લાલાજીએ મને કહ્યુ કે મારી પાસે કોઇ આવ્યુ એ નથી અને મે પ્રમુખપદ લેવાની હા પણ પાડી નથી

આ વાત તદ્દન ખોટી બહાર પાડવામાં આવી છે. લોકોને મીટીંગમાં બોલાવવા માટે આ ચાલાકી કરવામાં આવી હતી. લાલાજીની સ્થિતિના માનવંતા પુરૂષ સભામાં પધારે એમ સમજી ઘણા લોકોએ સભામાં હાજરી આપી. એ દિવસ વૈશાખી દિવસ હતો કે જે દિને અમૃતસરમાં સૌથી મોટો મેળો ભરવામાં આવે છે. રાવલપીંડી, પેશાવર તેમજ બીજે ઘણે સ્થળેથી લોકો અમૃતસર આવ્યા. આ પ્રમાણે ઘણા શીખ તેમજ જાટ લોકો પણ આવ્યા હતા. સભા ભરવાની મનાઈની ખબર ન હોવાથી જાલ્યનવાલા બાગમાં મને કહેવામાં આવ્યું તેમ લગભગ ૨૦૦૦૦ આદમી ભેગું થયું. સીવીલ અને મીલીટરી ગેઝેટ ૬૦૦૦ નો આંકડો જણાવે છે. સંખ્યા ગમે તેટલી હશે પરંતુ આ એક જંગી સભા મળી હતી. જ્યારે આ સભા મળી હતી ત્યારે તે ઉપરથી એક એરોપ્લેન પસાર થયું, અને અડધા કલાકમાં તો લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને ભાષણ સાંભળતા લોકોને ચેતવણી આપ્યા સિવાય તેમજ નાસવાની તક આપ્યા સિવાય તેઓ પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી. હવે નામદાર ઓન૦ હોમ મેમ્બરે તો જણાવ્યું કે "અંહ, મરણ પામેલાઓની સંખ્યા તો ફકત ૨૯૧ નીજ છે." પરતુ મને આજે સવારે એક કાગળ મળ્યો છે તે પ્રમાણે તો મરણ પામેલાઓની સંખ્યા ૫૩૦ ની ને ઘાયલ થયલાની ૧૯૨ ની છે. આમાં ૪૨ તો છોકરા હતા કે જેની ઉમર નીચે પ્રમાણે હતી. એક તો સાત મહિનાનું બાલક હતું કે જે તેના બાપના ખોળામાં હતું; ૧૨ વર્ષની ઉમરના છોકરા એક કરતા વિશેષ હતા; કેટલાક ૧૪, ૧૫, ૧૭ ને ૧૮ વર્ષની ઉમરના હતા. હજી તો કેટલાક બીજાઓના નામો આવશે પણ ધારો કે આ લીસ્ટ સપૂર્ણ હોય અને હું આશા રાખી ઇચ્છું છું કે એ સંપૂર્ણજ છે તો પણ આ આંકડો ત્રાસજનક છે. એક સભામાં લોકો ભાષણ સાંભળવા બેઠા હોય તે વખતે લશ્કરી સિપાઈઓ તેમના પર ગોળીઓ છોડે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાના જાન માટે નાસતા માણસો પર ગોળી છોડી થોડીક મિનિટમાં તેઓને યમદ્વાર' પહોંચડાવામાં આવે એ કેવું ત્રાસદાયક ચિત્ર!! મારા નામદાર, ઇતિહાસમાંથી એવો એક પણ દાખલો હોમ મેમ્બર આપી શકશે કે જે જાલ્યનવાળા બાગના જેવો ભયંકારક હોય ને વળી તેમાં કરવામાં આવેલા કાળા કૃત્યોનો ઢાંક પિછોડો કરવા કોઇ પણ સરકાર મુક્તિ બીલ પસાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે?

ખુલ્લા બળવાનું જાહેરનામું.

મારા નામદાર, હવે જરા લાહોરનો વિચાર કરીએ. ત્યાર પછી અમૃતસરમાં શું બન્યું તેનું હું વિવેચન કરીશ. પણ આ જગ્યાએ એ વાત તો મારે જણાવવી જોઇએ કે જાલીઆનવાળા બાગમાં આ કતલ થયા પછી એ બાગને ખુનરેજીના બાગથી હવે ઓળખવામાં આવે છે જો કે ત્યાર બાદ લોકોએ અત્યાચારના સહેજ પણ ચિન્હ બતાવ્યા ન હતા. જે ત્રાસ વર્તાવવામાં આવ્યો હતો તે લોકોએ ચુંચાં કર્યા વિના સહન કર્યો અને ત્યાર બાદ એવો એક પણ બનાવ બન્યો નથી કે જેને આધકારીઓ ખુલ્લો બળવો કહી શકે. આ દિવસ ૧૩ મી એપ્રિલનો હતો, અને તેજ દિવસે એક સરકારી યાદી મારફત જાહેર કરવામાં આવ્યું કે પંજાબ, અમૃતસર અને લાહોરના કેટલાક ભાગોમાં સરકાર સામે બળવો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. હવે નામદાર, હું માનપૂર્વક જણાવીશ કે અમૃતસરમાં જે દિવસે આ જાહેરનામું કાઢવામાં આવ્યું તે દિવસે એવો કોઇ પણ બનાવ મારી જાણ અને માન્યતા પ્રમાણે બન્યો ન હતો કે જેથી આપ નામદારને આ જાહેરનામું કાઢવાની ફરજ પડે.

મહાત્મા ગાંધી સામે હુકમ.

એકવાર ફરીથી લાહોરનો વિચાર કરીએ. તા૦ ૬ ઠીનો દિવસ લાહોરમાં સત્યાગ્રહના દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવ્યો હતો; દિવસ શાંતિમાં પસાર થયો. ૧૦ મી તારીખ સુધી નહિ પ્રચ્છવા લાયક બનાવો બન્યા ન હતા. ડૉ૦ સત્યપાલ અને કિચલુના દેશપાર થવાથી ૧૦ મીએ અમૃતસરમાં તોફાન થયું હતું. તેજ દિવસે લાહોરમાં એવી ખબર મળી કે મી૦ ગાંધીને પકડવામાં આવ્યા છે ને કોઇ અણજાણે સ્થળે લઇ જવામાં આવ્યા છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે જે સ્થળે તેમને લઈ જવામાં આવ્યા તે સ્થળ લોકોને જાણવા દેવામાં આવ્યું નહિ. હવે નામદાર, મારે જણાવવું જોઇએ કે મી૦ ગાંધી હિન્દી મિત્રોમાં જાણીતા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ દરેક ગૃહસ્થ તેની તરફ અખંડ માન અને પૂજ્યભાવની લાગણીથી જુએ છે. સંત પુરૂષના ચારિત્રવાળા કોઇ પણ બંધુને હાનિ ન કરનારા, સત્ય, ન્યાય અને મનુષ્યત્વને માટે પ્રાણ અર્પણ કરનારા મહાત્મા ગાંધીએ લોકોના હૃદય એટલે સુધી તો જીતી લીધા છે કે એના

જેટલું માન આ દેશનો બીજો કોઇ આદમી ભાગ્યેજ ધરાવતો હશે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા છે તેવા દુઃખી બનાવો દિલ્હીમાં બનવાથી જાહેર લાગણી ઉછળી આવી ને તેથી મહાત્મા ગાંધીએ લોકોને શાંત પાડવા અને જાહેર લાગણી દબાવી દેવા દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. પરંતુ દિલ્હી જતાં હિન્દી સરકારે એવો હુકમ કાઢ્યો કે તેઓએ મુંબઇમાંજ રહેવું. આ સાથે વળી પંજાબ અને દિલ્હીની સરકારે પણ એવા હુકમો બહાર પાડયા કે મી૦ ગાંધીએ પંજાબ અને દિલ્હીમાં દાખલ થવું નહિ. નામદાર, મહાત્મા ગાંધીનું આ ખુલ્લે ખુલ્લું અપમાન હતું. અમુક પ્રાંતની હકુમતમાં મહાત્મા ગાંધી પધારે તો ત્યાંની સરકારે ખુશ થવા જેવું હતું. તેને બદલે દિલ્હી અને પંજાબમાંથી તેમને બહાર રહેવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું અને આ રીતે તે જગ્યાના કારોબારી સત્તાવાળાઓએ યોગ્ય વળણ લીધી નહિ. પરિણામ તેનું એ આવ્યું કે મહાત્મા ગાંધીને પકડીને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા છે એવી ખબર લોકોને મળી ને તેથી તેઓ પોતાના મગજ ઉપરનો કાબુ ખોઈ બેઠા. લાહોરમાં એક ટોળાએ લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને અરજ કરવા માટે સરકારી મહેલ તરફ પ્રયાણ કરવા માંડયું; તેઓએ યુરોપીઅનોના મકાનો અગાડી થઇને પસાર થવા માંડયું. રસ્તામાં તેઓને ઘણા યુરોપીઅનો મળ્યા પણ તેમને ઇજા કરવાના સ્હેજ પણ ચિન્હ આ ટોળાએ બતાવ્યા ન હતા. જે યુરોપીઅનોની અપર મોલ ઉપર દુકાનો આવેલી છે તેને બિલકુલ પણ ઇજા થઇ નહોતી એટલે સુધી કે એક કાચ પણ ભાંગવામાં આવ્યો ન હતો. જ્યારે લોકોનું ટોળું અપર મોલ આગળ અમુક જગ્યાએ પહોચ્યું ત્યારે સિપાઇઓએ તેમને અગાડી જતા અટકાવ્યા ને પાછા હાંકી કાઢ્યા. પાછા ફરવાનું તે લોકોને પસંદ ન હતું જો કે તે છતાં તેઓએ તેમ કરવાનું કબુલ રાખ્યું. પણ તેઓના પાછા ફરતા તેઓ ઉપર ગોળીઓ છોડવામાં આવી. પાછા ફરવામાં તે લોકોની વલણ એવી હતી કે એ ગોળીબાર કરવામાં આવતે નહિ અને જો ટોળું જ્યાં હતું ત્યાં વધારે વખત રહયું હોત તો કાંઇ પણ બનાવ બનવા પામતે નહિ. સંખ્યાબંધ લોકોનું એવું માનવું હતું કે જો ઉશ્કેર્યા વિના સમજાવીને લોકોને પાછા ફરવાનું કહેવામાં આવતે તો તેઓ તે પ્રમાણે કરતે. હવે મારા નામદાર જ્યારે લોકો અનારકલી આગળ પાછા ફરતાં હતા ત્યારે તેઓના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી અને

તેઓના જાન લેવામાં આવ્યા એ કેવું ખરાબ! આથી લોકો ગુસ્સે થયા. નામદાર, દિલ્હી અને લાહોરના લોક સિવાય મારા ધારવા પ્રમાણે દુનિયા પર ભાગ્યેજ બીજી કોઇ પ્રજા અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે. કે જે પોતાના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવે તે છતાં કાયદાને માન આપી શાંત વર્તણુ રાખી શકે! તેઓએ બિલકુલ પણું તોફાન કીધું નહિ, તેઓ પાછા ફર્યા અને આઠ વાગામાં તો બધે શાંતિ ફેલાઈ રહી.

બાદશાહી મસજીદનો બનાવ.

પરંતુ લોકો પોતાને ઘેર પહોંચે ત્યર પહેલાં તો સરકારી મહેલમાં ગભરાટ ફેલાયો તેથી તેઓએ લશ્કરને તૈયાર રહેવા હુકમો આપી દીધા. કલબમાં અને બીજી જગ્યાએ ગયલી બાનુઓને સરકારી મહેલમાં જવાની તાકીદ કરવામાં આવી. કેટલીક બાનુઓ ત્યાં ગઈ પણ ખરી પણ આઠ વાગામાં સર્વે શાંતિ પ્રસરી, અને તેથી સરકારી મહેલમાં ગયલી બાનુઓને ઘેર જવાની રજા આપવામાં આવી. ગોળીબાર કર્યો એ વ્યાજબી હતું કે નહિ તે સવાલ બાજુએ મુકતાં મારે જણાવવું જોઇયે કે કલાક દોઢ કલાકમાં શહેરમાં શાંતિ ફેલાઇ અને તેજ દિવસે સાંજે લૅફટનન્ટ ગવર્નરને પાર્ટી આપવામાં આવી. આ બનાવ ૧૦ મી તારીખે બન્યો. ત્યાર પછી હવે ૧૧ મીએ શું બન્યું તે જોઇએ. લોકોએ મરણ પામેલાઓને સરઘસના આકારમાં લઇ જવાની માંગણી કરી જેનો સ્વિકાર કરવામાં આવ્યો અને તેથી લોકોએ પોતાની ધર્મક્રિયાઓ સુલેહસંપમાં કીધી અને કંઇ બનાવ બન્યો નાહ. ૧૨ મીએ બાદશાહી મસજીદમાં સભા મળી. સભા મેળવવાનું કારણ એ હતું કે જે કાંઇ બન્યું હતુ તેને માટે દિલગીરી પ્રદર્શિત કરવી. દુકાનો બંધ કર્યાથી ખોરાકીની ચીજો નહિ મળી શકવાથી ગરીબ લોકો હેરાન થયા, પણ ધન્ય છે લાલા હરકીસનલાલને કે જેણે ગરીબ લોકોના ભુખમરાથી પ્રાણ બચાવવા રૂા. ૧૦૦૦ કાઢી આપ્યા આ સભામાં સી. આઇ. ડી. નો એક આદમી હતો કે જેની વર્તણુક લોકોને પસંદ પડી નહિ. આ માણુસ તરફ ખરાબ વર્તણુક ચલાવવામા આવી, એની પાઘડી લઇ બાળી નાંખવામા આવી પરંતુ એ સિવાય સભા શાંતિથી મળી. ત્યાર પછી કંઇ બન્યું નહિ, પણ લોકો જેવા પાછા ફરવા માંડયા કે કંઇક બનાવને લીધે રસ્તે ઉભેલા સિપાઇઓએ તેમના પર ગોળીઓ છોડવા માંડી કેટલાકો ઘાયલ થયા અને કેટલાક માર્યા ગયા. ને

પણ નામદાર, લોકો શાંત રહ્યા, બિલકુલ પણ ઉશ્કેરાયા નહિ અને લાહોરમાં એક કાચને એક ફુલદાનીને પણ નુકસાન કરવામાં આવ્યું ન હતું. ઓન૦ લો મેમ્બરે શું કહ્યું તે હું સાંભળી શક્યો નથી.

સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસઃ—ઓનરેબલ મેમ્બર સાંભળે એવા હેતુથી હું કાંઇ બોલ્યો ન હતો.

પંડિત માલવીયાઃ—એટલો તો અવાજ હતો કે મને લાગ્યું કે મારા સંબંધી કંઇ બોલવામાં આવે છે.

પ્રમુખઃ—ઓન૦ મેમ્બરને કંઇ પુછવું હોય તો ધારા પ્રમાણે તેઓ ઉભા થઇ તેઓ સવાલ પુછી શકશે.

પંડિત માલવીયાઃ—હવે મારા નામદાર, ઓન૦ હોમ મેમ્બર અથવા આ બીલને ટેકો આપનાર કોઇ પણ કહી શકશે કે ૧૦ મીથી ૧૫ મી સુધી લાહોરમાં એવા કયા બનાવો બન્યા હતા કે જેથી આ જાહેરનામું ન્યાયી ઠરી શકે. હોમ મેમ્બરે એવો એક પણ દાખલો રજુ કર્યો નથી, અને મારે જણાવવું જોઇએ કે એવો એક પણ બનાવ છેજ નહિ. લોકો હંમેશ મુજબ સુલેહમાં રહેતા હતા; અને લાહોરમાં સરકાર તરફથી લશ્કર ગોઠવવામાં આવ્યું તે સિવાય સર્વે શાંત હતું. કેટલાકો કહે છે કે શાંતિ ફેલાવવાનું ખરૂં કારણ સરકારના પગલાંને આભારી હતું; કેટલાકો કહે છે કે લોકોની ભલી વૃત્તિને આભારી હતું, પણ એ વિવાદમાં હું ઉતરવા માંગતો નથી; પરિણામ તો દેખીતુંજ હતું. લાહોરમાં શાંતિ હોવા છતાં યુરોપીઅન લેડીઓને બીકમાં નાંખી ટેકરીઓ ઉપર મોકલી દેવાનું કાંઇ પણ વ્યાજબી કારણ ન હતું. મારા નામદાર, લાહોર અને અમૃતસરની ૧૫ મી તારીખ સુધી જ્યારે આ સ્થિતિ હતી ત્યારે ૧૫ મીની મધરાતે એ જગ્યાઓએ બળવાના ચિન્હ હતા એમ ધારવાનું આ કાઉન્સિલને શું કારણ છે. આવી સ્થિતિમાં ઇન્ડેમ્નીટી બીલ રજુ કરી તેને ટેકો આપવાની શું આવશ્યકતા છે?

ગુજરાનવાલાના બનાવો.

પંજાબમાં બીજા કયા બનાવો બન્યા તે વિષયમાં હવે હું કાંઇ બોલીશ. એમ કહેવાય છે કે થોડાક દિવસ પછી બીજી જગ્યાઓએ પણ ખુલ્લો બળવો થયો હતો. મારા નામદાર, ૧૦ મી તારીખ પછી ૧

બન્યું તે આપણે તપાસીએ. મેં કહ્યું છે કે ૧૦ મી તારીખે જે કાંઇ બન્યું તેનું કારણ ડૉ૦ સત્યપાલ અને ડૉ૦ કિચલુના દેશપાર થયાને લીધે હતું. લાહોરમાં જે કાંઇ બન્યું તે મહાત્મા ગાંધીના પકડાવાથી તેમજ તેમને દેશનિકાલ કીધાથી અને ઘણું કરીને અમૃતસરના બનાવોને લીધે પણ હતું એ જગ્યાઓએ આ બનાવ સિવાય ખુલ્લા બળવા જેવું કાંઇ બન્યું ન હતું. હવે આપણું ધ્યાન ગુજરાનવાળા તરફ ખેંચવા માંગું છું. ૧૩ મી તારીખ સુધી ત્યાં ખાસ કાંઇ પણ બનાવ બન્યો ન હતો. તે લોકોએ સભા ભરી, સત્યાગ્રહ વિષે વિવાદ કર્યો, રાઉલેટ એક્ટ વિરુદ્ધ પોતાનો વિરોધ જાહેર કીધો પણ એ સિવાય બીજું કાંઇ પણ ત્યાં બનવા પામ્યું હતું નહિ. ૧૪ મી તારીખે જુલ્યનવાળા બાગની કત્તલની ખબર ગુજરાનવાળાઓને પહોંચી અને તેથી તોફાન થયું. આખા શહેરમાં એકદમ હડતાળ પાડવામાં આવી, છતાં શહેરમાં સર્વ જગ્યાએ નિયમ અને શાંતિ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. ૧૩ મીએ મહાત્મા ગાંધીના પકડાવાની ખબર પહોંચ્યા પછી ૧૪ મીએ શહેરીઓએ હડતાળ પાડવાનું નક્કી કર્યું અને તેને માટે દિવાન મંગલસેનના ઘરમાં એક મીટીંગ બોલાવવામાં આવી. મારા નામદાર, ત્યાર પછી શું બન્યું તે ઉપર મહેરબાની કરી ધ્યાન આપશો. દિવાન મંગલસેન ગુજરાનવાલાના એક જાણીતા શહેરી છે; વિગ્રહ દરમ્યાન સરકારને ઘણી મદદ કરી છે; અને તે છતાં પણ એમને તથા બીજા માનવંતા ગૃહસ્થોને પકડી રાજ્ય સામે બળવો કીધો હોય તેમ તેમની સામું કામ ચલાવવામાં આવ્યું ! ૧૩ મીએ જ્યારે તેઓ ભેગા મળ્યા ત્યારે તેઓએ નિશ્ચય કીધો કે ૧૪ મીએ હડતાલ પાડવી અને તેથી એ બાબતની ખબર સત્તાવાળાઓને આપી. મીસર સુલતાન આહમદે મ્યુનીસીપલ કમિશનરો ઉપર એવો સંદેશો મોકલ્યો કે ૧૪ મીએ બધે શાંતિ રહે તે માટે તપાસ રાખવી. લોકોમાં કાંઈ કપટ ન હતું; દરેક ચીજ તેઓએ જાહેર રીતે અને ન્યાય પૂર્વક કીધી અને કાંઇ ખોટું અથવા છુપાવવા જેવું કાર્ય કીધું ન હતું. મારા ધારવા પ્રમાણે સભાનો અને કમિશનરો વચ્ચે થયેલી વાર્તાચિતનો રીપોર્ટ દફતરે છે.

હવે ૧૪ મીની સવારે કાંઇ બન્યું નહિ. તે દિવસે શહેરમાં સંપૂર્ણ હડતાલ પડી. વઝીરાબાદમાં તે દિવસે એક મહાન મેળો ભરાય છે અને તેથી ગુજરાનવાળાના તેમજ બીજી જગ્યાના અસંખ્ય લોકો ત્યાં ગયા

હતા. ૭-૩૦ ની વઝીરીબાદ જતી ગાડી ચીકાર હતી. ટીકીટો આપવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું અને તેથી કેટલાકો ત્યાં જતા રહી પણ ગયા. આથી લોકોમાં એવી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ કે કાં તો બધાએ વઝીરાબાદ જવું અથવા કોઇએ પણ જવું નહિ; ગાડી ચાલવા માંડી અને ગાર્ડને ટ્રેનમાં બેસતા અટકાવવામાં આવ્યો. ગાર્ડ રહી જવાથી ટ્રેન અટકી તેથી લોકો ટ્રેન તરફ ધસ્યા અને કેટલાક લોકોને ડબ્બામાંથી બહાર ઘસડી કાઢ્યા. ટોળાઓએ ડ્રાઇવરને બહાર આવવા કહ્યું અને તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. આથી એન્જીન એમને એમ રહ્યું. કેટલાક તોફાની આદમીઓએ એન્જીનમાંથી અંગારા લઇ ગુરૂકુલ પુલ ઉપર નકામા પડેલા પાટીઆઓ સળગાવવા માંડ્યા. આ બનાવ આકસ્મિક હતો કારણ કે ફક્ત થોડાક લોકે એજ આ કામ કર્યું હતું અને એ સંબંધી પહેલેથી બિલકુલ પણ વિચારપૂર્વક ગોઠવણ કરવામાં આવી ન હતી. સારે નસીબે પુલને કાંઇ પણ નુકસાન થયું નહિ. અને ટ્રેન થોડીક ઢીલ પછી સહિસલામત પસાર થઈ. એ પછી લોકોનું ટોળું ગ્રાન્ડ ટ્રંકને રસ્તે થઇને ગુરૂકુળ તરફ રેલ્વે લાઇનિને સીધે રસ્તે પાછું ફરતું હતું એટલામાં તેમને ખબર પહોંચી કે લાહોરમાં રેલ્વે પુલ ઉપર કાપી નાંખેલા બળદનો એક ભાગ લટકાવવામાં આવ્યો છે. હિન્દુ મુસલમાનોમાં તે વખતે સારી મિત્રાચારી હતી અને તેથી તેઓને શંકા પડી કે એ કામ કદાચ સી. આઇ. ડી. નું પણ હોય? તેની આસપાસ હિન્દુઓના મંદિરો હોવાથી એ વાતને વધારે વજન વળ્યું. જાહેર શાંતિ ઉપર આ બનાવની ઘણી પરાબ અસર થઈ. મુન્સી દિન મહોમદન નામના એક સ્થાનિક વકીલ અને નેતાએ જાહેર કીધું કે એ કાર્ય મુસલમાનોનું હોઈ શકેજ નહિ અને વળી કહ્યું કે હું પોતે તે શબને ઘસેડી નાંખીશ આથી જાહેર પ્રજાની ખાત્રી થઈ કે એ કામ મુસલમાનોનું ન હતું અને તેમાં પોલીસનો હાથ હોવો જોઇએ. વળી બીજા કેટલાક લોકોએ કહ્યું કે સ્ટેશનની બીજી બાજુએ એક કપાયલું ડુક્કર નજરે પડે છે. આથી લોકોમાં ગુસ્સાની લાગણી તીવ્ર થવા લાગી અને ટોળું જ્યાં કપાયલો બળદ લટકાવવામાં આવ્યો હતો ત્યાં પહોંચ્યું. ગુસ્સે થયલા કેટલાક લોકોએ મી૦ હેરનને પકડી નીચે નાંખી દીધો અને તેની ...તોલ ઝુંટવી લીધી. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એ હતું કે લોકોને ...સ ઉપર શક ગયો હતો. દીન મહોમદે લોકોને શાંત પાડી હેરનને

છોડી દઈ તેની પીસ્તોલ પાછી સોંપી દેવા તે લોકોને સમજાવ્યા. પણ હેરનને પીસ્તોલ મળતાંજ ટોળાઓ ઉપર તેણે બાર કીધો અને ખાસ કરીને જે લોકોએ તેને પીસ્તોલ પાછી આપી તેના ઉપરજ! કેટલાક લોકો ઘાયલ થયા (સરકારની સત્તા રૂપે પ્રગટ થયલાં 'પંજાબના ખલેલો' નું ૩૨ મુ પાનું જુઓ). આથી તો બળતા ઉપર જાણે તેલ રેડવામાં આવ્યું. ટોળુ રેલ્વે સ્ટેશન તરફ પાછું વળ્યું અને તેઓના ઉપર ગેરકાયદેસર રીતે ગોળીબાર કરવાથી હેરનને પુરો કરવાનો વિચાર કીધો. ઘાયલ થયલામાથી એક શખસ બીજે દિવસે મરણ પામ્યો. તે જ ગ્રી ટોળું પોલીસ, કમિશનરો તેમજ મેજીસ્ટ્રેટોની સામે થયું. આ બેની વચમાં ગ્રાન્ડ ત્ર-કનો રસ્તો આવેલો છે. લોકો ખુનરેજી કરતી વખતે યાહોમ પોકારો કરતા હતા. આ વખતે જો કે મેજીસ્ટ્રેટો અને મ્યુ૦ કમિશનરો લોકોને પાછા વાળવા બનતો પ્રયાસ કરતા હતા ત્યારે હેરન તો ટોળાઓ ઉપર ગોળીબાર કરવાની ઈચ્છા રાખતો હતો.

એકવાર ફરીથી ગોળીબાર.

ટોળામાંના કેટલાક લોકો પાછા ફરવા માંડયા પણ તે વખતે એક પોલીસ કોન્સ્ટેબલે જાણતાં કે અજાણતાં એક ગોળી છોડી એટલે બળતામાં ઘી હોમાયું. લોકોનુ ટોળુ જે તદ્દન બેદરકાર હતું તેમાં હવે ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. તેઓ મોટી સંખ્યામાં એકઠા થયા અને હેરને ગોળી છોડવાનો હુકમ આપ્યો. ગોળીબાર થયા અને ઘણી કતલો થઇ. હવે લોકોએ મારફાડના સર્વ સાધનો કામે લગાડયા અને પોસ્ટ ઓફીસ, ડાક બંગલો, કોર્ટો ડીસ્ટ્રીકટ કોર્ટનો એક ભાગ, રેલ્વે ગોડાઉન અને દેવળ વગેરે બાળી મુકયાં. આ સર્વ 'પંજાબના ખલેલો' માં પ્રગટ થયું છે.

મી૦ ટોમ્સનઃ—કોની સત્તાએ 'પંજાબના ખલેલો' પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે?

મી૦ માલવીઆઃ—શું એ ખોટી વાત છે? સીવીલ અને મીલીટરી ગેઝેટે તે રચી છે. શું મારા મિત્ર એમ કહેવા માંગે છે કે સરકારની સત્તાની રૂએ એ પુસ્તક પ્રગટ થયું નથી?

૦ ટોમ્સનઃ—એના પુઠા ઉપરજ પ્રગટ કરનારનુ નામ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મી૦ માલવીઆઃ—જો મી૦ ટોમ્સન મને સીધો જવાબ આપશે નહિ તો મારે દલગિરી સાથે કહેવું પડશે કે હું તેનો જવાબ આપી શકીશ નહિ. મારા ધારવા પ્રમાણે સત્તાની રૂએ એ પુસ્તક પ્રગટ થયું છે. જો હું ભુલતો હોઉં તો તેને માટે હું દિલગીર છું પણ ખરી બીના શું છે તે નામદાર મેમ્બરે જણાવવી જોઇએ. આપણુને ખરી બીનાઓની જરૂર છે. આ પુસ્તકમાં ઘણા સરકારી સંદેશાઓ છે.

હવે મારા નામદાર, સીદહન પુલ આગળ હેરનની પીસ્તોલથી ઘાયલ થયલાઓને બજારને રસ્તે નિષાઇન લઈ જવામાં આવ્યા કે જ્યાં એક ઉઘાડી જગ્યામાં સભા ભરી લોકોને રોકી રાખવામાં આવ્યા હતા. આ સભામાં હિન્દુ મુસલમીન ઐક્યતા માટે ભાષણો કરવામાં આવ્યા હતા અને લોકોને શાંત રહેવા ફરમાન કરવામાં આવ્યું હતું (એકટીંગ ડે૦ કમિશનરે ઇસ્લામીઆ સ્કુલના મેનેજરને આપેલી સુચના જુઓ) વકીલના કેઇસમાં મેનેજરે કરેલું નિવેદન એ માટે પુરતું થઇ પડશે. સઘળો શોચનીય મામલો ત્રણ વાગે શાંત થયો. શહેરમાં વળી કોઇ પણ જાતનું હુલ્લડ ન હતું. આ સર્વે બનાવો સીવીલ સ્ટેશને બન્યા. સીવીલ અને મીલીટરી ગેઝેટનાં રીપોર્ટ પ્રમાણે ટોળું વિખરાતું હતું ત્યારે એરોપ્લેનો લાવવામાં આવ્યા. હવે મારા નામદાર, ઘણોખરો ભાગ તો વિખરાઇ ગયો હતો, થોડો બાકીનો વીખરાવવાની તૈયારીમાં હતો તે વખતે એરોપ્લેનોમાંથી કેટલેક ઠેકાણે બોંબો નાંખવામાં આવ્યા. જે જગ્યાઓએ બોમ્બો નાંખવામાં આવ્યા તે મેં નજરો નજર જોયા અને તે જગ્યાએથી મને ખબર મળી છે કે એક ઠેકાણે પાંચ જનની અને બીજે ઠેકાણે બે જનની ખુવારી થઇ છે. જ્યારે લોકો વિખરાઇને પાછા ફરતા હતા ત્યારે ગુજરાનવાળા શહેર ઉપર એરોપ્લેનોમાંથી બોંબ નાંખવાની શું જરૂર હતી? બોંબ ફક્ત એકજ ઠેકાણે નાંખ્યા હોત તો તો ઠીક પણ શહેરની વચ્ચોવચ વીચ વસ્તીમાં પણ તે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું. એક બોંબ ખાલસા હાઇ સ્કુલ ઉપર નાંખવામાં આવ્યો કે જેમાં તે વખતે ૧૯૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ગુજરાનવાળાના પરાંઓ કે જ્યાં કોઇ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર થયો ન હતો ત્યાં પણ બોંબો ફેંકવામાં

કરીશ. મેં જે વિષે વિવેચન કર્યું છે. તેને બીલની પ્રસ્તાવના સાથે સંબંધ છે કારણ કે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે " પંજાબ અને હિન્દની બીજી જગ્યાએ થયલાં તોફાનોને લીધે સુલેહશાંતિ જાળવવા માર્શીઅલ-લૉની મદદ લેવી જરૂરી થઈ પડી છે." આ કથનની સત્યતા વિષે હું માનપૂર્વક વાંધો ઉઠાવું છું અને કહું છું કે સરકાર પાસે જે હકીકતો હોય તે જો આ કાઉન્સિલ સમક્ષ રજુ કરવામાં નહિ આવે તો, અને અમૃતસર, લાહોર વગેરે સ્થળે બળવાની સ્થિતિ હતી એ કથનને સત્ય ઠરાવનારી હકીકત પણ રજુ કરવામાં નહિ આવે તો બીલની પ્રસ્તાવનામાં યોગ્ય ફેરફાર થવો જોઇએ.

એકવાર પુનઃ હું આપનું પ્રસ્તાવના તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સુલેહશાંતિ સ્થાપવા તથા જાળવવા સરકારી કાયદાની મદદ લેવી પડી છે. હવે મારા નામદાર, સત્ય શું છે ? મેં જણાવ્યું છે કે જે દિવસે અમૃતસરમાં આ માઠા બનાવ બન્યા તે દિવસે બપોર પછી બધે શાંતિ હતી. ૧૧ મી કે ૧૨ મીએ કાંઇ પણ તોફાન ન હતુ. ૧૩ મીએ જે કાંઇ બન્યું તે સત્તાવાળાના જુલમને લીધે હતું અને તેમાં પ્રજાનો વાંક ન હતો. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોઇ શાંતિ જાળવવા તથા સ્થાપવા માટે લશ્કરી કાયદાની મદદ લેવાની શું જરૂર ? ફરીથી શાંતિ ફેલાય અને લોકોનો ગુસ્સો દબાઇ ગયો. સ્વદેશ ખાતાના સભાસદે મારા મિત્રો કે જેઓ ઘણા આબ્બાદાર ગૃહસ્થો છે તેઓને અપીલ કરતાં જુસ્સા પૂર્વક જણાવ્યું કે જો કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવામાં નહિ આવ્યો હોત તો તમારા માલ મિલ્કતની શું દશા થશે તેનો વિચાર કરો. સ્વદેશ ખાતાના સભાસદને હું જણાવું છું કે અમૃતસરમાં તોફાન થઇ રહ્યું ત્યાર પછી ત્યાં પોલીસની હસ્તી હતીજ નહિ અને લોકોએ પોતેજ બંદોબસ્ત જાળવ્યો હતો અને તે દરમ્યાન મારે કહેવું જોઇએ કે શહેરમાં ભાગ્યેજ કોઇ ગુન્હો થયો હશે. લોકોએ જ્યારે જોયું કે પોલીસો મદદ કરવા માંગતી નથી ત્યારે તેઓએ પોતે ટોળીઓ બનાવી અને શહેરની અંદર તેમજ બહાર બંદોબસ્ત જાળવવા માંડયો. આ કારણને લીધે શાંતિ સ્થાપન કરવા તથા જાળવવા અમૃતસરમાં માર્શીઅલ લૉની લેવામાં આવી છે એ વાત અસત્ય છે.

લાહોરમાં પણ એ વાત શું સત્ય હતી ? લાહોરમાં અસંખ્ય પુરા-

પીઅનો વગે છે પરંતુ તા૦ ૧૦ મીએ કે તે પછી પણ તેઓના જાનમાલને બિનકુલ પણ ભય ન હતો. ઑન૦ મી૦ ચદાના કહેવા મુજબ એમ જણાવવામા આવ્યુ છે કે આ બનાવ પછી એક યુરોપીઅન પોલીસને કાંઇક ઇજા થઇ અને તેથી તેને પાટો બાંધવાની જરૂર પડી હતી પરંતુ આમ થવાનુ કારણ એક સિપાઇની ભુલનેજ આભારી હતુ. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી મારા નામદાર, હું કાઉન્સિલના દરેક સભાસદને પુછુ છુ કે લાહોરમા તા૦ ૧૦ મીથી ૧૫ મી સુધીમા શુ કોઇ હિન્દી અગર યુરોપીઅનની જીદગી ભયમા આવી પડે એવી સ્થિતિ હતી કે જાહેર બળવાનુ જાહેરનામુ કાઢવામા આવ્યુ? હું તો કહુ છુ કે જાહેરનામા માટે કાંઇ પણ કારણ ન હતુ. લાહોરની પ્રજાના માનને ખાતર મારે કહેવુ પડશે કે નિર્દોષોના ગોળાથી જાન લેવામા આવ્યા તે છતા તેઓ શાંત રહયા અને કોઇ યુરોપીઅન ગૃહસ્થ તથા બાનુને ખોટુ લાગે એવુ કાર્ય તેઓએ કર્યુ નહિ. યુરોપીઅનોને બીજા શહેરીઓ તરફ ગુસ્સો લાગે અથવા તેઓના ઉપર દ્વેષભાવ થાય એવી તકનુ બિનકુલ પણ કારણ ન હોવા છતા બળવો જાહેર કરવામા આવ્યો. હું જણાવીશ કે લાહોરમા બળવાની સ્થિતિ હજીજ નહિ અને તેથી આ બીલની બાબતમા એ મુદ્દા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાના છે.

લશ્કરી કાયદા હેઠળ કાઢેલા હુકમો.

હવે મારા નામદાર, શાંતિ સ્થાપવા તથા જાળવવા માટે આવશ્યક થઇ પડે એવા કયા હુકમો લશ્કરી કાયદાની રૂએ કાઢવામા આવ્યા તે જરા તપાસીએ. એ સંબધી હકીકત મેળવવા મેં પ્રશ્નાવલી તૈયાર કરી હતી પરંતુ સરકારે દુર્ભાગ્યે તેનો જવાબ આપવાનું વ્યાજબી ધર્યુ નથી અને તે ઉપરથી હું તો ધારૂં છું કે આડકત્રી રીતે સરકાર તેની સત્યતા માન્ય રાખે છે. મે જે સવાલો રજુ કર્યા છે તેનો સરકાર તરફથી પ્રત્યુત્તર આપવામા આવે નહિ તો હું ધારી લઉંછું કે એ બાબતની સત્યતા ઉપર કોઇ વાંધો ઉઠાવી શકતુ નથી. હવે હું ખાસ કરીને લશ્કરી કાયદાની રૂએ કાઢવામા આવેલા હુકમો અને તેમા વિશેષે કરીને હોમ મેમ્બરે જણાવેલા હુકમ તરફ આપનુ ધ્યાન ખેંચવા માગુ છુ. જો તે હુકમનો યથાર્થ અમલ કરવામા આવ્યો હોત તો આજે આ બીલ ઉપર ચર્ચા

ચાની જરૂર પડતે નહિ પણ કમનસીબે જાહેરાવો અને હુકમો નીકળ્યા અને જોઇએ તે કરતા વધારે પ્રમાણમા તેનો અમલ થવા લાગ્યો હવે પ્રથમ હુ ફટકા મારવાના હુકમ સામુ આપનુ ધ્યાન ખેંચીશ કેટલાઓને ફટકા મારવામા આવ્યા છે અને કયા ગુન્હાને લીધે તે કોઇ જાણશે કે! લશ્કરી કાયદાની રૂએ ફટકા મારવાની સજાનો અપવાદ કરવામા આવ્યો હોય એમ મારી ધ્યાનમા છે જો હુ કહુ છુ તે ખરૂંજ હોય તો લાહોર, અમૃતસર અને બીજે સ્થાને ફટકાઓની સજાઓ કરવામાં આવી છે એ કેટલુ શોચનીય! મારા નામદાર કોઇ પણ એમ કહી શકશે કે શાંતિ સ્થાપન કરવા તથા જાળવવા ફટકાની સજાની જરૂર હતી? ફટકાની સજા સિવાય સરકાર પાસે શુ બીજા સાધનો ન હતા અને શિક્ષા કરવાની આ ક્રુર રીતની મદદ લેવામા આવી ન હોત તો સરકારની સત્તા ઉંધી વાળવામા આવશે એવી શુ તેને બીક હતી? જુદી જુદી જગાઓએ ફટકા મારવાની સજા કરવાની શુ જરૂર હતી તે હુ જાણવા માગુ છુ મારા નામદાર આપનો વધારે સમય ન જાય તેટલા માટે મે ગોઠવ્યા છે તે પ્રશ્નો મારા આપને હવે હુ વાંચીશ

નામદાર પ્રમુખ:—તમે કોઈ બીજીજ રીતે ચર્ચા ચલાવવાની ધારણા રાખતા હતા.

ઑન૦ મી૦ માલવીયા:—ખરી વાત. પરોક્ષ રીતે પરિણામ તો એજ હતું, મારા માન્યવર!

નામદાર પ્રમુખ:—એમજ. તમે એ કબુલ કરો છો તે જાણી હું પ્રસન્ન થાઉં છું. ઑન૦ મેમ્બરનો આશય એજ હતો અને તે હું ચાલવા દેવા ઇચ્છતો નથી.

ઑન૦ મી૦ માલવીયા:—મારા નામદાર, મારે કહેવું જોઇએ કે આપ માન્યવર સવાલ પુછવા દો કે નહિ તે મુદ્દા પર હું બોલતો નથી. હું ફકત એટલુંજ જણાવવા માંગું છું કે જુદા જુદા જાહેરનામા વિષે હું શા માટે બોલી શકતો નથી. હું આશા રાખું છું કે આ ખુલાસાથી આપને સંતોષ થશે. હું તદ્દન કફોડી સ્થિતિમાં છું. નામદાર, માર્શીઅલ લૉ સાથે સંબંધ ધરાવતા આવા બીલ ઉપર વિવેચન કરતાં, તેને અંગે બહાર પાડવામાં આવેલા સર્વ હુકમો, જાહેરનામાઓ વગેરે વિષે મારે બોલવું પડે તેમાં નડતી મુશ્કેલીઓનું જો હું ધ્યાન કરૂં તો તે આપ માન્યવરના હુકમના વ્યાજબી કે ગેરવ્યાજબીપણા વિષે મારા મગજમાં જરા પણ ખ્યાલ આવતો નથી. લશ્કરી કાયદાની રૂયે અસંખ્ય જાહેરનામાઓ અને હુકમો કાઢવામાં આવ્યા છે. કમનસીબે તે સર્વ હું આ કાઉન્સિલ સમક્ષ રજુ કરી શકતો નથી કારણ કે તેની નકલો મારી પાસે નથી. શાંતિ જાળવવા તથા સ્થાપવા તે 'સર્વે' ની જરૂર હતી નહિ એ પુરવાર કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ, અને એ બાબત ઉપરજ આ કાઉન્સિલનું હું ધ્યાન ખેંચવા માંગું છું. આ હુકમોમાંનો હું એકજ દાખલો આપીશ. મને ખબર મળી છે કે 'કુચ્ચા કોન ડી ગલી' માંથી પસાર થતા દરેક હિન્દીને તેની ઉમ્મર અથવા માનહોદ્દાની સ્હેજ પણ પરવા કર્યા સિવાય પેટ ઘસડીને ચાલવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. આ હુકમ અમલમાં મુકવામાં આવે છે કે કેમ તે જોવ.ને માટે ત્યાં લશ્કરની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. નિયમ અને શાંતિ જાળવવા આ હુકમની જરૂર હતી એમ કોઇ કહેશે ખ; કે? ત્યારબાદ નામદાર, અમૃતસરમાં ૧૨ મી એપ્રીલથી ચાર પાંચ દિવસ સુધી સિવીલ સ્ટેશન સિવાયની સઘળી વિજળીની લાઇટ અને પાણીના નળો

લડાઇમાં મહાન સેવા બજાવવા માટે જાહેરમાં નવાજવામાં આવ્યા હતા તેમને તથા મોલવી અબદુલ કાદર નામના કાસુરના જુના વકીલને પકડીને રેલ્વે સ્ટેશન આગળ ઉભા કરવામાં આવેલા બંદીખાનામાં કેટલાક અઠવાડીયા સુધી એકાંત રાખવામાં આવ્યા અને ત્યાર બાદ તેમના ઉપર આરોપ મુકયા સિવાય અથવા તપાસ કર્યા સિવાય છોડી મુકવામાં આવ્યા. મને ખબર પણ મળી છે કે કાસુરમાં સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓને ફટકાવવામાં આવ્યા હતા અને શાંતિ જાળવવા માટે આવી શિક્ષાની આવશ્યકતા હતી એમ કોણ કહી શકશે? વળી એમ પણ જણાવવામાં આવે છે કે મી૦ મનોહરલાલ એમ એ. (કેન્ટાબ) બેરીસ્ટર કે જેઓ અગાઉ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્રના મિન્ટો પ્રોફેસર તરીકે કામ કરતા હતાં અને હાલ જેઓ લાહોરના એક જાણીતા બેરીસ્ટર અને પંજાબ યુનીવર્સીટીના એક સીન્ડીક છે તેઓને પકડીને મહિનો દિવસ સુધી જેલમાં પુરવામાં આવ્યા અને અઠવાડિયા સુધી એકાંત કેદની સજા કરવામા આવી. મને કોઈ કહેશો કે આવા આબરૂદાર સદગ્રહસ્થને આટલી હદ સુધી અપમાન કરવાનું શું કારણ હતુ? તેને પકડવાનાજ શું કારણ હતા તે કોઇ કહી શકશે ખઇ કે? આ ગ્રહસ્થે જો કાંઇ અપરાધ કર્યો હોય તો તે એ હતો કે 'ટ્રીબ્યુન' પત્રના એક ટ્રસ્ટી તરીકે તેઓ કામ કરતા હતા. 'ટ્રીબ્યુન' પોતાની સ્વતંત્ર ટીકાઓથી અમલદારોની અને વિશેષે કરીને પંજાબ સરકારના વડાની ઇતરાજી વ્હોરી લીધી હતી. એક વર્તમાન પત્ર કે જેના લેખો હિન્દીઓના ધારવા પ્રમાણે ઘણીજ સાવચેતીથી લખવામાં આવે છે તેના ટ્રસ્ટી થવાના ગુન્હાને લીધે એક આબરૂદાર, બેરીસ્ટર અને માજી મીન્ટો પ્રોફેસરને આટલી હદ સુધી અપમાન કરવામાં આવ્યું. આ સદ્ગ્રહસ્થ અને તેમની સ્ત્રીને કરવામા આવેલા અપમાનનું તેમજ તેઓએ વેઠેલી હાડમારીનું વર્ણન મેં જેમ સાંભળ્યું છે તેમ તેઓને મ્હોઢેથીજ આ કાઉન્સિલે સાંભળવું જોઇએ! એ બધાનું શું કારણ હતું? ત્યાર પછી એક ગજાવર એસ્ટેટ ધરાવનાર શરાફ અને લાહોરના મ્યુ૦ કમિશનર રાય સાહેબ શેઠ રામપ્રસાદને એપ્રિલ મહિનામાં પકડી, હાથ કડી નાખી ત્રણ માઇલને અંતરે આવેલી જેલમાં લઇ જઇ, એકાંત કેદ કરવામા આવ્યા અને કેટલાક અઠવાડિયા પછી તપાસ કર્યા સિવાય તેઓને મુક્ત કીધા. શું ઑન૦ હોમ મેમ્બર એમ કહેવા માગે છે કે આ કાઉ-

ન્સિલમાં બેઠેલા છે તેવા આબરૂદાર સદ્‌ગ્રહસ્થો પર અવર્ણનીય અત્યાચારો કરનાર અમલદારોને રક્ષણ આપવા આ કાયદો ઘડવો? આવા કૃત્યો સામે ઓન૦ હોમ મેમ્બર અમલદારોને માફી અપાવવા માંગે છે? મારા નામદાર, કહેવાનું તો ઘણું છે પરંતુ કાઉન્સિલનો અમુલ્ય વખત હું લેવા માંગતો નથી પરંતુ સભાસદો આ બીલને કબુલાત આપે તે પહેલાં નિયમોની તપાસની આવશ્યકતા પર હું આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. મારા નામદાર હવે હું અમૃતસરનો એક દાખલો રજુ કરીશ. કેદારનાથ નામના ૬૭ વર્ષના એક રીટાયર્ડ સીવીલ સરજીઅનને પકડી, હાથકડી પહેરાવી, એક આદમી રહી શકે તેવી નાની જગ્યામાં બીજા બે કેદીઓ સાથે પખવાડીયા સુધી એકાંત રાખવામાં આવ્યા અને તપાસ વિના છોડી દેવામાં આવ્યા. લાહોરના ઘરો અને દુકાનો પર લશ્કરી કાયદાને લગતી નોટીસો ચોંટાડવામાં આવી હતી અને તેમાં રહેનારાઓને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે જો નોટીસોને નુકસાન કરવામાં આવશે, અગર ઉખેડી નાંખવામાં આવશે અથવા ફાડવામાં આવશે તો લશ્કરી કાયદાની રૂપે તમને સખતમાં શિક્ષા થશે. મારા નામદાર, પીરતાજદીન બેરીસ્ટરની સ્ત્રી કે જેઓ એક યુરોપીઅન બાનુ છે તેણીએ જાતે મને જણાવ્યું છે કે મારા ઘર ઉપર ચોંટાડવામાં આવેલી નોટીસ ઉપર મારે દેખરેખ રાખવી પડી હતી કારણ કે યુરોપીઅન સ્ત્રી હોવા છતાં પણ મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે એ જાહેરનામું ઉખેડી અથવા ફાડી નાંખવામાં આવશે તો મારે અને મારા ધણીને મુશીબતમાં ઉતરવું પડશે. આવા આબરૂદાર પુરૂષોનું અપમાન કરી તેમને હાડમારી વેઠાવવાની શું જરૂર હતી તે કોઇ જણાવશે તો હું અત્યંત ખુશ થઇશ.

વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા.

હવે વિદ્યાર્થીઓ તરફ કેવી વર્તણુક ચલાવવામાં આવી તે તરફ હું કાઉન્સિલનું ધ્યાન ખચીશ. લાહોરના વિદ્યાર્થીઓને તો હદ બહાર સતાવવામાં આવ્યા છે પરંતુ તે પ્રમાણે કરવું શું સુલેહશાંતિ જાળવવા માટે જરૂરનું હતું? લાહોરની દયાનંદ એંગ્લો વેદિક કોલેજ, દયાલસિંગ કોલેજ તેમજ મેડીકલ કોલેજના સર્વ વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરી અમલદારો આગળ દરરોજ હાજરી આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી, જે ૫

તેઓને તડકામાં ઉભા રાખી તેઓની સામે બંદુકો તાકવામાં આવતી હતી અને આ રીત તેઓની પરિક્ષા અગાઉ ત્રણ અઠવાડીયા સુધી ચાલુ રાખવામાં આવી.

કિંગ એડવર્ડ મેડિકલ કોલેજના સંબંધમાં તો વિદ્યાર્થીઓને હાજરી આપવા સારૂ સુર્યના સખ્ત તાપમાં અહર્નિશ ૧૬ માઇલ ચાલવું પડતું હતું. આ પ્રમાણે થવાથી રસ્તે જતાં અથવા હાજરી આપતાં અથવા પાછા ફરતાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને મુર્છા આવી અને તેથી ત્યાર બાદ હાજરી માટે નજદીકની જગ્યા પસંદ કરવામાં આવી. આ ઉપરાંત મારા નામદાર, લશ્કરી સત્તાના કારોબારીઓએ લાહોરની કેટલીક કોલેજોના પ્રીન્સીપલોને એવી ફરજ પાડી કે કોઇ પણ પ્રકારના ગુન્હાના પુરાવાની તપાસ કર્યા વિના વિદ્યાર્થીઓની અમુક સંખ્યાને સખ્ત શિક્ષા કરવી. આથી કેટલાકોને કોલેજોમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા, કેટલાકોને અમુક મુદત સુધી કોલેજોમાં આવવાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો, કેટલાકોને નીચા વર્ગમાં ઉતારી પાડવામાં આવ્યા અને આ, પ્રમાણે હજારેક વિદ્યાર્થીઓને અન્યાય કરવામાં આવ્યો. શાંતિ જાળવવા માટે આવી શિક્ષા કરવાનું શું કારણ હતું?

લશ્કરી કાયદાના છેવટના અમલ વખતે જ્યારે અમલદારો સમક્ષ ો ચલાવવામા આવ્યા ત્યારે વખતના અભાવનું બ્હાનુ કાઢી બચાવ રફના સાક્ષીઓ હાજર હોવા છતા પણ તેઓની જુબાની લીધા સિવાય મને એમ સજાઓ કરવામા આવી દાખલા તરીકે હરીઝાબાદના વકીલો ' ગુરૂદાસરામ અને લાલા શીવરામને મી૦ વેરોએ બબ્બે વર્ષની એ ાણે સખ્ત મજુરીની શિક્ષા કરી. એવુ જણાવવામા આવે છે કે લતરામના ૧૭ વર્ષના પુત્ર રામલોકને ૨૫ મીએ પકડવામા આવ્યો અને તે ત્રણ અઠવાડીમા સુધી જેલમા રાખી પુરાવાના અભાવે છોડી મુકવામાં. ાવ્યો. તેના છુટ્યા પછી થોડેક દિવસે રામદત્તા નામના એક આદમીના . હના સાક્ષી તરીકે દોલતરામ હાજર થયા અને જણાવ્યું કે પોલીએ રામદત્તને એપ્રુવર થવાનુ કહ્યુ હતું જેમ કરવાની તેણે ના પાડી હતી. આ પ્રમાણે જુબાની આપવાથી તેના પુત્રને બીજેજ દિવસે ફરીથી પકડવામા આવ્યો અને જે ગુન્હા માટે તેને પહેલા પકડી છોડી દેવામા

આવ્યો હતો તેજ ગુન્હા માટે તેની સામું કામ ચલાવવામાં આવ્યું. રામલીકના તપાસના દિવસ માટે ૯ મી અને ૧૦ મી જુન નક્કી કરવાંમાં આવ્યા પણ ૯ મી જુનની મધરાતથી લશ્કરી કાયદો બંધ થવાનો હોવાથી આરોપી તથા તેના બાપને ખબર આપ્યા સિવાય તપાસ માટે પાંચમી જુનનો દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો. આરોપી સામું તપાસ શરૂ થઈ પણ તેને બચાવ કરવાની તક આપ્યા સિવાય ઇન્ડિઅન પીનલ કોડની ૧૪૭, ૪૨૬ અને ૫૦૬ કલમના ગુન્હા કરવા માટે મી૦ હોઇલે એક વર્ષ અને સાત મહિનાની સખ્ત મજુરીની કેદની શિક્ષા ફરમાવી.

મારા નામદાર, મને ખબર મળી છે કે લીલાપુરમાં ભગવાનસિંગ નામના એક માંસ વેચનારને ૬ ઠી જુને પકડીને માર્શીઅલ લૉની સંક્ષિપ્ત કોર્ટ સમક્ષ ૭ મીએ ખડો કરવામાં આવ્યો; આઠમી તારીખે કામ ચાલ્યું અને થોડો પુરાવો લઇ કેસ મુલતવી રાખવામાં આવ્યો. પરંતુ ૯ મીની મધરાતથી લશ્કરી કાયદો ખેંચી લેવામાં આવવાનો હોવાથી કેદીના વકીલને હાજર રહેવાની તક આપ્યા વિના, તેજ રાત્રે ૧૧ વાગે કેસ પાછો શરૂ કરવામાં આવ્યો અને ગુન્હેગારને ત્રણ મહિનાની સખ્ત મજુરીની શિક્ષા કરવામાં આવી.

'સંક્ષિપ્ત' ચુકાદા અને ન્યાય.

એમ પણ કહેવામાં આવે છે, નામદાર, કે લૉ કમિશનરોએ ચલાવેલા કેટલાક કેસોમાં ભારે સજાઓ કરવામાં આવી ત છતાં પણ સરકાર તેમજ બચાવ પક્ષના પુરાવા અને ચુકાદાની નોંધ પણ લેવામાં આવી નથી. દાખલા તરીકે તાજ વિરૂદ્ધ ઝલાનો કેસ હું રજુ કરીશ. ૨૬ મી એપ્રિલે દરવીનના પ્રમુખપણા નીચે બનેલા કમિશને ૧૨૪ મી એ કલમ પ્રમાણે એને ગુન્હેગાર ઠેરવી જીંદગી પર્યંત કાળા પાણીની સજા કરી. અને એજ પ્રમાણે મી૦ જસ્ટીસ લેસ્લીના પ્રમુખપણા નીચે બેઠેલા કમિશને અમૃતસરના હંસરાજ તેમજ હરિરામને ૪૧૨ મી કલમ પ્રમાણે ગુન્હેગાર ઠેરવી દરેકને સાત વર્ષ સખ્ત મજુરી સાથે શિક્ષા કરી. મારા નામદાર, એમ કહેવામાં આવે છે કે કેટલાક કેસોમાં બચાવ પક્ષના બહારના સાક્ષીઓને બોલાવવા દેવામાં આવ્યા ન હતા અને ફક્ત સવાલો પુછીને કામ ચલાવી લેવામાં આવ્યું હતું. કેટલાક હુકમોમાં તો આરો

તેઓ તે દિવસે ત્યાં હાજર નહોતા. બચાવના સર્વ સાક્ષીઓએ તોફાન દરમ્યાન ગેરહાજર હતા એમ પુરવાર કરવાને બનતો પ્રયાસ કરે છે; એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ બનાવ બન્યો હોવો જોઇએ.

* * * *

બચાવના સાક્ષીઓમાંથી બાલમુકુંદ એમ પુરવાર કરવા માંગે છે કે તે ગુજરાનવાલામાં હતો અને ગુન્હાની જગ્યાએ ગેરહાજર હતો. તે પોતે જણાવે છે કે ૧૫ મીએ ૧ાા વાગા સુધી હું ત્યાંજ હતો.

* * * *

બીજા સાક્ષીઓ જણાવે છે કે અમને બાલમુકુંદ રસ્તામાં મળ્યો હતો. પરંતુ ઉલટ તપાસમાં પુછી શકાય તેવી તકરારોમાં તેઓ ઉતરતા નથી. ખરૂં જોતા તો એમ જણાય છે કે ૧૫ મીએ બપોરે બાલમુકુન્દ ગુજરાનવાળા છોડીને રામનગરથી ત્રણ માઇલ દૂર આવેલા મન્ચોર શહેરમાં હતો.

* * * *

આ ઉપરથી ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે નામદાર શહેનશાહને એટલે તેમના ચિત્રને બાળવાનો બનાવ બન્યો હતો. હડતાળ પાડવામાં આવી હતી અને લોકો સ્નાનાર્થે નદી પર ગયા હતા. જો કે બચાવના સાક્ષીઓ જણાવે છે કે હડતાળ પાડવામાં આવી નહોતી પરંતુ આથી પણ ગંભીર બનાવ બન્યો હતો તેમજ સાક્ષીઓ તે જગ્યાએ ગેરહાજર હતા એજ બચાવ લાવવાથી હડતાળ પડી હતી નહિ એમ પુરવાર થઇ શકતું નથી. હરિસિંગે લોકોની તાળીઓ વચ્ચે શહેનશાહનુ ચિત્ર બાળ્યું તેને માટે પણ જોઇએ તેટલો પુરાવો છે. બે હિન્દુઓ અને એક મુસલમાન આ વાતની સાબીતી કરે છે તેમજ જણાવે છે કે રાખને નદીમાં નાખવામાં આવી હતી તેમજ હિન્દુઓએ દેહ પાવન કર્યું હતુ. બીજા સાક્ષીઓ જણાવે છે કે ટોળું પાછુ ફરતી વખતે હરિસિંગના કહેવા પ્રમાણે 'રાઉલેટ બીલ, કાળા બીલ મર્યુ છે' બુમ મારતુ હતુ. આ બનાવની એક અઠવાડીયા સુધી ખબર પડી નહોતી અને કેટલોક વખત દરમ્યાન તેની તપાસ પણ થઈ નહોતી પણ તેનું કારણ એ હતું કે બીજે કેટલેક સ્થળે થયેલા અત્યાચારોને લઇને અમલદારો ઘણા કામમાં રોકાયા હતા. આ કાર્ય બ

વટી વાત છે નહિ. હું ધારૂં છું કે કેસ બરોબર પુરવાર થયો છે અને તાજ તરફથી સાબિત કરવામાં આવ્યું છે કે ૨૮ ગુન્હેગારોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો.

* * * *

ગુન્હો એટલો તો ગંભીર પ્રકારનો છે કે ગુન્હેગારોને ખાસ ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ મોકલવામાં આવ્યા નથી તે માટે તેઓએ પોતાને ભાગ્યશાળી માનવા જોઇએ. આ કારણને લીધે વધારેમાં વધારે સજા કરવી ઇષ્ટ થઇ પડશે, વળી ઘણાખરા ગુન્હેગારો માલદાર હોવાથી ભારે દંડોની શિક્ષા યોગ્ય થઈ પડશે. તેથી હું નીચે પ્રમાણે સજા ફરમાવું છું:—

(૧) દોલતરામ; (૨) બાલમુકુંદ; (૩) કરમચંદ; (૪) ગોવિંદસહાઇ; (૫) હરિસિંગ. એ દરેકને બબ્બે વર્ષ સખ્ત કેદ જેમાંથી ત્રણ મહિના એકાંત કેદ તરીકે રાખવા, અને એ ઉપરાંત ૧૦૦૦ રૂ. નો દરેકે દંડ ભરવો. નહિ તો તેને બદલે છ મહિના સખ્ત કેદની વધુ સજા ભોગવવી.

તદ્દન જુઠાણું.

નામદાર, ૨૮ ગુન્હેગારોની તપાસ થોડાક કલાકમાંજ ખતમ કરવામાં આવી. તેઓ તો જણાવે છે કે જો યોગ્ય તપાસ ચાલી હોત તો આ વાત બનાવટી છે એમ ચોકકસ પુરવાર થાત. વળી તેઓ જણાવે છે કે રાજાનું ચિત્ર કદાપિ પણ તેઓએ બાળ્યુ છેજ નહિ. ચુકાદામાં જણાવ્યા મુજબ આ લોકો પૈસાદાર છે અને તે કારણને લીધે આવી સખ્ત શિક્ષા તેમજ ભારી દંડ કરવામાં આવ્યો છે. મારી દંડની વાત બાજુએ મૂકતાં જે સખ્ત શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી છે તે કાંઇ ન્હાનીસુની વાત નથી. આવા આબરૂદાર લોકોને આવું ખરાબ અને મૂર્ખાઇભરેલા તોફાન કરવાનું કાંઇ કારણ ન્હોતું અને સંક્ષિપ્ત કોર્ટોમાં તેઓનો ન્યાય કરી, પોતાની નિર્દોષતા પુરવાર કરવાની તક આપવામાં આવી નથી એ એક ગંભીર બીના છે. નામદાર, મારે જણાવવું જોઇએ કે ટ્રીબ્યુનલમાં અપીલ કરવાની તક આપ્યા સિવાય અને ગુન્હેગારોનો યોગ્ય બચાવ કરવા દેવા સિવાય ધારાસભા આવી શિક્ષાઓને મંજુરી આપે તેથી વધારે ખોટું કાર્ય બીજું કયું હોઇ શકે ?

મારા નામદાર, આથી વધારે દાખલા રજુ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. કાઉન્સિલ સમક્ષ આવા પ્રકારનું બીલ પસાર કરવામાં આવે ત્યાર પહેલાં આ કમનસીબ બનાવો પૂરવાર કરી તેમાં કેટલું સત્ય છે તે સાબીત કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે તે વિષે હું ધારું છું કે મેં પુરતું વિવેચન કર્યું છે. મેં પહેલેથી જણાવ્યું છે તે મુજબ મુક્તિનો ખરડો પસાર કરતી વખતે બે મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. પહેલું તો એ કે શહેનશાહ સામે ખુલ્લો બળવો અથવા યુદ્ધ થયું જોઇએ અને તે દબાવી દેવાની જરૂર હોવી જોઇએ અને બીજું એ કે બળવો દબાવી દેવાની જરૂર હોય તે છતાં પણ જે જે પગલાં ભરવામાં આવ્યા હોય તે ન્યાય યુક્ત છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રજાની શાંતિ માટે તે ઘણા આવશ્યક હતા તે પણ બતાવવું જોઇએ અને ત્યાર પછી અમલદારોને મુક્તિ આપવી જોઇએ. મારા નામદાર, મારે જણાવવું જોઇએ કે એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું નથી. હોમ મેમ્બરે જણાવ્યું છે કે માર્શીઅલ લૉ દાખલ કરવો જરૂરી હતો કે નહિ તે તો તપાસ કરનારી કમિટિ નક્કી કરશે. તેણે તો વળી કહ્યું કે "આગળ વધો, માર્શીઅલ લૉ જાહેર થયો છે તે ધારી લ્યો. અને હવે હું આ વખતે અમુક કાર્યો કરવાનો જેમને હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો તેઓની દયાજનક સ્થિતિનો વિચાર કરવાનું હું આપને જણાવું છુ. ૧૪ મી એપ્રિલના ઠરાવ પ્રમાણે આ બીલને ટેકો આપવાનું હમે વચન પણ આપ્યુ હતું. હમારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખનારાઓને રક્ષણ આપવા હમે બંધાયા છીએ." મારા નામદાર, તમે તેમને ખાત્રી આપવામાં સાચ ન હતા તો તે ખાત્રી તેઓને રક્ષણ આપી શકશે નહિ. માર્શીઅલ લૉ જરૂરી હતો કે નહિ તે તપાસ કરનારી કમિટિ નક્કી કરશે તેમ જણાવ્યા છતાં પણ આ બીલ પાસ કરવાનુ હમને જણાવવામાં આવે છે. અને એ રીતે આ કાઉન્સિલ ઘણીજ વિપરિત સ્થિતિમાં મુકાય છે. જો આ બીલ પસાર કરવામાં આવે તો લાહોર અને અમૃતસરમાં ખુલ્લો બળવો હતો કે નહિ એ વિષેના કમિટિના નિર્ણયનો શું ઉપયોગ ?

મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ અર્લ ઓફ હૉલ્સબરીએ જણાવ્યું છે કે શાંતિના સમયમાં પ્રજાની તપાસ લશ્કરી કાયદાની રૂએ થઇ શકે નહિ. પરંતુ જ્યારે ખરેખર યુદ્ધ જાગે અથવા બળવો કરવામાં આવે ત્યારે અમલદારો તે પરિસ્થિતિમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે આવશ્યક હોય તેટલો બળપ્રયોગ કરી

શકે. એટલા માટે લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવો વાજબી ગણાય એવી વસ્તુ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ હતી કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવાનો છે. એ સંબંધી નિર્ણય કીધાં વિના બીજા સંબંધી વિચાર થઈ શકે નહિ. જો આપ એમ ધારતા હોય કે તપાસ કરનારી કમિટિ ઉપર આ મહત્વની બાબતનો નિર્ણય કરવાનું કામ છોડી દેવાની તમારી ફરજ છે તો હું કહું છું કે "સબુર કરો, આ બીજા હાલ મુલતવી રાખો." તપાસના પરિણામની રાહ જુઓ. ખરી હકીકત શું છે તે તારવી કાઢવા દો અને તે તારી કાઢયા પછી જ્યાં જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં ત્યાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલા કાર્યો માટે અમલદારોને મુક્તિ આપો. લશ્કરી કાયદો ન્યાયયુકત ગણાય એવી પરિસ્થિતિમાં સારી નિષ્ઠાથી કરેલાં કાર્યોના પરિણામો સામે અમલદારોને અથવા તેમની આજ્ઞાથી કામ કરતા માણુસોનું રક્ષણ કરવામાં આવે તે વિરૂદ્ધ કોઈ ડાહયો માણસ એક પળ પણ વાંધો ઉઠાવી શકે નહિ પરંતુ લશ્કરી કાયદાનું અસ્તિત્વ જ્યાં ન્યાયયુકત નહિ હોય અને ખાસ કારણ વિના તે જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં તો જે અમલદારોએ પોતાના બંધુઓ સામે અમુક પગલાં ભર્યા હોય તેઓની તપાસ દેશની સાધારણ અદાલતો મારફતે થવી જોઇએ અને તે અદાલતોએ ન્યાયના ધોરણે ચાલી યોગ્ય ચુકાદો આપવો જોઇએ.

મારા નામદાર, ઓન૦ હોમ મેમ્બરે કહ્યું છે કે તેઓ કમિટિની તપાસ પર પક્ષપાતી કરવા માંગતા નથી પરંતુ મારે દિલગીરી પૂર્વક કહેવું પડે છે કે તેમની તેવી ઇચ્છા ન હોય તે છતાં તેમના ભાષણથી આ કાઉન્સિલની બહાર તેમજ ઇગ્લાંડમાં એક અસર થશે. તેમના ભાષણ ઉપરથી તો એમજ માલમ પડે છે કે તેમનો ઇરાદો તપાસની કમિટિના ઉપર પક્ષપાતીની અસર કરવાનો હતો. નામદાર મેમ્બરે ગર્ભિત રીતે દર્શાવ્યું છે કે "વિગતો ઉપર ચર્ચા કરવા હું ઇચ્છતો નથી. એ કામ તપાસ કરનારી કમિટિનું છે. પરંતુ શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલા કામો માટે તપાસ કરનારી કમિટિ તેઓને પણ ઠપકો આપશે નહિ." મારા નામદાર, આ શું સુચવે છે? આ પ્રશ્નને અત્યારથી શા માટે ખડો કરવામાં આવે છે? જ્યારે આપ જણાવો છો કે તપાસ કરનારી કમિટિ અમલદારોને અમુક કાર્યને માટે ગુનેગાર ઠરાવવાની નથી ત્યારે તમે કમિટિને સ્વતંત્રપણે કામ કરવા દો છો શા કે? ક્યાં તો કમિટિના નિર્ણય ઉપર એ પ્રશ્ન છોડી દો અથવા તો

તમારી સત્તાની રૂએ ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દે કે આ કાળા કૃત્યો માટે તપાસની કંઇ જરૂર નથી અને તે ઉપર આપ ઢાંકપીછોડો કરવા માંગો છો. અલબત્ત એ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમાં આપ કરી શકશો પણ અંગ્રેજી પ્રજા અને પાર્લામેન્ટની બીક આપને તેમ કરતાં અટકાવશે. જો તેમજ હોય તો કમિટિનો નિર્ણય આવે નહિ ત્યાં સુધી હું કહું છું કે આ ખરડો મુલતવી રાખો. તપાસ કરનારી કમિટિ જો ઓન૦ હોમ મેમ્બરનું ભાષણ વાંચશે તો જરૂર તેના ઉપર પક્ષપાતી અસર થશે અને તેઓ માનશે કે એ પ્રમાણે સરકાર તરફથી સુચના કરવામાં આવી છે, કારણ કે માનનીય હોમ મેમ્બ આપના સરકારની સ્થિતિ;છે. ઓન૦ હોમ મેમ્બરે જે વિચારો આજં રજુ કર્યા છે તે જનસમાજની ધારણા પ્રમાણે સરકારના એક પ્રતિનિધિના મુખમાં તદ્દન અયોગ્ય ગણાય. વળી એ માનનીય સભાસદ જણાવે છે ! પ્રીવી કાઉન્સિલમાં કરવામાં આવેલી અપીલોના નિર્ણય ઉપર તેઓ પક્ષપાતી કરવા માંગતા નથી પરંતુ મારા નામદાર, જો ખરડો પસાર કરવામાં આવશે તો પ્રીવી કાઉન્સિલના નામદાર જજોને ફરીયાદ કરવાનું કારણ મળશે કારણ કે તમે એક એવું કાર્ય કરો છો કે જે કોઈ પણ ચાકરી કરે નહિ અર્થાત પ્રીવી કાઉન્સિલ આ કેસોનો નિર્ણય કરે ત્યાર પહેલાં તો તેના મહત્વના અંગોપર આપ સાહેબો ચુકાદો આપી પણ દો છો.

મારા નામદાર, મારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઇએ કે પંજાબમાં બનેલા ખેદજનક બનાવોને અંગે જે વાદવિવાદ ઉભો થયો છે તે મુલતવી રાખવ માટે એક વ્યક્તિ તરીકે મેં મારાથી બનતો પ્રયાસ કર્યો છે. કેટલાક સવાલો માટે મેં ખબર પુછી હતી કારણ કે તે મળવાથી આ બીલ કદાચ મુલતવી રખાય. આ કાઉન્સિલના ઘણાખરા હિન્દી સભ્યો ઇચ્છે છે કે તપાસ કરનારી કમિટિ રીપોર્ટ રજુ કરે નહિ ત્યાં સુધી આ બીલ મુલતવી રાખવું જોઇએ. મારા નામદાર, અમુક ચુકાદો આપવામાં આવે તે સંબંધી હું ચિંતા કરતો નથી. અમુક વ્યક્તિ ગુન્હેગાર ગણાય તે માટે પણ હું ફિકર રાખતો નથી. હું તો ફક્ત ખરી હકીકત માંગું છું. ખરી હકીકતો બહાર આવ્યા પછી જેઓ ગેરવ્યાજબી કામો માટે જવાબદાર હોય તેઓની આ દેશની કોર્ટે તેમજ ઈંગ્લાંડની કોર્ટે ખબર લેવી જોઇએ. જ્યારે આપે તપાસ કરનારી કમિટિની નિમણુંક કરી છે ત્યારે આ બાબતની ચર્ચા બંધ કરવીજ જોઇએ અને બળાત્કારે મારા પર ફરજ ન આવી પડી

હોત તો હું પણ તે પ્રમાણેજ કરતે. આ બીલ શા કારણે રજુ કરવામાં આવ્યું છે તે બનાવો સંબંધી મારે બોલવુંજ પડશે. જે માણસોએ અમૃતસર અને બીજી જગ્યાઓએ પોતાના પ્રાણ ખોયા છે તેમના આત્માઓ આ બીલની ચર્ચા થાય તે વખતે આ મહત્વની હકીકત આપ નામદારને જણાવવાની હમને પ્રાર્થના કરે છે. જે માણસોએ પોતાના પુત્રો ખોયા છે, જેઓએ પોતાના ભાઇઓ ગુમાવ્યા છે, જે સ્ત્રીઓએ પોતાના ભરથાર ખોયા છે અને જે જે માતાઓએ પોતાના પુત્રો ગુમાવ્યા છે તેઓ સર્વ પોતાના સગાંવ્હાલાના અકાળિક મરણ માટે શોક કરે છે અને સમગ્ર ઘટનાનો સંભાળપૂર્વક વિચાર કરવાને માટે હમને પ્રાર્થે છે. તેઓ એવો આગ્રહ કરે છે કે તેમના સંબંધમાં યોગ્ય વિચાર કરવામાં અડચણ આવે એવો કોઇ પણ નિર્ણય થવો જોઇએ નહિ તથા એવો કોઇ પણ કાયદો પસાર કરવો જોઇએ નહિ. થોડા મહિનાના વિલંબથી તેમની બાબતને કાંઈ ખરેખર બાધ આવશે એમ સરકાર કહી શકે નહિ. જો ઓન૦ હોમ મેમ્બરને એમ લાગ્યું કે જો આવો મુસદો પસાર કરવામાં આવે નહિ તો, માર્શલ લૉ કમિશન તથા માર્શલ લૉની સંક્ષિપ્ત ઇન્સાફની કોર્ટોએ જે સંખ્યાબંધ માણસોને કેદ કરીને રોકી રાખ્યા છે તે ગેરકાયદેસર ગણાય, તો સરકારે આ ખરડો વહેલો શા માટે રજુ કર્યો નહિ? આ બાબતના સંબંધમાં કામ લેવાને ધારા સભાની બેઠક વહેલી કેમ ન કરી? તેમણે આટલો બધો વખત જો પસાર થવા દીધો છે, જ્યારે જાહેર મત જે બન્યું તે તરફ દબાણથી ધ્યાન ખેંચે છે ત્યારે હવે જો તે મને લાગ્યું કે તેમના અમલદારોનું રક્ષણ કરવા સારૂ કાયદો પસાર થવો જોઇએ, તો હુ કહું છું કે કમિટી રીપોર્ટ કરે ત્યાં સુધી થોડા મહિના થોભી જાઓ.

ખરડામાં એક એવો ઠરાવ છે કે જે ગત કાલને પણ લાગુ પડે છે. જેમને આ ખરડાની એકદમ જરૂર છે તેમને તે ઠરાવ ઉપયોગી થઇ પડશે. કારણ કે તેમ કર્યાથી કોઇ પણ અમલદારની સામે કાંઇ દાવો લાવવાથી અનિષ્ટ થાય તેનો અટકાવ થશે. હજુ સુધી કોઇ દાવો મંડાયાની મને ખબર નથી. પંજાબમાં અવર્ણનીય બ્હીક પેસી ગઈ છે. પંજાબના લોકોમાં તો એટલો બધો ત્રાસ વર્તાવવામાં આવ્યો હતો કે એવો ત્રાસ તો દેશના કોઈ પણ ભાગમાં કદી પણ વર્તાવાયો હશે નહિ. સર એડવર્ડ મેકલેગનની પંજાબમાં હાજરી હોવા છતાં એ લોકોના મન એ ભયથી

"લશ્કરી કોર્ટોએ કરેલી ચોક્કસ શિક્ષા વ્યાજબી ઠરાવવા, અને હજુ સુધી પુરી થઇ ન હોય તે શિક્ષાઓના સંબંધમાં તપાસ કરવા તથા રીપોર્ટ કરવા કમિશનરોને ચોક્કસ અધિકારો આપવા માટેનો કાયદો હતો, અને ચોક્કસ દિવસો વચ્ચે સંસ્થાનની સલામતીમાં અથવા સલામતી માટે શત્રુતા દાબી દેવા અથવા સુવ્યવસ્થા અથવા સુવહિવટ સ્થાપવા તથા જાળવવા સારૂ જરૂરના તરીકે જે ચોક્કસ કૃત્યો, બાબતો તથા ક્રમે તે ચીજોનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય તેના સંબંધમાં મુક્તિ આપવાનું તેમાં જણાવેલું હતુ.

મારા માન્યવર ! હું નમ્રતા પૂર્વક કહું છું કે આમાં પણ શત્રુતા દાબી દેવા અથવા સુવ્યવસ્થા અને સુવહિવટ સ્થાપવાનો ઉલ્લેખ હતો. આ જરૂરનું હતું તે, બતાવવાનું છે.

આ આક્ટ કે જે કાઉન્સિલ સમક્ષના હમણાના ખરડા માટે નમુના તરીકે લેવામાં આવ્યો છે તેમાં બતાવેલું છે કે માત્ર લશ્કરી કાયદો હસ્તીમાં હતો તે વખતેજ કરેલાં કાર્યોની માત્ર મુક્તિ આપી શકાય ખરડાના હેતુઓ તથા કારણોના નિરૂપણમાં તો જણાવેલું છે કે ખરડાના હેતુ, વખતપર થયેલાં રમખાણો દરમિયાન લશ્કરી કાયદાના અમલમાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલાં કાર્યો માટે સરકારી અમલદારો તથા બીજા શખસોને મુક્તિ આપવાનો તથા લશ્કરી કાયદાની રૂયે સ્થપાયલી કોર્ટોએ કરેલી શિક્ષાઓ ચાલુ રાખવાનો ઠરાવ કરવાનો છે. પણ કાઉન્સિલને જણાશે કે ખરડાના ઠરાવો તો તેથી પણ વધારે આગળ જાય છે. આ જાણી બુઝીને અથવા ઇરાદા પૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી પણ કાઉન્સિલને જણાશે કે સદરહુ આકટની ૨ જી કલમમાં ઠેરવ્યા મુજબ કહ્યું છે:—સને ૧૯૧૯ના માર્ચ મહિનાની ૩૦ મી તારીખે અથવા ત્યાર પછી અને આ આકટની શરૂઆત પહેલાં, વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવા સારૂ કરેલાં હુકમ કરેલાં અથવા કરવાનું ધારેલ હુકમ કર્યાનું જણાતાં કોઇ પણ કામો, બાબત અથવા વસ્તુના સંબંધમાં કોઇ પણ સરકારી સિવિલ કે મિલિટરી અમલદાર સામે અથવા એવા અમલદારના હુકમની રૂયે કામ કરતા કોઇ પણ બીજા શખસ સામે કોઇ પણ દિવાની કે ફોજદારી મુકદમો કે કામ ચાલશે નહિ."

નક્કી કરવાના છે ત્યારે પસાર કરવા કે કેમ તેનો ન્યાય કરવાને કહું છું. પછી ઑ૦ હોમ મેમ્બરે દક્ષિણ આફ્રિકાના જેવી જે સંસ્થાનિક ધારા સભાઓએ મુક્તિનો ખરડો પસાર કર્યો છે તેમના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

મારે અહીં જણાવવું જોઇએ કે અમારે માટે એક સારા પુસ્તકાલયના અભાવથી અમો બિન અધિકારી સભ્યોને ઘણી અગવડ વેઠવી પડે છે. અમારે વખતો વખત લેજિસ્લેટિવ ડિપાર્ટમેન્ટમાં ચોપડીઓ ઉછીની લેવી પડે છે (જે કદાચ તેમને જરા અગવડકર્તા થતુ હશે) એટલુંજ નહિ પણ અમારૂં કામ ચલાવવા સારૂ અમારે દૂરની જગ્યાએથી પણ મગાવવી પડે છે. ઑ૦ લૉ મેમ્બરે મને કેપ ઓફ ગુડ હોપ ઍક્ટની નકલ મારી વિનંતિથી મને ઉછીની આપી તે માટે હું તેમનો આભારી છું. એક સારા પુસ્તકાલયના અભાવથી અમારા કાર્યમાં અડચણ પડે છે. જો એવું એક પુસ્તકાલય હોય તો કાઉન્સિલનો તેમજ અમારો પોતાનો અમે ઘણો વખત બચાવી શકીએ. આ કેપ ઓફ ગુડ હોપ ઍક્ટ બતાવે છે કે ઇંગ્લાંડના લૉર્ડ ચીફ જસ્ટીસ, જનરલ આરડાઘ અને નામદાર શહેનશાહની હાઇ કોર્ટના જજ મિઘામ એમનું બનેલુ એક કમિશન બોર લોકો સાથની લડાઇ વખતે લશ્કરી કાયદાના વહિવટ સબંધી તપાસ કરવાને નિમાયું હતું. અગાઉના ઠરાવ ઉપર તપાસની કમિટીના બધારણ તથા અધિકારોના સંબંધમાં મેં જે કહ્યું હતું તેને આ થી ટેકો મળે છે. હવે સને ૧૯૦૦ ના આ ૬ ઠ્ઠા આકટ વિષે હું બોલીશ. આ કાયદો જ્યારે બોર વૉર ચાલતી હતી ત્યારે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. સદરહુ કાયદો કેવા સંજોગોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો તે તેમા બતાવેલા હતા. જે શખમોએ રાણીની વિરૂદ્ધ લડાઇ કરી હતી અથવા બીજી રીતે દુશ્મનોને સહાય આપી હતી તે શખમોને શિક્ષા કરવાને એ કાયદો હતો. તે શત્રુને દાબી દેવા તથા સુવ્યવસ્થા જાળવવા માટે હતો. હમણાં જે કાયદો વિચાર હેઠળ છે તેનો અગાઉનો કોઇ પણ દાખલો નથી. એ કાયદો સને ૧૯૦૨ માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ બીના પણ અગત્યની છે. તે સંસ્થાનના ગવર્નરને તથા સંસ્થાનમા રાહેનાર હના લશ્કરના ઉપરી અમલદારને તથા લશ્કરી કાયદા દરમિયાન તેમની સત્તાની રૂએ અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી કામ કરેના સઘળા શખસોને જવાબદારીમાંથી મુકત કરવા, કાંઈ માગણ અથવા

હવે આપણે જાણીએ છીએ કે લશ્કરી કાયદો લાહોર તથા અમૃતસરમાં ૧૫ મી તારીખની મધરાતે અથવા ૧૫ મી તથા ૧૬ મી તારીખ વચ્ચેની રાતના ૧૨ વાગે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. જે બનાવો ૩૦ મી માર્ચથી તે લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યાની તારીખ સુધી બન્યા તેને ખરડાની વ્યાપ્તિમાં કયા ન્યાયથી સમાવેશ કરવામાં આવ્યો તે હું સમજી શકતો નથી. સાધારણ રીતે આવો ખરડો લશ્કરી કાયદો અમલમાં હોય તેટનાજ વખતને લાગુ પડે છે પણ આ ખરડો તેનાથી પણ આગળ જાય છે તેના અંત તરીકે આ આકટની શરૂઆત નકકી કરે છે. આમાંનું કોઇ પણ કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તે જાણવા મને ઇચ્છા છે.

બીજી જે બાબતનો ઉલ્લેખ કરીશ તે આ છે. ખરડામાં અમલદારોને તેમના કૃત્યોની જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવાનુ એવી શરતે ઠરાવેલું છે કે સદરહુ કૃત્યો, બાબત અથવા વસ્તુ શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને સદરહુ કારણો માટે જરૂરના હતા એવી વ્યાજબી માન્યતાથી કરવામાં આવ્યાં હોવા જોઇએ. આ વાંધાભરેલું છે. તમારે અમલદારોને જે કામોમાંથી દોષ મુક્ત કરવાના છે તે કામો શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરેલાં હોવાં જોઇએ ને ખરેખર રીતે વ્યાજબી અને જરૂરના હોવા જોઇએ. જો એક માણસ બીજા માણસને ગોળી મારે તો તેણે શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને વ્યાજબી રીતે કર્યું હતું તે તેણે બતાવવાનું છે નહિ તો તેને દોષમુક્ત કરી નહિ શકાય આ સંબંધમાં, હું સને ૧૭૯૯ માં થયેલા એક રાજ્યના ઇન્સાફમાં મીં જસ્ટીસ ચેમ્બરલેઇનના થોડાક વિચારો તરફ ધ્યાન ખેંચીશ તે મુકદમો રાઇટ વિરૂધ્ધ ફિટ્ઝજેરાલ્ડનો હતો. રાઇટે ફિટ્ઝજેરાલ્ડ સામે ઝુમયો તથ મારામારી માટે ફરિયાદ માંડી હતી. તેને ફિટ્ઝજેરાલ્ડના હુકમથી ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. તેને ૫૦ ફટકા મારવા બાદ બીજા ૫૦ ફટકા વધારે મારવામાં આવ્યા હતા. એ મુકદમાનો ચુકાદો આપતાં મીં જસ્ટીસ ચેમ્બરલેને જ્યુરીને આ પ્રમાણે સંબોધી કહ્યું હતું—"તેઓ નામદાર જણાવ્યું કે મુકિતના ખરડાની રૂયે કાયદાએ તેમને દયાભાવની લાગણી એથી મુક્ત કરવા નહોતા અથવા તો તેમને સત્તાનો મરજી માફક ઉપયોગ કરવાની રજા નહોતી. પછી તે દુરાચાર દબી દેવાને હોય તો કાંઇ હરકત નહિ. જ્યુરીએ એવી કોઇ કલ્પના કરવાની નથી. તેમાં એવો દ્દષ્ટાંત

રાખવામાં આવી હતી કે સઘળે પ્રસંગે ધારવામાં આવેલા ગુન્હેગારની વર્તણુકના સંબંધમાં ગંભીર અને સખ્ત તપાસ થવી જોઇએ અને દરેક કામ ગુન્હો શોધી કાઢવાના હેતુથી અને નહિ કે બળાત્કાર કરવાના હેતુથી થવું જોઇએ. તપાસ તથા ઇન્સાફથી, હમણા તેઓ રોકાયલા છે તેવી કોઈ તપાસ કહેવાને ઇરાદો રાખતો નથી પણ ચાલુ સંજોગોથી તથા મુકદમાના ઉત્તમ સ્વરૂપથી જેવી તપાસ અને ઇન્સાફ બની શકે તેવી. "ધારા સભાનો હેતુ એવોજ હશે તે તે "માજીસ્ત્રેટ અને બીજા સઘળા શખસો" એ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે પુરવાર કરી આપે છે કે દરેક માણસ પછી તે માજીસ્ત્રેટ હોય કે નહિ તોપણ, હુલ્લડ દાબી દેવા માટે તેને સત્તા આપવામાં આવી હતી અને તેના કૃત્યો માટે કાયદાથી તેને ન્યાયપૂર્વક ચાલેલો ઠરાવવો જોઇએ વાસ્તે એટલું આવશ્યક છે કે તેને જે જરૂરીઆતથી સત્તા આપવામાં આવી હતી તેની મર્યાદા બહાર જવું જોઇએ નહિ અને તેણે તે માટે વ્યાજબી કારણો રજુ કરવા જોઇએ, અને તેણે જે ગુન્હાની શિક્ષા કરી હતી તે નકકી કરવા સારૂ બનતા દરેક ઉપાયો લેવા જોઇએ અને તે સર્વ ઉપરાંત તેની વર્તણુકમાં દયાભાવના સામાન્ય નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયેલું હોવું જોઇએ નહિ."

ધારાસભાને આ વખતે પુછવામાં આવે છે.

ઑ૦ સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસ—તેનો ઉલ્લેખ આપવા ઑ૦ મેમ્બર મહેરબાની કરશે?

ઑ૦ પંડિત માલવિયા—તે સ્ટેટ ટ્રાયલ્સ વૉ૦ ૩૭, ૧૮૨૦ સંગ્રહ ૭૬૫ માં છે. હું નમ્રતા પૂર્વક જણાઉં છું કે મી૦ જસ્ટીસ ચેમ્બરલેનની આ ટીકાઓમાંથી સભા જે કામમાં રોકાયલી છે તે વિષે ઘણી સારી સૂચનાઓ મળી શકે છે. અત્યાર આગમચ થયલાં રમખાણો દરમિયાન કરેલ કોઇ પણ અમુક કામ કરવા માટે જે શખસ પર તોહમત મુકવામાં આવ્યું હોય તેની સામે હુકમનામુ કરવું જોઇએ કે તેને મુક્ત કરવો જોઇએ તેનો વિચાર કરવા સારૂં આપણે કાંઈ અહીંઆ કોર્ટ તરીકે બેઠા નથી. એવા શખસની બાબતમાં કેવી રીતે ઇન્સાફ કરવો અને તેપર કેવી રીતે વિચાર કરવો તે વિષેના નિયમો તથા ઠરાવો નકકી કરવાને હાલ ધારા સભા બેઠી છે. અને તેથી હું જણાઉં છું કે આ સંબંધમાં મી૦ જસ્ટીસ ચેમ્બરલેનની ટીકાઓ અ. ને અસાધારણ સહાય અને માર્ગદર્શન કરી શકશે.

આપણી સમક્ષ જે ખરડો છે તેનો હેતુ, 'વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવા સારુ, જે કૃત્યો, બાબતો તથા વસ્તુઓ કરવામાં આવ્યાં હોય અથવા તે માટે હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તો તે કર્યાનું અથવા તે માટે હુકમ કર્યાનું જણાતું હોય તેના સંબંધમાં સરકારી અમલદારોને તથા બીજા શખસોને, સદરહુ કૃત્યો, બાબતો તથા વસ્તુઓ કહેલાં કારણ સારુ જરૂરનાં હતાં એવી શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને વ્યાજબી માન્યતાથી કરવામાં આવ્યાં હોવાની શરતે, જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવાનો છે.

મારો ખાસ વાંધો "વ્યાજબી માન્યતામાં" એ શબ્દો માટે છે. ખરડો જે પ્રમાણે છે તે જોતાં, જે કોઇ શખસે વાદીને નુકસાન કર્યું હોય તેની સામે ફરિયાદ કરવામાં, સાધારણ રીતે તો ફતેહમંદ થવું અસંભવિત છે. તમે ૨ જી કલમ તરફ જોશો ત્યારે આ સ્પષ્ટ થશે; કારણ કે તેમાં જણાવેલું છે કે, જે કોઈ સરકારી અમલદારે ચોક્કસ કામો કર્યાં હોય તેની સામે, કાંઇ પણ મુકદમો ચાલશે નહિ; એવી શરતે કે સદરહુ અમલદાર અથવા શખસ શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને સદરહુ કારણ માટે તેનુ પગલું જરૂરનું હતું એવી વ્યાજબી માન્યતાથી વર્ત્યો હોવો જોઇએ."

૩ જી કલમમાંની પુરાવાની કાનુનો, (જે વિષે હું પછીથી બોલીશ) ને બાજુએ મુકી, જે અમલદારના પગલાં સંબંધી વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય તે શુદ્ધ બુદ્ધિથી વર્ત્યો હતો, તથા તે કામ જરૂરનું હતું તથા તેણે તે વ્યાજબી અને યોગ્ય સંભાળ તથા વિચારથી કર્યું હતું કે કેમ એવા પ્રશ્નો પૂછવા જોઇએ. જસ્ટીસ ચેમ્બરલેઇનના શબ્દોમાં કહીએ તો "જે જરૂરીઆતથી તેને સત્તા આપવામાં આવી હતી તેની હદ તેણે ઓળંગવી જોઇએ નહિ અને તેના વર્તનમાં દયાભાવના સામાન્ય નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયેલું હોવું જોઇએ નહિ. હું નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન કરું છું કે ખરડામાં જે ભાષા વાપરી છે તે આથી વિશેષ આગળ જાય છે. તેમાં જે રક્ષણનો ઠરાવ આપેલો છે તે અગાઉના કાયદાઓથી અથવા બુદ્ધિ અને ન્યાયના વિચારોથી પ્રતિપાદન થઇ શકતો નથી. મેં જે મુકદમો ટાંક્યો હતો તેમાં એવું તોહમત હતું કે રાઇટને ફિટ્ઝજેરાલ્ડે ખોટી રીતે ફટકા માર્યા હતા. અહીંઆ જેમાં છુટથી ફટકા માર્યાના ઘણા દાખલા છે. એ મુકદમામાં તેનો ચુકાદો આપતાં પ્રતિવાદીના કે જેના સંબંધમાં વડાદારીના ઘણા કામો કર્યાની દલીલ લાવવામાં આવી હતી તેના સંબંધમાં લૉર્ડ

ચેલ્વર્ટ ' કે છે કે તેણે તેની વફાદારી સૌથી સંપૂર્ણ રીતે બતાવી હતી કારણ . . રકત વડે લખી હતી અને વાદીની પીઠ ઉપર તેનું નામ છાપ્યું હતુ. માન માન્યવરો અહીંઆ પણ લશ્કરી કાયદાના વહિવટ કર્તાઓએ ઘણા નિર્દોષ પ્રજા બંધુઓના વાંસા ઉપર પોતાના નામો રકત વડે લખ્યાં હતાં અને જેઓએ તેમને એવી ઇજા કરી હતી તેમને એવું પુરવાર કરવાને કહેવા દેવુ જોઇએ કે, તેઓ જાહેર સુલેહ અને સુવ્યવસ્થાના હિતમાં વ્યાજબી સંભાળ અને સાવચેતીથી અને દયાભાવના સામાન્ય નિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યા વગર 'વર્ત્યા' હતા.

જ્યારે આપણે ૩ જી કલમ ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે મેં જે ઠરાવો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે વધારે વાંધાભરેલા થાય છે. તેમાં કહયું છે કે,

"૨ જી કલમના કારણ સારૂ, કોઇ પણ કામ સરકારના અમલદારના હુકમોથી કરવામાં આવ્યું હતું એવી મતલબનો દાખલો નિર્ણયકારક સાબિતી ગણાશે અને ઉપર જણાવેલા કારણ સારૂ લીધેલાં સઘળાં પગલાં, વિરૂદ્ધ પુરવાર થાય તે શિવાય, તે શુદ્ધ બુદ્ધિથી તથા તે માટે તે જરૂરનાં હતાં એવી વ્યાજબી માન્યતાથી કરેલાં ગણવામાં આવશે."

મારા માન્યવર! એક હાથે જે આપવામાં આવ્યું તે બીજે હાથે લઇ લેવામાં આવે છે. આ ત્રીજી કલમ ૨ જી કલમની સાથે વાંચીએ તો, કોઇ પણ માણસને પોતાની થયેલી ઇજાના સંબંધમાં તપાસ કરાવવા દાવો માંડવો હોય તો તેને ફતેહમંદ થવાનો વસ્તુત: કાંઇજ સંભવ રહેતો નથી. તે ઠરાવ જણાવે છે કે વિરૂદ્ધ સાબિત નહિ થાય તો તે પગલું શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને વ્યવસ્થા જાળવવા તથા સ્થાપવા માટે જરૂરનું હતું એવી વ્યાજબી માન્યતાથી કરેલું ગણવામાં આવશે આપણે ધારી લઇએ કે મી૦ મનોહરલાલ બારીસ્ટર ઍટ લૉ એક દાવો માંડે છે. હું કદાચ તે ગ્રહસ્થને અન્યાય કરતો હોઉં પણ એક દૃષ્ટાંત તરીકે મેં તેમનું નામ લીધું છે. તેને કોટડીમાં તથા બીજી રીતે પુરી રાખવાને લીધે તેને થયેલા અન્યાય માટે નુકસાનીનો તે દાવો માંડે તો, જે શખ્સે તેને ઇજા કરી ને શખ્સ. શુદ્ધ બુદ્ધિ વગર, અને કોઈ પણ માનુી કારણ સારૂ તે રોકી રાખવાનું અગત્યનું હતું એવી વ્યાજબી માન્યતા વગર વર્ત્યો હતો એમ

સંપૂર્ણ રીતે રાખ્યા હોત તો ખરડો કાંઈ જુદીજ રીતે ઘડવામાં આવ્યો હોત, તેનુ સ્વરૂપ કાંઈ જુદુંજ હોત અને લશ્કરી કામોને લીધે જેમને ઇજા થઇ હોય તેમની તરફેણમા કેટલાક ઠરાવો તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હોત. દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદામાનો સને ૧૯૦૨ નો કેપ ઓફ ગુડ હોપ એકટ જોતાં ઑનરેબલ હોમ મેમ્બરે તથા લૉ મેમ્બરે જોયું હશે કે માર્શલ લૉના અધિકારીઓએ જેમને ગુન્હેગાર ઠેરવ્યા હોય અથવા જેમને સજા કરી હોય તેમની શિક્ષાઓની જલદીથી ફરી તપાસ કરવાનો એક ઠરાવ હતો. મારા માન્યવર, એ ચૂકનું સમાધાન કરવાને કદાચ હોમ મેમ્બરે આજે જાહેર કર્યું છે કે સંક્ષિપ્ત કોર્ટોએ કરેલી શિક્ષાઓ ફરી તપાસવા સારૂ હાઇ કોર્ટના બે જજો નીમવાનો હિન્દુસ્તાન સરકારે નિર્ણય કર્યો છે. તે જાહેરનામાને તેટલે સુધી હું આવકારદાયક ગણુ છું પણ જ્યારે ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે બાબત પર સઘળા સ્વરૂપોમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો એવી મારી શંકા મજબુત થાય છે. કેપ ઑફ ગુડ હોપના આકટના ઠરાવો તરફ હું અહીંઆ ધ્યાન ખેંચીશ. તે આકટની (સને ૧૯૦૨ ના ૪ થા આકટ) એક નકલ આપવા હું લૉ મેમ્બરને વિનંતિ કરૂ છું.

ઑ૦ સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસ—જો હું ઑ૦ મેમ્બરને એમ જણાવું કે અમે એ આકટને નમુના તરીકે લીધો નથી તો કદાચ થોડી મહેનત બચી જશે. પણ ત્યાર પછીનો આકટ, એટલે સને ૧૯૧૫ નો આકટ કે જે તે જાણતા હોય એમ લાગતું નથી તે ઉપરથી અમે આ ખરડો ઘડ્યો છે.

ઑ૦ પંડિત માલવિયા—હુ ઑ૦ લૉ મેમ્બરનો ઉપકાર માનુ છું. હુ સને ૧૯૧૫ ના એકટ વિષે જાણુતો નથી. ગમે તેમ પણ મારે માટે આ બાબતમા કામ કરતા મારા મિત્રોએ નોંધેલા સ્ટાચ્યુટોની અંદર મને તે યાદ આવ્યો નહિ. પણ મને તેની ખબર કરવા સારૂ હું ઑ૦ લૉ મેમ્બરનો ઉપકાર માનું છું અને જો તે આકટની પણ એક નકલ મને તે આપશે તો હું તેમનો આભાર માનીશ.

ઑનરેબલ સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસ—ઑ૦ મેમ્બરે ભાષણ પુરૂં કર્યા પછી ખચિત હું આપીશ.

ઑ૦ પંડિત માલવિયા—હું પુરૂં કરૂં તે પહેલાં તે એકટ જોવા દેવા સારૂં લૉ મેમ્બરે કાંઇ બ્હીક રાખવાની જરૂર નથી. મને કદાચ તેમાંથી મદદ મળી શકશે. છતાં મારા તરફ જે સભ્યતા દર્શાવવામાં આવે તે માટે મારે તેમનો ઉપકાર માનવો જોઇએ.

હવે, આ સને ૧૯૦૨ ના ૪ થા એકટમાં લશ્કરી અદાલતોએ કરેલી શિક્ષાઓ બહાલ રાખવા સંબંધી અગત્યના ઠરાવો હતા. પણ તેમાં શિક્ષાઓની ફરી તપાસ માટેના પણ ઠરાવો હતા. હું તમો નામદારનું તથા કાઉન્સિલનું આ ઠરાવો તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. તે એકટમાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે:—

યોગ્ય અધિકારીએ સ્થાપેલી અને બોલાવેલી અને આ સંસ્થાના જે જીલ્લાઓમાં માર્શલ લૉ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અથવા નાંખવામાં આવ્યો હતો તેમાં ભરાયલી કોર્ટ માર્શલે, માર્શલ લૉ ચાલુ રહયો તે દરમિયાન, સાધારણ રીતે લશ્કરી કાયદાને તાબે નથી એવા શખસોને રાજ્ય વિરૂદ્ધના ગુન્હાઓ, ખૂન અથવા ગમે તે પ્રકારના સઘળા અથવા કોઇ પણ બીજા કૃત્યોનો અથવા માર્શલ લૉની રૂયે જાહેર કરેલા અથવા જાહેર કર્યાનું જણાતા રેગ્યુલેશનો, જેને સાધારણ રીતે માર્શલ લૉ રેગ્યુલેશનો કહેવામાં આવે છે તેના સઘળા અથવા કોઈ પણ ઉલ્લંઘનો માટે કરેલી જુદી જુદી શિક્ષાઓ આ ઉપરથી બહાલ રાખવામાં આવી છે. અને સદરહુ શિક્ષાઓ હેઠળ અથવા તેની રૂયે સંસ્થાનની અંદરના કોઇ પણ કેદખાનામાં અથવા કેદ રાખવાની બીજી કાયદેસર જગ્યાઓમાં કેદ કરવામાં આવેલા સઘળા શખસોને ત્યાં કાયદેસર રીતે કેદ રાખી શકવાનુ ગણવામાં આવશે. અને સદરહુ શિક્ષાઓ અનુક્રમે તેમના પર પસાર કરવામાં આવી હોય તે પુરી થાય ત્યાં સુધી અથવા કોઇ કાયદેસર અધિકારીથી તેમને છોડી મૂકવામાં આવે ત્યાં સુધી, અથવા ગવર્નર ફરમાવે તેવે બીજે ઠેકાણે કેદ રાખવામાં આવશે અને સદરહુ શિક્ષાઓ, આ સંસ્થાનની યોગ્ય અને કાયદેસર રીતે રચાયેલી કોર્ટે યોગ્ય [illegible] ગણવામાં આવશે.

આ પરિશિષ્ટમાં ચોક્કસ ઠરાવો તરફ ધ્યાન ખેંચવું અગત્યનું છે. તે હેઠળ મુજબ હતા:—

દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તથા ઑરેન્જ ફ્રી સ્ટેટની સરકારોએ મર્હુમ રાણી વિક્ટોરિયા સામે જાહેર કરેલી લડાઇને લીધે દક્ષિણ આફ્રિકાના આપણા સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણસત્તાક રાજ્યોમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવાની જરૂર પડી અને સદરહુ સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણ સત્તાક રાજ્યોમાં સ્થપાયલી લશ્કરી અદાલતો તરફથી કેટલાક શખ્સોને સજા સાથે વેતરાની તથા કેદની તથા દંડની શિક્ષા કરવામાં આવી છે અને હવે તે શિક્ષાઓ ભોગવે છે અને તેમણે સદરહુ દંડો આપ્યા નથી પણ આપવાને પાત્ર છે;

અને ઉપર જણાવેલી લડાઈ હવે બંધ પડી છે એટલે, આપણે યોગ્ય રીતે અને આપણા સદરહુ સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણ સત્તાક રાજ્યોની જાહેર સલામતીને જોખમ કર્યા વગર એવા શખ્સોમાંના કોઇને પણ મહેર તથા દયા બતાવી શકીએ કે કેમ, તથા સદરહુ શિક્ષાઓ તથા તેમાંની કોઇ પણ તથા કઇ શિક્ષાની અમે યોગ્ય રીતે માફ આપી શકીએ અથવા ઓછી કરી શકીએ તે નક્કી કરવાના હેતુથી સદરહુ ઉપર કહેલી શિક્ષાઓના સંબંધમાં તપાસ કરવી ઇષ્ટ છે;

વાસ્તે હવે, પૂર્વપક્ષ ઉપર વિચાર કરીને તથા તમારી વફાદારી, પાકી સમજ તથા પ્રમાણિકતામાં મહોટો વિશ્વાસ રાખીને, તમને (ત્રણ શખ્સોના નામ), અમારા સદરહુ સંસ્થાનો તથા સંરક્ષણસત્તાક રાજ્યોમાં લશ્કરી કાયદાની રૂએ સ્થપાયલી લશ્કરી અદાલતોએ કરેલી સદરહુ શિક્ષાઓની તપાસ કરવાને અમે કમિશનરો તરીકે સત્તા આપીને તમારી નિમણુંક કરીએ છીએ અને અનુક્રમે સદરહુ શખ્સોની બાબતમાં તથા તેમાંનો કયો શખ્સ, જે તમારા રીપોર્ટ વખતે કોઇ પણ શિક્ષા ભોગવતો હશે અથવા જેણે સદરહુ કોઇ પણ દંડો આપ્યા નહિ હશે પણ તે આપવાને તે વખતે પાત્ર થશે તેમની બાબતમાં તેને લગતા સઘળા સંજોગો ધ્યાનમાં લઇને સદરહુ શિક્ષાઓ અથવા દંડોની માફી આપવી અથવા ઓછા કરવા ઇષ્ટ છે તે બાબત તમારા હાથે લખીને તથા તમારા સહીસિક્કા સાથે અમને બની શકે તેટલી થોડી ઢીલથી અમને રીપોર્ટ કરવો."

હવે, મારા માન્યવર, તમો નામદાર જોશો કે કમિશનરે બની શકે તેટલી થોડી ઢીલથી રીપોર્ટ કરવાનો હતો તે ખરડાના એક ભાગ તરીકે દાખલ કરવ મા આવ્યુ હતુ. ઓ૦ લૉ મેમ્બર મને સને ૧૯૦૦ નો ૬ ઠો આકટ પણ આપશે તો આભારી થઇશ.

ઓ૦ સર જ્યૉર્જ લાઉન્ડસ—મારી આશા પ્રમાણે તે મારી પાસેજ છે.

ઓ૦ પંડિત માલવિયા—હવે, મારા માન્યવર, આ સને ૧૯૦૦ના આકટમાં એક અગત્યનો ઠરાવ છે અને તે તરફ હું કાઉન્સિલનું તથા સરકારનું ધ્યાન ખેંચુ છું. દક્ષિણ આફ્રિકાના આ બે કાયદામાં તથા કાઉન્સિલ સમક્ષના ખરડા ઉપરથી સ્પષ્ટ થયલાં સરકારનાં વલણમાં, મારે દિલ્ગીરી સાથે કહેવુ પડે છે કે, એક શોકજનક અંતર દશાવે છે. આ એકટ (સને ૧૯૦૦ ના ૬ ઠા) મા શિક્ષાઓ બહાલ રાખવાનો, તથા હું બતાવી ચૂકયો છું તેમ, જે કરવામાં આવ્યું હતું તે માત્ર કાયદેસર ઠરાવવાનો ઠરાવ હતો.

પણ પાંચમી કલમમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે "રાજ્યદ્રોહના સઘળા ગુન્હાઓની બાબતોમાં અથવા આ આકટની પહેલી કલમમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી મુદત દરમિયાન રાજકીય પ્રકારના બીજા ગુન્હાઓની બાબતમાં, જે પ્રસંગે સદરહુ ગુન્હાની સાબિતીઓ, છેલ્લી જણાવેલી કલમમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સ્થાયેલી, બોલાવેલી અથવા ભરાયલી કોર્ટ માર્શલ અથવા લશ્કરી અદાલત આગળ થઇ હોય અથવા તો જે પ્રસંગે તેમની ઉપર હકુમત ધરાવનારી કોઈ સાધારણ ફોજદારી અદાલત આગળ થઈ હોય તે પ્રસંગે, જો ગવર્નરને એમ લાગે કે, જો આ આકટના અમલ પછી તેના સંબંધમા કામ લેવામા આવ્યું હોત તો આ કાયદાની ૩૩ મી કલમ મુજબ નિમાયલા કમિશન . તપાસ માટે તે યોગ્ય મુકદમો થઇ પડત તો, સદરહુ શખસોને કરેલી શિક્ષાઓન આ એકટની ૫૦ મી કલમમાં ઠરાવ્યા પ્રમાણેની શિક્ષામાં ફેરવી નાખવાનો ગવર્નર હુકમ કરે તો તે કાયદેસર થશે. સદરહુ કોઈ પણ શિક્ષા જે શખસને બાધ કરતી હોય તે શખસ સદરહુ ૫૦ મી કલમ મુજબની શિક્ષાને પાત્ર થશે અને બીજી કોઇ પણ શિક્ષાને પાત્ર થશે નહિ.

એટલે કે, અગાઉ જે શિક્ષા થઈ ગઈ હોય તેને બદલે ૫૦ મી કલમ મુજબની શિક્ષા રાખવાની હતી. હવે ૫૦ મી કલમ હેઠળ મુજબ છેઃ—

સદરહુ કમિશનરોએ તોહમતવાળાની તરફેણમાં તથા વિરૂદ્ધમાં જે કાંઈ પુરાવો હોય તે સાંભળ્યા પછી તેની સામે લાવેલા તોહમતનો તે ગુન્હેગાર છે કે નહિ તેનો ચુકાદો આપવો અને જે સઘળે પ્રસંગે તોહમતદાર શખ્સ ગુન્હેગાર માલમ પડે તે પ્રસંગે, સદરહુ કમિશનરોએ, બીજા કોઈ પણ કાયદામાં વિરૂદ્ધ મજકુર હોય છતાં પણ એવો ફેંસલો કરવો કે સદરહુ શખ્સને મતદાર તરીકે નોંધવાને અથવા તો પાર્લામેન્ટના સભાસદોની અથવા ડિવિઝનલ અથવા મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ અથવા ગ્રામ્ય વ્યવસ્થા બોર્ડના સભાસદોની ચુંટણી માટે મત આપવા માટે અથવા પાર્લામેન્ટના સભાસદ તરીકે ચાલુ રહેવાને, અથવા કોઈ જાહેર હોદ્દો ધારણ કરવાને, સુલેહના કમિશનમાં ચાલુ રહેવાને અથવા, દિવાની તેમજ ફોજદારી મુકદમાઓમાં જ્યુરીમાં રહેવાને ના લાયક ગણાશે; અને તે ઉપરથી ઉપર જણાવેલી બાબતોના સંબંધમાં તેને કાયદામાં તદ્દન બિન લાયક ગણવામાં આવશે અને તેનું નામ જો કોઈ વર્તમાન મતદારોની યાદીમાં હોય તો તે, તેમાંથી કાઢી નાખવામાં આવશે અને આ ઉપરથી કાઢી નાંખવામાં આવ્યું છે અને એવી કોઈ પણ ચુંટણી વખતે એવા કોઈ પણ શખ્સને આપેલો મત રદ ગણાશે અને સદરહુ ચુંટણીના પરિણામ બાબત કોઈ પણ લાયક કોર્ટમાં વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય તેવા કોઈ પણ મુકદમામાં તે કાઢી નાખવાનો અધિકાર છે. હવે પછી ઠરાવ્યું છે તે શિવાય સદરહુ કમિશનરોના શોધનો અથવા નિર્ણયો ગમે તે કોઈ પણ કોર્ટમાં અપીલ અથવા ફરી તપાસને પાત્ર થશે નહિ.”

હવે આપણી સમક્ષના ખરડાના ઠરાવો સાથે સરખાવતાં હું જે મુક્તિના કાયદાઓનો ઉલ્લેખ કરૂં છું તેના દૃષ્ટિ બિન્દુ તથા ઉદ્દેશમાં કેટલો બધો તફાવત છે તે તમે જોશો. દક્ષિણ આફ્રિકાના આફતના એક અંગરૂપે ઘણું મોટાં કમિશનો નીમવામાં આવ્યાં હતા અને મહાન રાજ્યદ્રોહ અથવા રાજકીય પ્રકારના જે બીજા ગુન્હાઓના ગુન્હેગાર જણાય તેવા શખ્સોની બાબતોમાં સઘળી સજાઓ રદ કરવાની અને તેને બદલે મ્યુનિસિપાલિટીમાં મત આપવાની ના લાયકી રાખવાની તેમને સત્તા આપવામાં

ચોપાનિયામાં આપી છે. "ઈંગ્લાંડના કાયદાઓ"માં લશ્કરી કાયદા વિષે લૉર્ડ હૉલ્સબરી શું કહે છે તે તમો નામદારે તથા કાઉન્સિલે જોયું હશે. તેમાં જણાવ્યું છે કે અવ્યવસ્થાનો અંત આવ્યો કે લશ્કરી સત્તા બંધ થાય છે અને દિવાની અદાલતોની સત્તા એની મેળેજ અમલમાં આવે છે. પંજાબમાં અવ્યવસ્થા લાંબો વખત અગાઉ બંધ પડી હતી અને લશ્કરી કાયદો પણ થોડેક અંશે મે તથા થોડેક અંશે જુનમાં અને છેવટે ગયે મહિને બંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

મારા ધારવા પ્રમાણે ૨૮ મી અથવા ૨૯ મી ઑગસ્ટે બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. વાસ્તે હું જે પદ્ધતિ સુચવું છું તે પ્રમાણે ચાલવું એજ ખરી પદ્ધતિ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક્ટની ૫૦ મી કલમ કે જે તરફ મેં ધ્યાન ખેંચ્યું છે એવો કોઇ ઠરાવ ઘડવો જોઇએ જેથી કરીને, ખૂન અથવા રાજ્યદ્રોહના ગુન્હા ન હોય તો કેદ ભોગવતા શખસોનો જલદીથી છુટકારો થાય અને આ રાજદ્રોહી માણસોની સામે પણ સાધારણ રીતેજ કામ ચલાવવા દો. આ માણસોને નવેસરથી ઇન્સાફ કરાવવાનો હક આપો. થોડાકોને તેમ કરવું ન પણ પસંદ પડે.

લશ્કરી કાયદાની મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરની છે. તે જુદી જુદી ઠેકાણે ઘણીજ સંભાળ પૂર્વક સમજાવવામાં આવી છે. તે ઈંગ્લાંડના ફોજદારી કાયદાનાં ઇતિહાસપરની તેમની ચોપડીમાં સર જેમ્સ ફિટઝ જેમ્સ સ્ટીફને ઘણી સારી રીતે સમજાવ્યા છે. વખત બચાવવા સારૂ હું માત્ર તેમનો સારાંશજ આપીશ. તે કહે છે કે હું લશ્કરી કાયદાનો મારો મત હાલના સંક્ષેપમાં સિદ્ધાંતોમાં આપીશ.

(૧) લશ્કરી હાકેમો એ કોઈ હુમલો દાબી દેવા અથવા વ્યવસ્થા અને કાયદેસર સત્તા સ્થાપવા સારૂ લશ્કરી બળ વાપરવું એ રાજ્યના અમલદારે એ નિરંકુશ સત્તા ધારણ કરી તે.

(૨) તે હેતુ માટે જેટલે દરજ્જે અને જે રીતે જરૂર હોય તેટલા દરજ્જા સુધી, જાનમાલનો નાશ કરવામાં પણ હાથિયાર બળનો ઉપયોગ કરે તો અમલદારો વાજબી ઠરે છે. તેઓ ક્રૂર અને હદપારનો જુલમ વાપરે તો તે વાજબી સાર નથી. પણ એવા અત્યાચાર માટે તેઓ શિરની

તેમજ ફોજદારી રીતે જવાબદારીથી તોફાનો દાબી દેવામાં આવે પછી,. અને ન્યાયની સાધારણ અદાલતો પાછી ઉઘડે પછી તેઓ શિક્ષા કરવામાં વ્યાજબી નથી. જે નિયમ તેમની જોખમદારીની તુલના કરવામાં આવે છે તે રાઇટ વિરૂદ્ધ ફિટઝ જેરાલ્ડના મુકદમામાં દર્શાવેલો છે. રાઇટ કલોન્મેલનો ફ્રેન્ચ શેઠ હતો જે સને ૧૭૯૮ માં આયર્લેન્ડનુ હુલ્લડ દાબી દેવા પછી—

ામદાર પ્રમુખ—ઓ૦ મેમ્બર એક વાત ફરીથી કહી શકશે નહિ. તમારે ખરેખર તે ફરી કહેવું જોઇએ નહિ. તમે રાઇટ વિરૂદ્ધ ફિટઝરાલ્ડનો મુકદમો અડધો કલાક સુધી કહી ચૂક્યા છો.

મો૦ પંડિત માલવિયા—મારા માન્યવર, હું તો સર જેમ્સ ફિટઝ જેમ્સ સ્ટીવનનો ઉપસંહાર ટાંકું છું.

ામદાર પ્રમુખ—મને તે વિદિત છે. પણ આપણે સઘળાએ આજ બપોરે અર્ધો કલાક સુધી રાઇટ વિરૂદ્ધ ફિટઝજેરાલ્ડનો મુકદમો સાંભળ્યો છે અને અમારે તે ફરીને સાંભળવો એ હું ઇચ્છતો નથી.

મો૦ પંડિત માલવિયા—ઠીક ત્યારે, મારા માન્યવર. ત્યાર પછી સર જેમ્સ ફિટઝ જેમ્સ સ્ટીવન આગળ હેઠળ પ્રમાણે કહે છેઃ—(૩) કોર્ટ માર્શલ જે કહેવામાં આવે છે જે અર્થમાં માર્શલ લૉનો વહિવટ ચલાવાય છે તે ખરૂ જોતાં કોર્ટ માર્શલ નથી અથવા કોઈ પણ રીતની કોર્ટજ નથી. તે તો માત્ર કમિટીઓ છે અને તે સરકારે ધારણ કરેલો મુનસફીની સત્તાનો અમલ કરવા સારૂ રચવામાં આવે છે. એક તરફ, મ્યુટિની એક્ટ તથા આર્ટિકલ્સ ઓફ વૉરમાં જણાવેલી રીતે તેમને વર્તવાની ફરજ પાડવામાં આવી નથી. બીજી તરફ, જો તેઓ તેમ વર્તે તો તેમનુ તથા રક્ષણ કરવામાં આવતું નથી. કારણ કે ખરેખરી કોર્ટ માર્શલના

છે. મેં ક્યારનું જણાવ્યું છે કે ખરડાની ૨ જી કલમથી દાવાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો છે. તે કલમમાં કહ્યું છે કે,

"વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવા વીગેરે સારૂ કરેલાં કામના સંબંધમાં, કોઇ પણ સરકારી અમલદાર વિરૂધ્ધ કાંઇ પણ મુકદમો અથવા કામ, દિવાની કે ફોજદારી ચાલી શકશે નહિ; તે એવી શરતે કે સદરહુ અમલદાર અથવા શખસ, શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને તેનું પગલું સદરહુ કારણ સારૂ જરૂરનું હતું એવી વ્યાજબી માન્યતાથી વર્ત્યો હોવો જોઇએ અને પછી ૩ જી કલમ આવે છે જેમાં જણાવેલું છે કે "કોઇ પણ કામ સરકારી અમલદારના હુકમોથી કરવામાં આવ્યું હતું એવી મતલબનું સરકારના સેક્રેટરીનું સર્ટિફિકેટ, વિરૂધ્ધ પુરવાર થાય તે શિવાયને પ્રસંગે ૨ જી કલમના કારણ સાર, નિર્ણયકારક સાબિતી ગણાશે."

હવે આ બે કલમોનું, એક સાથે લઇએ તો, પરિણામ એ આવશે કે કોઇ પણ ખાનગી શખસ માટે સફળ થવાનો સંભવ ઘણોજ થોડો થઇ જશે. અને એ વ્યાજબી નથી એ મારે જણાવવું જોઇએ. આ ખરડાના ઠરાવો કેવો અન્યાયપણે અમલ થશે તેનો હું દ્દષ્ટાંત આપીશ અને જે શખસને કોઇ ઇજા થઇ હોય તેને ન્યાય મેળવવાનું પણ અશક્ય થઇ પડશે. અમૃતસરમાં એક બનાવ બન્યો હતો તેનો આપણે દાખલો લઇશું તે ગુરડિયલસિંહ સલારિયા, બારિસ્ટરને લગતો છે. આ ગૃહસ્થ સને ૧૯૧૯ ના એપ્રિલની ૧૦ મી તારીખે બીજા કેટલાક સહિત ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટમાં હતો. તે વખતે તેણે સાંભળ્યું કે દેશપારની સિક્ષાઓને લીધે હુલ્લડ થયું હતું અને લોકોપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેણે તથા બીજા મિત્રોએ સાથે મળી મસલત કરી અને ડેપ્યુટી કામશનરને ખબર કરવાનો વિચાર કર્યો કે તેઓ જાતે મદદ કરવા તૈયાર છે. તેથી તેની રજાથી તેઓ લોકોને શાંત પાડવા ગયા. તેઓ ત્યાં ગયા અને તે ગૃહસ્થે તથા તેના મિત્રોએ લોકોને શાંત પાડવા તથા તેમને પાછા હઠાવવાને લાંબો વખત સુધી મહેનત કરી. રેલ્વેના પુલ ઉપરથી લોકોને પાછા કાઢવાને તે ઘણે દરજ્જે ફતેહમંદ નીવડ્યો અને તે પોતાનું કામ વધુ સારી રીતે કરી શકે તેટલા સારૂ ડેપ્યુટી કમિશનરની મદદ વડે એક ... પાસેથી ઘોડો લીધો અને લોકોને પાછા ફરવાની વિનંતિ કરતો ... ફરી વળ્યો. જ્યારે તે આ પ્રમાણે કરતો હતો ત્યારે ઘરક

રીઓએ લોકો પર ગોળીબાર કર્યો. પૂલ આગળ એક ટોળું હતું. તેણે લશ્કરીઓને ગોળી છોડવાને તૈયાર જોયા અને તેમને અટકાવવા સારૂ તેણે પોતાથી બનતા મોટા અવાજે બૂમ પાડી. લોકોને પાછા જવાને સમજાવવા સારૂ થોડો વખત આપવા તેણે ડેપ્યુટી કમિશનરને વિનંતિ કરી અને જ્યારે તે કહેતો હતો ત્યારે, આ ગૃહસ્થને ગોળી છોડવાની ચેતવણી આપ્યા વગર તેઓ એકદમ એકાએક ગોળી છોડવા મંડી ગયા. ભાગ્યવશાત તે છટકી ગયો. મારોલ લૉના કમિશન આગળના એકરારમાં ડેપ્યુટી કમિશનરે જણાવ્યું હતું કે આ ગૃહસ્થ મી૦ ગુરડિયલ સિંહ લોકોને હઠાવવાને તેની રજાથી ગયો હતો અને તે ખરેખર રીતે તેમ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો." તેણે વધુ જણાવ્યું કે જ્યારે ગુરડિયલસિંહ તેમને પાછા હઠાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો ત્યારે લોકોના જોખમભરેલા ધસારાને લીધે ગોળીબાર કરવાની જરૂર હતી તે એક મિત્ર હતો એવી રીતે લશ્કરી સિપાઇઓને કહેવામાં આવ્યું હતું. તેને ગોળી લાગી જવાનું ગંભીર જોખમ હતું અને બહાદુરીથી તથા મક્કમપણે ટોળાને પાછા હઠાવવા સારૂ પ્રયત્ન કરવા માટે તેને માન ઘટે છે." જ્યારે ગુરડિયલસિંહનો ઈન્સાફ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ડેપ્યુટી કમિશનરે આ કેફિયત રજુ કરી હતી. હવે, ગુરડિયલસિંહ આ પછી ઘેર ગયો. આ તા૦ ૧૦ મી એપ્રિલને દિને હતું. ૨૩ મી મેને રોજ એક પોલીસમૅન તથા એક સફેદ કપડાવાળો કોન્સ્ટેબલ તેની ૫ મે કોર્ટમાં ગયો અને તેને કોટવાલી તેની સાથે જવાને કહયું, જ્યાં પોલીસે તેને બોલાવ્યો હતો. તે ત્યાં ગયો અને મારા ધારા પ્રમાણે તેને ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. તેને થોડાક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા અને તેને સભ્યતાપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું કે તેને જેલ જવાનું હતું અને ત્યાં તેને પુરી રાખવામાં આવશે. આ ગૃહસ્થને અમૃતસરમાં એકેક દિવસ રાખવામાં આવ્યો અને ત્યાંથી તેને બેડી પહેરાવીને લાહોર લઇ જવામાં આવ્યો. ૨૬ મી મેની સવારે તેને લાહોરના રેલ્વે સ્ટેશનથી મોન્ટગોમરી હૉલ સુધી પગે લઇ જવામાં આવ્યો અને ત્યાં તેને આખા દિવસ જમીન પર બેસાડી મુકવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી તેને સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો અને ૭×૨- ફીટના લોખંડના પાંજરામાં તેને મુકવામાં આવ્યો જો કે તેને બીજી જગ્યામાં મૂકવા માટે તેના વાલીએ ૩૦ રૂપિયા આપ્યા

હતા. તેને તે બીજી જગ્યાએ બીજે દિવસે સવારમાંજ લઈ જવામાં આવ્યો પણ થોડા વખત પછી તો તેને ત્યાંથી પણ બીજા કેદખાનામાં લઇ જવામાં આવ્યો.

આ ગ્રહસ્થને ૨૩ મી તારીખે પકડવામાં આવ્યો હતો. અને ૫ મી એપ્રિલને રોજ તા૦ ૬ ઠીએ હડતાળ પાડવામાં ભાગ લીધાનો તેના ઉપર તોહમત મુકી તેને ઈન્સાફ માટે ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. એક સર્જન (અને મારા ધારવા પ્રમાણે તે સિવિલ સર્જન હતો) ની જુબાની પરથી એમ સાબિત થયું હતું કે તે દિવસે તે ઘેર માંદો પડેલો હતો. તેનાપર બીજું તોહમત એ હતું કે તે સત્યાગ્રહના દિવસે એટલે તા૦ ૬ ઠીની સભામાં ભાષણ આપવાનો હતો. તેણે ભાગ લીધાનું કબુલ કર્યું અને તે સભામાં તેણે ભાગ લીધા માટે તેને માન ઘટે છે. તેની સામે ત્રીજું તોહમત એ હતું કે તા૦ ૧૦ મી એપ્રિલને રોજ તેણે રેલ્વે પુલ આગળ લોકોના ટોળાંને ઉશ્કેર્યું હતું, જ્યારે ખરેખર રીતે તો પોતાના જીવના જોખમે તેણે લોકોને શહેર તરફ પાછા વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. વળી તેના પર એવું તોહમત પણ મૂકવામાં આવ્યું હતું કે ઘોડા પર આખા શહેરમાં ફરીને તેણે ઉશ્કેરણી ભરેલું ભાષણ આપ્યું હતું. હું અગાઉ જણાવી ગયો છું કે ડેપ્યુટી કમિશનરને તપાસવામાં આવ્યો હતો અને તેણે એવી જુબાની આપી હતી કે એ ગ્રહસ્થે પોતાના જોખમે લોકોના ટોળાંને દાબી દઇને તેમને શહેર તરફ પાછા વાળવાનો પ્રમાણિકપણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. ડેપ્યુટી કમિશનરને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો. "મી૦ ગુડિયલ- સિંહે તા૦ ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૯૧૯ ને રોજ લોકોને પાછા હઠાવવા સારૂ બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે તમે ખાતરીથી જાણો છો? જવાબમાં તેણે કહયું "હા, મેં જે કામ જોયું તે ઉપરથી માત્ર એજ અનુમાન બાંધી શકાય." પછી પ્રશ્ન પુછવામાં આવ્યો કે "લોકોને બુમ પાડતાં અને ગાડીના પૂલ પર લોકોને વિખેરાઇ જવા આજીજી કરતાં તમે તેને ખુદ જોયો હતો?" પ્રત્યુતરમાં તેણે જણાવ્યું "હા, મને તેની બરાબર યાદ છે. લોકોને વધારે સારી રીતે કહેવા સારૂ તે એક ઉંચી જગ્યા પર ગયો હતો." પછી તેને પુછવામાં આવ્યું કે "લોકો વિરૂધ્ધના તેના પ્રયત્નો તથા વલણ તમને ખરેખરાં લાગ્યાં?" જવાબ વાળવામાં આવ્યો કે "હા હું ચોક્કસપણે ધારૂં છું કે તે પ્રમાણિક હતા." પછી વળી પૂછ-

વામાં આવ્યું," શું ગુરડિયલસિંહ જ્યારે તે લોકોની સામે દોડતો હતો અને તેમને પાછા જવાનું કહેતો હતો અને તેથી તેણે ખરેખરી સેવા બજાવી હતી ત્યારે તેને ગોળી વાગવાનો ભય હતો? તેણે જવાબમાં જણાવ્યું. "હા, લોકોના ભયભરેલા ધસારાને લીધે, જ્યારે તે તેમને પાછા હઠાવતો હતો ત્યારેજ ગોળીબાર કરવાની જરૂર પડી હતી અને જો કે તેને સિપાઇઓને એક મિત્ર તરીકે બતાવવામાં આવ્યો હતો છતાં તે ગોળી વાગવાના સખ્ત ભયમાં હતો." હવે આ ગ્રહસ્થે જે સઘળું કર્યું તે છતાં તેને ઇન્સાફ માટે ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો અને ૨૩ મી મેથી તેને લગભગ દોઢ મહિનો સુધી કેદમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. મેં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના સઘળા માનભંગ અને અપમાન તથા દુઃખ તેના પર નાંખવામાં આવ્યા હતા. એની બાબતના ચુકાદામાં માર્શલો કમિશને કહ્યું હતું કે "આ તોહમતદાર ૬ ઠી એપ્રિલની સભામાં હાજર હતો. (તે અલબત, કમિશનની નજરમાં ગુન્હો હતો). પણ તે કાવતરાંમાં જોડાયો હતો એવી અમારી ખાત્રી થઇ નથી. ડેપ્યુટી કમિશનરે જુબાનીમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે, તેના કાર્યો ઉપરથી જણાય છે કે તે અધિકારીઓને પોતાની ઉત્તમ શક્તિ અનુસાર અને પોતાના કાંઇક જોખમે ટેકો આપતો હતો. હંસરાજ, (શહેનશાહ તરફનો સાક્ષી) તેને કોઇ પણ કામો લાગુ પાડતો નથી. તે માત્ર એટલુંજ જણાવે છે કે ગુડિંયલસિંહે બેશીરને જણાવ્યું હતું કે તેણે ૧૦ મી તારીખે તેનાથી બનતું કર્યું હતું. મી૦ હર્બેટ (શહેનશાહ તરફનો એડવોકેટ) તેની સામેના મુકદમા માટે દબાણ કર્યું નથી અને અત્રે તેને છોડી મૂકીએ છીએ.

હવે, જો મી૦ ગુડિંયલસિંહ પોતાને થયેલા અત્યંત ગેરવ્યાજબી અન્યાય માટે કાંઇ ઈલાજ, કાંઇ બદલો મેળવવા પ્રયત્ન કરે તો તેની સ્થિતિ શું થાય તે હું પુછું છું. અવ્યવસ્થાને વખતે સરકારને તથા જાહેર પ્રજાને પોતાના જીવના જોખમે અમૂલ્ય સેવા બજાવનાર શખ્સનો આ દાખલો છે. ડેપ્યુટી કમિશનર તથા પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જેમણે તેને જોયો હતો તે અમૃતસર હતા ત્યારે આ ગ્રહસ્થને પકડવામાં આવ્યો, તેને અપમાન ભરેલી રીતે બેડી પહેરાવવામાં આવી, અને દોઢ મહિનો કેદમાં રાખવામાં આવ્યો, પોતાના બચાવનો બંદોબસ્ત કરવા સારૂ ચિંતા, દુઃખ અને અપમાન તથા માનભંગ રહેવા પડયા હતા. અને છેવટે તેને છોડી દેવામાં આવ્યો તે

બદલ ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવો પડયો હતો. જો આ યોજેલો ખરડો પસાર કરવામાં આવે તો, તેના પર કામ ચલાવનાર ઓના મનમાં દ્વેષભાવ હતો એવા તે સોગન ખાય તે શિવાય શું દાવામાં તેને હારી જવાનું હતું ? અથવા તો શું એ વ્યાજબી છે કે તેણે કોર્ટમાં જઇને સઘળી હકીકતો નિવેદન કરવી અને તેના પર કામ ચલાવનારાઓને પોતાના કામો માટે ગમે તે બહાનું અથવા વ્યાજબી કારણ રજુ કરવું હોય તે કરવાને કહેવું ? ખરો રસ્તો શું થશે ? કઇ રીતે કામ ચલાવવું વ્યાજબી થશે ? હું નમ્રપણે જણાવું છું કે તેનો એકજ ઉત્તર હોઈ શકે. આ ગ્રહસ્થને દેખીતી રીતે નિશ્ચયપૂર્વક અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. આ ખરડાથી તથા તેમાં દાખલ કરેલા ઠરાવોથી તમે નુકસાની માટેના દાવામાં કાંઇ પણ સફળતા મેળવવાનો તમે અટકાવ કરો છો.' તે પોતાની દાવા અરજી લઇને કોર્ટમાં જાય તો તેને જવાબ મળશે કે વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવામાં તે પગલાં જરૂરના હતાં' એવી વ્યાજબી માન્યતાથી તથા શુધ્ધ બુધ્ધિથી પ્રતિવાદી વર્ત્યો નહોતો એમ વાદી પુરવાર કરે તે શિવાય કાંઇ પણ મુકદમો ચાલશે નહિ. જે ખરી પદ્ધતિ હોવી જોઇએ તેનો આ ખરડામાં જે ઠરાવ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે તેના કરતાં વિશેષ વિપર્યય હોઇ શકે નહિ. આ બાબત તરફ મેં બે કારણોસર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પ્રથમ તો એક ૨ જી તથા ૩ જી કલમના જે ઠરાવોનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અન્યાય યુક્ત છે અને તે કાઢી નાંખવા જોઇએ (હું ૨ જી કલમનો વિશેષ ઠરાવ તથા ૩ જી કલમમાં દાખલ કરેલી પુરાવાની નવી કાનુન વિષે બોલું છું). મેં તે સંબંધમાં એ બતાવવા પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, જો કે ખરડાની છઠી કલમમાં કોઇ પણ શખસની સામે કામ ચલાવવાનું સરકારને યોગ્ય લાગે તો તેના હકને બાધ આવતો નથી છતાં જે ખાનગી શખસોને, તેમને, જેમણે સતાવ્યા હોય અથવા જુલમ ગુજાર્યો હોય તેમની સામે કાંઇ કામ ચલાવવું હોય તો તે વિષેની પુરતી કાળજી રાખવામાં આવી નથી. ખરડામાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે કે સરકાર કોઇ પણ બાબતના સંબંધમાં કોઇ પણ શખસ સામે કામ ચલાવી શકે અને હું જાણવા ગયો તે બાબતમાં લો મેમ્બર તથા હોમ મેમ્બર, મી૦ ગુર્ડિયલસિંહને જે માનભંગ, અપમાન તથા દુઃખ સહન કરવા પડયાં હતાં તે માટે જોખમદાર શખ્સ, કાયુ ... તે શોધી કાઢવા તથા તેમને ઇન્સાફ માટે ખડા કરવાની હિન્દુસ્તાન

સરકારને સલાહ આપે એવી આશા રાખીએ તો તે વ્યાજબી ગણાય. સધારણ રીતે આ પ્રમાણે થવું જોઇએ. પણ કમનસીબે પરિસ્થિતિ આ સંજોગોમાં જે ખાનગી શખસોને ખમવું પડયું છે તેમને માટે આ પદ્ધતિ અનુસાર કામ લેવામાં આવે એવી વ્યાજબી અપેક્ષા રાખી શકાય એમ નથી. કારણ કે, સત્ય હકીકત એવી છે કે ચોક્કસ જાતના લોકોએ કરેલાં અન્યાય ભરેલા કૃત્યો સામે ઘણો રોષ બતાવેલો મેં સાંભળ્યો છે જ્યાં, જેઓએ પોતાના જાન ખોયા છે, તેમની તરફ અથવા તેમના સગ સંબંધીઓ તરફ અથવા તો રમખાણોને લીધે જે બીજાઓને ખમવું પડયું છે તેમની તરફ દિલસોજીનો એક શબ્દ.પણ સરકાર તરફથી અથવા અમલદારો તરફથી નીકળ્યો નથી. મને એ જણાવતાં દિલગીરી થાય છે જ્યાં પણ મારે તે જણાવવુંજ જોઇએ. તેમણે જે કાંઇ દિલસોજી બતાવી છે તે માત્ર યુરોપીઅન પ્રજાબંધુઓ તરફજ દર્શાવી છે અને તેમાં હું સરકારના અંગભૂતો સાથે ભાગ લઉં છું. જ્યારે આવા જુલમ ભરેલા બનાવો બન્યા છે, જ્યારે આટલી બધી ખુવારી થઇ છે ત્યારે જે માણસોને દુઃખ પડયું તેમની તરફ સરકાર તરફથી કાંઈ પણ સહાનુભૂતિનો એક શબ્દ પણ કહેવામાં આવ્યો નથી એ ખરેખર શોચનીય છે.

ઓ૦ સર વિલિયમ—હું બે શબ્દોમાં ખુલાસો આપીશ. મેં કાઉન્સિલમાં નિખાલસપણે કહ્યું હતું કે જાનની જે ખુવારી છે તે માટે મારાકરતાં કોઇ વિશેષ દીલગીર થનો હતો નહિ. તેમની તરફ કાંઈ પણ દિલસોજી બતાવવામાં આવી નહોતી એજ કહેવું ગેરવાજબી છે.

ઓ૦ પંડિત માલવિયા—ઓ૦ મેમ્બરનો હિન્દીઓ તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવાનો ઈરાદો હતો એમ હું માની શકું છું. એનો નં ૨ મંજૂર કરું છું.

નારાઓને સરકાર પોતાનીજ મેળે ઇન્સાફ માટે ઉભા કરશે એવા પ્રકારની જાહેર પ્રજાને ખાતરી આપવા સારૂ સરકારનું વલણ વધારે દિલસોજીવાળું હોવાની મેં આશા રાખી હતી. અને આ ઉપરથી હું પ્રશ્નના બીજા સ્વરૂપ ઉપર આવું છું. અને તે લોકોને થયેલા નુકસાનનો બદલો છે. સને ૧૯૦૦ ના ૬ ઠા એક્ટ (કેપ ઓફ ગુડ હોપના એક્ટ) માં, લશ્કરી કામોને લીધે લોકોને થયેલા નુકસાનના બદલા માટે ઠરાવ કરવા સારૂં એક પ્રકરણ આપેલું છે. ખરડાની પાંચમી કલમમાં આ પ્રમાણે ઠરાવ કરેલો છે:—"જે પ્રસંગે, લશ્કરી કાયદા હેઠળ કોઈ પણ શખસની મિલકત સરકારના કોઈ પણ અમલદારે લીધી હોય અથવા તે વાપરી હોય પછી તે અમલદાર સિવિલ હોય કે મિલિટરી હોય, તે પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ સદરહુ લેવા અથવા વાપરવાથી થયેલું ગણી શકાય એવાં કોઇ પણ નુકસાન માટે વ્યાજબી બદલો સદરહુ શખસને ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલ આપશે. અને કોઇ તકરાર ન હોય તો, તેની કિંમત, એ અર્થે ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ કરતાં ઓછા દરજ્જાનો ઇન્સાફી હોદ્દો ધારણ કરતો ન હોય એવો સરકાર નીમેને શખસ નક્કી કરશે." ખરડામાં લશ્કરી કારણો સારૂ વાપરેલી મિલકતના નુકસાન માટેના બદલા વિષેજ કહેવામાં આવ્યું છે. પણ લશ્કરી અમલને લીધે જે જાનની ખુવારી થઈ તે વિષે શું? ખચિત ખોવાયેલી કોઇ પણ મિલકત કરતાં જીંદગીઓ વધારે કિંમતી છે. યોગ્ય રસ્તો તો એ થાત કે આ ખરડામાં એક એવો ઠરાવ દાખલ કરવો કે આ આક્ટ મુજબ એક કમિટી સ્થાપવી અને તે કમિટીને, જેમણે જાન ખોયા હોય, અથવા કોઇ અંગ ખોયું હોય અથવા તો જેમણે માલમિલકત ખોયાં હોય તેમને શું બદલો આપવો તે નક્કી કરવાની સત્તા આપવી. આ બાબતની પણ ખરડામાં ખામી છે અને તેટલાજ માટે હું સરકારને એ બાબતપર ફરી વિચાર ચલાવવા નમ્રતાપૂર્વક કહું છું.

મારી સૂચના એવી નથી કે મુક્તિનો ખરડો દાખલ કરીને પસાર કરવો નહિ. એ તો કાઉન્સિલે જોયું હશે. પણ મારી સૂચના એવી છે કે તે ખરડો હમણા દાખલ કરવો જોઇએ નહિ અને તપાસની કમિટીનો રીપોર્ટ આવતાં સુધી તે રહેવા દેવો જોઇએ. કેટલાક લોકોને જણાય છે તેમ આ કાંઈ એક બહોળી સૂચના નથી. બળવાના દિવસો પછી ઇન્ડે-મ્નીટીનો કાયદો પસાર કરવાને સરકાર કાંઈ ઉતાવળમાં નહોતી. ઇન્ડેમ્નિ-

ટીનો કાયદો સને ૧૮૬૦ માં પસાર થયો હતો. હિન્દુસ્તાન સરકારે તે ૨ જી ઓગસ્ટ સને ૧૮૬૦ ને દિને મંજુર કર્યો હતો, એટલે કે બળવો દાબી દેવામાં આવ્યા પછી બે વર્ષે તે પસાર થયો હતો. સરકાર આ ખરડાના સંબંધમાં આગળ ચાલશે નહિ તો સરકાર કાંઈ અવિચારી કહેવાશે નહિ અને કોઇ પણ હિત જોખમમાં આવશે નહિ. મને જે રીપોર્ટો મળે છે તેથી આ કાઉન્સિલ સમક્ષ આગ્રહ કરવાને મને પુષ્ટિ મળે છે. જુદી જુદી જગ્યાઓએથી મારાપર વર્તમાનપત્રો, તારો તથા પત્રો આવે છે અને તેમાં સરકારે ઇન્ડેમ્નિટીના ખરડાના સંબંધમાં આગળ ચાલવા જે નિર્ણય કર્યો છે તે તરફ સામાન્ય હિન્દી પ્રજાના અસંતોષની ઉંડી લાગણી પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. લાહોરથી મને મળેલો તાર હું વાંચી સંભળાવીશ. તે આ પ્રમાણે છેઃ—પંજાબની પ્રજા ગયા એપ્રિલમાં બનેલા બનાવોના સંબંધમાં તપાસની કમિટીની માંગણી કરતી નથી એ પ્રમાણે ઇમ્પીરિયલ લેજીસ્લેટિવ કાઉન્સિલની તાજેતરની બેઠક વખતે ઓ૦ મલિક ઉમર હયાતખાને જે કહયું હતું તે તરફ લાહોરના ઇન્ડિયન એસોસિએશનના સભાસદો મજબૂતપણે વાંધો દર્શાવે છે. ખરેખર રીતે તો દેશના વહિવટની સાથે સંબંધ ધરાવતા ન હોય એવા શખસોનું એક શાહી કમિશન બારીકાઇથી તપાસ કરે એવી આખા પ્રાંતની માંગણી છે. પ્રતિબંધની જાહેર સભાઓ, ફરમાનો તથા સરકારી હુકમોને લીધે ભરી શકાય એમ નથી એ બીનાનો ખોટો અર્થ કરવો જોઇએ નહિ. યોજેલો ખરડો હાલના તબક્કે પસાર કરવો એ અકાળિક થશે એટલુંજ નહિ પણ યોગ્ય રીતે તપાસ કરવાના કામને હાનિકારક થશે એવો પંજાબનો મજબૂત જાહેરમત છે અને તે તેઓ પ્રદર્શિત કરવા ઇચ્છે છે. લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવાની અગત્યના સંબંધમાં તથા તેના અમલ માટે સૂચવાયલાં પગલાં તથા અખત્યાર કરેલી પધ્ધતિના સંબંધમાં તપાસનું કમિશન પોતાનો ચુકાદો જાહેર કરે તે પછી અમલદારોનું રક્ષણ કરવા માટે એક કાયદો કરવાને પુષ્કળ વખત મળશે. પંજાબના એસોસિએશનને એમ લાગે છે કે ગમે તેમ પણ માર્શલ લૉ કમિશનો તથા અમલદારોએ ગેરકાયદેસર રીતે કરેલી શિક્ષાઓને ન્યાયપૂર્વક કરેલી ઠરાવવાની જરા પણ અગત્યતા નથી. તેઓ એવી પ્રાર્થના કરે છે સરકાર ખરડાને હમણાં રહેવા દેવા મહેરબાની કરશે."

મને જે કેટલાક તારો મળ્યા હતા તેમાંનો આ એક છે, જાહેરમત કેવી રીતે પ્રદર્શિત થયો છે તે પણ હું બતાવવાને ઇચ્છું છું. નેશનલ લિબરલ એસોસિએશનના ઉપ પ્રમુખ સર નારાયણ ચંદાવરકરે હિન્દી પ્રધાનને તથા તમો નામદારને થોડા દિવસ પર એવો તાર કર્યો હતો કે મુક્તિનો ખરડો હમણા રહેવા દેવો જોઇએ કારણ કે તેની જરૂર, નીમાઈ ચૂકેલા કમિશનની તપાસના પરિણામ ઉપર આધાર રાખે છે. વળી, "કૅપીટલ" માં લખનાં "ડિયરે" જણાવ્યું છે કે મુક્તિનો કાયદો પસાર થયા પછી કમિશનના શોધનોમાં માત્ર વિદ્વત્તા પુરતોજ રસ રહેશે યોજેલા તપાસની કમિટી વિષે લખનાં લંડનનું "ડેઇલી ન્યૂસ" પત્ર જણાવે છે કે "તપાસ શરૂ કરવામાં આવે તે પહેલાં ઇન્ડેમ્નિટીના કાયદાથી અધિકારીઓનું રક્ષણ કરવના નિશ્ચયથી પંજાબની અધિકાર વર્ગની નીતિનો તદ્દન ઢાંકપીછોડો કરવાનો બંદોબસ્ત એવડી રીતે ચોક્કસ થયો છે. આ રાજ્યનીતિ કે જે માટે કાંઈ પણ બચાવ નથી તે લડાઇના પહેલા વર્ષમાં સીઝાનના રમખાણો પછી લીધેલાં દુઃખદ પગલાંની યાદ આપે છે. આરી અસિદ્ધિ કુનેહથી બ્રિટિશ નામને એમ લાગે છે." કમિટી રીપોર્ટ કરે તે પહેલા આ ખરડાના સંબંધમાં આગળ ચાલવાની નીતિ તરફ દરેકે દરેક હિન્દી પત્રે સખત લખ્યું છે. લીડર, બૉમ્બે ક્રોનિકલ ધી નેશન, ધી એન્ગોલી તથા બીજા પત્રોના અભિપ્રાયો ટાંકવાનો મને મુદ્દલ વખત નથી પણ "ઇન્ડિયન સોશિયલ રીફૉર્મર" માં સર નારાયણ ચંદાવરકર તરફથી લખાવેલા એક ઘણા અગત્યના લેખ તરફ ધ્યાન ખેંચવું હું જરૂરનું ધારું છું. આ મુક્તિનો ખરડો રજુ કરવા સારું આ૦ હોમ મેમ્બરે પોતાના મતના ટેકામાં "રાજ્ય બંધારણના કાયદાના એક હિન્દી અભ્યાસક" નો નનામો પ્રસિદ્ધ થયલો પત્ર રજુ કર્યો હતો: હું તો જરા અચરજ પામ્યો. હિન્દુસ્તાનની સરકારના આ૦ હોમ મેમ્બર તે સરકારે નક્કી કરેલી નીતિના ટેકા માટે એક નનામા લેખક પર આધાર રાખે એ એક મહાન અજાયબી હતી. છતા એ આ૦ હોમ મેમ્બરને લાગતુવળગતુ છે. હવે હુ આ ખરડાના વિવેચનમાં એક ઘણો અમૂલ્ય લેખ તેમની આગળ રજુ કરું છું તે મત એક એવા ગૃહસ્થનો છે કે જેણે વર્ષો સુધી મુમ્બઇની હાઈ કોર્ટના એક માનવંત જજ તરીકે અને કેટલોક વખત તે કોર્ટના વડા જજ તરીકે કામ કર્યું હતું. અગત્યના પ્રસંગોએ

તેણે રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર સુવિચાર યુકત અભિપ્રાયો આપીને સરકારને તથા પ્રજાને ઉપકાર કર્યો છે. "ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મરમાં લખતાં સર નારાયણ ચંદાવરકર જણાવે છે કે "સઘળા અમલદારોને તાજેતરના રમખાણો સંબંધમાં તેમના કાર્યોને માટે દોષમુકત કરવા સારૂ બનતી સગવડે વહેલામાં વહેલો મુકિતનો ખરડો દાખલ કરવાના હિન્દુસ્તાન સરકારના નિર્ણય તરફ સઘળા મતના હિન્દી રાજ્યદ્વારીઓએ વિરોધ દર્શાવ્યો છે તે વિષે કેટલેક ઠેકાણે અજાયબી થઇ છે."

સદરહુ પગલાંના સિદ્ધાંત તથા નીતિના ટેકામાં રાજ્ય બંધારણના ધારાશાસ્ત્રી એ. વી. ડાઇસીનું પ્રમાણ ટાંકવામાં આવ્યું છે. પણ મી૦ ડાઇસી પોતાના "એ લીપ ઇન ધી ડાર્ક" નામના પુસ્તકમાં શું કહે છે તે આ રહ્યું. સર નારાયણ પોતાના લેખમાં જણાવે છે તેમ તે પુસ્તક સને ૧૮૯૩ માં પ્રસિધ્ધ થયું હતું. તેનો હેતુ, તે વર્ષે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયલા આઇરીશ સ્વરાજ્યના ખરડાના મુખ્ય સિધ્ધાંતોનું અવલોકન કરવાનો હતો. મી૦ ડાઇસીના મત પ્રમાણે તે ખરડાની એક સૌથી અગત્યની ખામી એ હતી કે યોજવા ધારેલી આઇરીશ પાર્લામેન્ટની કાયદા કરવાની સત્તા પર અંકુશો મુકવા તથા તે સામે રક્ષણ કરવા સંબંધી ઠરાવોમાં તે પાર્લામેન્ટને ઇન્ડેમ્નિટીનો આકટ કરવાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો નહોતો. તે પુસ્તકમાં મી૦ ડાઇસીએ હેઠળ મુજબ કહ્યું છેઃ— ધારાસભા જે સઘળા કાયદાઓ પસાર કરી શકે તેમાં ઇન્ડેમ્નિટીના કાયદાથી અન્યાય થવાનો સૌથી વિશેષ સંભવ છે. તે દેખીતી રીતેજ અન્યાયનો કાયદો છે, તેની આશાથી સમર્થ કામો થાય છે, તેમજ તેથી કાયદા તથા મનુષ્ય ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાનું ઉત્તેજન મળે છે. આયર્લેન્ડમાં ફિટઝ જેરાલ્ડને ફટકા મારવાની વાત અથવા જેમેઇકામાં ગવર્નર આયરનો હેવાલ એ શહેરમાં રમખાણ વખતે જે ક્રૂર અને ન્યાય વિરૂધ્ધના કૃત્યો, બેદરકારી અથવા એકાએક બીકથી થઇ શકે અને ભયગ્રસ્ત અથવા કીનાખોર ધારાશાસ્ત્રીઓની અનુદર્શી સહાનુભૂતિ અથવા પક્ષપાતથી જેની માફી મળી શકે તેની આપણને યાદ આપે છે."

આગળ તે લખે છે કેઃ—

કૃત્યો થયા પછીનો કાયદો એક એવું શસ્ત્ર છે કે જેનો ધારાસભા ગેરકાયદેસર હકોનો અલૌકિક ઉપયોગની શિક્ષા કરવા માટે ઉપયોગ કરવા

સૌથી તત્પર હોય છે. આયર્લેંન્ડમાં એવો કોઇ પણ જમીનદાર નથી કોઇ પણ માજીસ્ટ્રેટ નથી, કોઇ પણ કોન્સ્ટેબલ નથી કે જે કૃત્યો થઇ ગયા પછીના કાયદાના ભયથી ધ્રુજતો નહિ હોય. સ્વરાજ્યના ખરડામાં છે તેટલે સુધી જો જેલરે મી૦ વિલિયમ ઓબ્રાયનને કેદમાં રાખ્યો અથવા જો વૉર્ડરોએ તેની સુરવાળ ખેંચી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમને આઇરીશ હિંદુના અલિખિત કાયદા વિરૂધ્ધ કરેલા ગુન્હાઓ માટે કાયદેસર શિક્ષા પાત્ર નહિ કરવાને કાંઈ પણ કારણ નથી. કાયદેસર અન્યાયથી એવો કોઇ ભય કર અનર્થ બનશે નહિ એમ કહેવું જોઇએ. હું એનો સ્વીકાર કરું છું. પણ (કૃત્યો થયા પછી પસાર કરવાના કાયદા વિરૂધ્ધ) પ્રતિબંધોનો મુદ્દ હેતુજ ઘોર અન્યાયનો અટકાવ કરવાનો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના શાણા સ્થાપકોએ કોન્ગ્રેસને તથા દરેક સંસ્થાનની ધારાસભાને એવા પ્રકારનાં કૃત્યો થયા બાદ કાયદો કરવાનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો."

એ ચોક્કસ સ્વરાજ્યના ખરડાના સંબંધમાં લખતાં અને તેમાં મુક્તિનો કાયદો પસાર કરવાનો પ્રતિબંધ ન હોવા પર ટીકા કરતાં મી૦ ડાઇસીએ જણાવ્યું છે કે એવો પ્રતિબંધ હોવો જરૂરનો છે તેણે જણાવ્યું છે કેઃ—બીજા દેશોની માફક આયર્લેન્ડમાં પણ એવા સંજોગો ઉભા થાય કે જેથી વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા જાનનું રક્ષણ કરવાના સબબથી ન્યાયના સખત નિયમોના ઉલ્લંઘનની માફી મળી શકે અથવા તેની જરૂર પડે. પણ આવા સંજોગો ઉપસ્થિત થયા છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય ડબ્લિન ખાતેની પાર્લામેન્ટ કરતાં વેસ્ટમિન્સ્ટરની પાર્લામેન્ટ વધારે વાજબી રીતે કરી શકે. 'બેલ્ફાસ્ટ અથવા ડબ્લિન ખાતે વ્યવસ્થા જાળવવાના હેતુથી અને આયર્લેન્ડની સરકારના હુકમોની રૂએ કામ કરતા એક અમલદારે એક ચળવળખોરને અથવા કાવતરાખોરને યોગ્ય ઇન્સાફ વગર મોતની સજા કરી હોય તેણે પોતાનુ કર્તવ્ય બજાવ્યું હતું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે, મી૦ હીલી અથવા કર્નલના નેતાપણા હેઠળની પાર્લામેન્ટ, મી૦ ગ્લૅડસ્ટન અથવા લૉર્ડ સૅલ્સબરીના માર્ગદર્શન હેઠળની પાર્લામેન્ટના જેટલોજ વાજબી ઇન્સાફ કરશે એમ શું કોઇ પણ ખરેખર રીતે પ્રતિપાદન કરી શકશે?"

સર નારાયણ ચંદાવરકર કહે છે તેમ "આયર્લેન્ડ" ને બદલે "હિન્દુસ્તાન" મુકો-અને "ડબ્લિન" ને બદલે સિમલા મુકો. એ પ્રમાણે

ઉપર ટાંકેલા ફકરામાં ફેરફારો કરો અને પછી જણાશે કે કાંઉન્સિલ સમક્ષ જે સૂચના છે તેને તે ઘણો લાગુ પડે છે.

આ ઘણા વજનદાર અભિપ્રાયો તરફ નજર રાખી મુક્તિના ખરડાના સંબંધમાં આગળ કામ લેવાનું મુલતવી રાખવામાં સરકાર ડહાપણ વાપરશે. સરકારની અધિકારીઓ દ્વારા બહુમતિ હોવાથી એ ખરડો સરકાર પસાર કરવાને સરકારનો માર્ગ મોકળો છે, અને મેં ગઈ કાલે કહ્યું તે મુજબ તેમ કરવું સરકારની સત્તામાં છે. પણ પ્રશ્નપર ફરી વિચાર કરવા હું તમો નામદારને વિનંતિ કરૂં છું. અને આ બાબતમાં વિસ્તૃતપણે પ્રદર્શિત થયલા જાહેર મતનો તુચ્છકાર નહિ કરવાને આજીજી કરૂં છુ. જાહેર મતને ગણકાર્યા વગર સરકાર દેશનો વહિવટ ચલાવી શકે એમ હોય, પણ તેમ કરવું વ્યાજબી નથી.

ખરેખરૂં જે કરવાનું છે તે એ કે, જે ન્યાયના સિદ્ધાંતો માટે બ્રિટનો તથા હિન્દીઓનું રક્ત છેલ્લા મહાન વિગ્રહમાં રેડાયું હતું તે સિદ્ધાંતાનુસાર વર્તવું, તથા જે વ્યાજબી હોય, જે સત્ય, ન્યાય અને નેકીને અનુસરતું હોય તે કરવું. અને આ વિષયમાં સત્ય, ન્યાય અને નેકી એમ કહે છે કે, જ્યાં ઘણાં શોકજનક કૃત્યો કરવામાં આવ્યા છે, જ્યાં આટલો બધો અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, જ્યાં આટલાં બધાં અપમાનો કરવામાં આવ્યાં છે જ્યારે નામદાર શહેનશાહના લશ્કરી તથા બિન લશ્કરી અમલદારો વિરૂધ્ધ સખ્ત આક્ષેપો છે, જ્યારે છેલ્લા થોડા મહિનાના પંજાબના વહિવટના સંબંધમાં હિન્દુસ્તાન સરકારના વલણ વિષે સખ્ત આક્ષેપો છે, ત્યારે સત્ય, ન્યાય અને પ્રતિષ્ઠા તો એમ કહે છે કે તમારે આ ખરડાનો અટકાવ કરવો અને તપાસની કમિટી રીપોર્ટ કરે ત્યાં સુધી તે રહેવા દેવો. જ્યારે તપાસની કમિટી પોતાનો રીપોર્ટ રજુ કરે ત્યારે, હિન્દુસ્તાન સરકાર માટે વ્યાજબી રસ્તો એ છે કે તેમણે તે નામદાર શહેનશાહની સરકારને રજુ કરીને, જે બીનાઓ પુરવાર ત્યારે થશે તે પર ધ્યાન આપી નામદાર શહેનશાહના લશ્કરી તથા બિન લશ્કરી અમલદારોના કયા કૃત્યોની જવાબદારીમાંથી તેમને મુક્તિ આપવી, તથા જાહેર એટલે નાગરિકના રમખાણો તથા કૃત્યોના સંબંધમાં જેમને ખમવું પડ્યું હોય તે મને શું બદલો આપવો તે વિષે તે સર

મારા માન્યવર, હું વધારે દિલસોજીભર્યા વલણ માટે, એક માણસ તથા બીજા માણસ વચ્ચે, હિન્દી તથા યુરોપીઅન વચ્ચે એક પ્રજાબંધુ તથા બીજા વચ્ચે, કીનાખોર ભાવથી, નહિ દ્વેષી ભાવથી નહિ પણ માત્ર ન્યાય કરવાના તથા સત્યને વિજય આપવાની માત્ર નિર્મળ ઇચ્છાથીજ, સમાન ઇન્સાફ કરવાની વધારે આકાંક્ષા ધરાવવા માટે પ્રાર્થના કરું છું. માત્ર આ કારણોથીજ હું આપ નામદારની સરકારને એ વિષયપર ફરી વિચાર કરવા તથા ખરડાના સંબંધે આગળ નહિ ચાલવા અત્યંત આગ્રહથી વિનંતિ કરું છું. જો તેમ કરવામાં આવે તો સમસ્ત દેશ આભારી થશે. ઇંગ્લાંડમાં તથા હિન્દમાં જાહેરમતની ખાતરી થશે કે આપ નામદારની સરકારે પ્રજામતનું બળ તથા વજન વ્યાજબીપણે માન્ય કરી તેને માન આપ્યું છે. એમ બને છે કે સરકાર પર અસર કરી શકે એવો હિન્દમાં પ્રજામત બળવાન નથી. પણ હું નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે આવી બાબતોમાં અને આવે પ્રસંગે આપણે ઇંગ્લાંડમાં જે જોઇએ છીએ તેનો દાખલો લઇને ચાલવું જોઇએ. અને હું માનપૂર્વક કહેવાની હિંમત કરું છું કે આ ચર્ચામાં જે સંજોગો ખુલ્લા થયા છે તે સંજોગોમાં આ પ્રકારનો ખરડો ઇંગ્લાંડમાં કોઇ પણ સરકાર લાવવાની હિંમત કરત નહિ. વાસ્તે હું નમ્રપણે કહું છું કે અહીં સરકારને સત્તા છે છતાં તેમણે આ સમયે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ નહિ અને તપાસની કમિટીનો રીપોર્ટ આવતાં સુધી થોભવું જોઇએ. જેમણે પોતાના જાન ખોયા છે તેમના નામે, જેમણે રમખાણોમાં પોતાના અંગો ગુમાવ્યા છે તેમના, જેમણે અવર્ણનીય અપમાનો સહન કર્યા છે અને જેઓ આ વખતે નામદાર શહેનશાહના કેદખાનામાં અન્યાયપણે કેદ ભોગવે છે, જે સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીનો, પોતાના સગાંવહાલાં અથવા પુત્રોનો શોક કરે છે, એ સઘળાંના નામે મારા માન્યવર, હું તમો નામદારની સરકારને આજીજી કરું છું કે સરકારે એ ખરડાનો અટકાવ કરવો અને તપાસની કમિટીના રીપોર્ટની રાહ જોવી. જ્યારે તપાસની કમિટીનો રીપોર્ટ આવશે ત્યારે એ સંજોગોમાં પ્રજા ચેતશે. ખરો રસ્તો શું છે તે સ્પષ્ટપણે જોવાને સરકાર તથા પ્રજા બેઉ શક્તિમાન થશે. તે સંજોગો ધ્યાનમાં લઇને જે પગલું યોજવામાં આવે તેને આ કાઉન્સિલનો દરેક વ્યાજબી શખસ તે વખતે ટેકો આપશે.

પરિસ્થિતિ ઉપરથી આટલી જરૂર જણાય છે. ' જે થોડા સભ્યોને આ કાઉન્સિલમાં બેસવાનો હક છે તેમનાજ મતથી તમો નામદારની સરકાર નિર્ણય કરશે નહિ એવી મારી આશા છે. આ બાબતનો નિર્ણય કરવામાં, તમો નામદાર, આ કાઉન્સિલની બહારનો વિશાળ હિન્દી મત તથા ઈંગ્લાંડમાંનો મત ધ્યાનમાં લેશો એમ હું આશા રાખું છું. જો તમે તે મત તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપીને નિર્ણય કરશો તો નિઃસંશયપણે તમે એકજ અનુમાન પર આવશો અને તે એ કે તપાસની કમિટીનો રીપોટ આવતાં સુધી આ ખરડો મુલતવી રાખશો.

સુધારેલા પ્રમાણેના મુદ્રિતના ખરડો પસાર કરવા માટેની દરખાસ્ત વિરૂદ્ધ પંડિત માલવિયાનું છટાનું ભાષણ અને અધિકાર પક્ષની ટીકાઓનો

સચોટ પ્રત્યુત્તર.

મારા માન્યવર! સુધાર્યા પ્રમાણે ખરડો પસાર કરવાની દરખાસ્ત સામે વિરૂદ્ધતા દર્શાવવી જોઇએ. આ કાઉન્સિલના ચુંટાયલા સભાસદ પર જે જોખમદારી રહેલી છે તે સર્વ જોખમદારી સહિત હું તેમ કરૂં છું.

સદરહુ ખરડા પર તેના ગુણો અનુસાર વિચાર કરવાનો છે. તેની તરફેણના તથા તેની વિરૂધ્ધના મતોની તુલના કરવી જોઇએ અને ઓનરેબલ મેમ્બરે મી૦ ગાંધીના મતનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને વજન આપવું જોઇએ. ઓનરેબલ હોમ મેમ્બરે મી૦ ગાંધીની પ્રસંશા કરી છે તથા તેમના મત પર પુષ્કળ ધ્યાન આપવા કહ્યું છે તેથી મને ખુશાલી ઉપજે છે. મારી આશા છે કે મી૦ ગાંધી વિષે આ મત દર્શાવ્યા પછી તે પ્રથમ મી૦ ગાંધીની સામે છેલ્લાં થોડા મહિના થયાં જે હુકમ કાઢીને તેમને મુંબઇ ઇલાકામાંજ રહેવા કહ્યું છે તે હુકમ રદ કરવામાં વધુ ઢીલ નહિ, કરવાની હિન્દુસ્તાન સરકારને સલાહ આપશે. અને બીજું, પંજાબની સરકારને તેમજ દિલ્હીના અધિકારીઓને પણ તેજ પ્રમાણે કરવાની ઓનરેબલ હોમ મેમ્બર સલાહ આપશે એવી હું આશા રાખું છું. મારા માન્યવર! મી૦ ગાંધીની સ્થિતિની ઓનરેબલ હોમ મેમ્બરે જે કદર કરી તેની સત્યતા પુરવાર કરવા સારૂ આટલું તો થવુંજ જોઇએ.

હવે આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયલા પ્રશ્ન ઉપર બોલતાં મારે જણાવવું જોઇએ કે હું અગાઉ કહી ગયો છું તેમ મી૦ ગાંધીના મતને હું ઘણું વજન આપું છું. પણ તેના કરતાં વિશેષ ઉચ્ચ સત્તા છે કે જેને મારે તાબે થવું જોઇએ અને તે મારૂં અંતઃકરણ છે. મારૂં અંતઃકરણ કહે છે કે જેમ છે તેમ ખરડો પસાર થવો જોઇએ નહિ.

હવે હું મારી સ્થિતિ બને તેટલી ટુંકી રીતે સ્પષ્ટ કરીશ. તમો નામદાર, તથા સભા તેમજ સમસ્ત દેશ જાણે છે કે ધડયા પ્રમાણેના ખરડાનો પ્રસ્તાવનાપર આધાર હતો અને તે પ્રસ્તાવનામાં હેઠળ મુજબ જણાવેલું હતું:—"પંજાબના ચોક્કસ જીલ્લાઓમાં તથા હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં થોડા વખત પર થયલી અવ્યવસ્થાથી, વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવાના કારણ સારૂ માર્શલ લૉનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડી છે." મારા માન્યવર! આ વાકય રચના ,અગાઉના દાખલાઓને બંધ બેસ્તી હતી. પણ અમારી ફરિયાદ એવી હતી કે "જરૂરનું હોવાથી" એ શબ્દો પુરતાં નથી અને અંગ્રેજી કાયદાઓની જે બહોળી વાકય રચના તરફ મેં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તે,વાપરવી જોઇતી હતી. મેં વિલિયમ તથા મેરી કે જે વિષે નામદાર લૉ મેમ્બરે પાછો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે વિષે કહયું નહોતું. પણ મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો તેનો ઉલ્લેખ કર્યોજ હતો તેથી હું જણાવું છું કે તેમાં વાપરેલી વાકય રચના પણ મારી તકરારને પુષ્ટિ આપે છે. તે આકટની પ્રસ્તાવનામાં કહયું છે કેઃ—

"નામદાર શહેનશાહની લડાઇ વખતે કેટલાક અમીરો તથા ગૃહસ્થો જેમને તેમના દેશ સાથે સારો સંબંધ હતો તેઓએ લેફ્ટનંટ તરીકે કામ કર્યું હતું, જો કે તેમને સત્તા નહોતી અને ગુન્હેગાર તથા શંકાશીલ માણસોને પકડીને પહેરામાં રાખ્યા હતા અને ઘોડાઓ વગેરેને પકડયા હતા, જે કામમાં કાંઈ જબરદસ્તી અથવા જુલમ અથવા ગેરશિરસ્તો અનિવાર્ય હતો, કે જે સુલેહના સમયમાં કાયદેસર ગણાતે નહિ અને બીજી કેટલીક બાબતો તથા ચીજો કરવામાં આવી છે જે સઘળી જાહેર વહિવટની જરૂરીઆતો જોતાં જરૂરના તથા ઉચિત હતા અને તે પુરવાર કરવા જોઇએ અને તેને લગતા પક્ષકારોને જવાબદારીમાંથી મુકત કરવા જોઇએ, વાસ્તે એવો ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે વગેરે વગેરે.

બાના જુઓ. "તે સઘળા જાહેર વહિવટની જરૂરીઆતો જોતાં જરૂરના અને ઉચિત હતા અને તે ન્યાય પુરઃસર હતા એમ ઠરાવવું જોઇએ."

તે સને ૧૯૯૯ માં હતું. હું વચ્ચેના કાયદાઓ મુકી દઇશ અને સને ૧૭૧૫ નો કાયદો લઇશ. મેં કાઉન્સિલને પ.૬ આપ્યું હતું

પ્રસ્તાવના કે જે મુક્તિના ખરડાનો સૌથી અગત્યનો ભાગ છે તેમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે જે કાર્યો સદરહુ કાયદામાં ન્યાય પુરઃસર ઠરાવવા ધાર્યા હતા તે હુલ્લડ વખતે આ રાજ્યનો ચાલુ સુખમય વહિવટ તથા સુલેહ જાળવવા તથા સદરહુ હુલ્લડ દાબી દઇને તેનો અંત આણવા માટે કરવામાં આવ્યા હતા. અહીંઆ મારા માન્યવર! મારે જણાવવું જોઇએ કે "જાળવવા અથવા" એ મુસદ્દાના શબ્દો વાપરવા માટે અંગ્રેજી પાર્લામેન્ટના અસલના કાયદાનું કાંઈ પણ પ્રમાણ નહોતું એમ કહેવામાં હું ખોટો હતો. મારા મિત્ર ઓનરેબલ લૉ મેમ્બર આ બાબતમાં ખરા હતા. અને હું ખોટો હતો. પણ જે ભાષા વાપરવામાં આવી હતી તે એવું બતાવવાને વાપરવામાં આવી હતી કે લડાઇના સ્વરૂપનું હુલ્લડ અથવા હુમલો હોવાથી સુલેહ જાળવવી જરૂરની હતી. હવે, સને ૧૭૧૫ના સ્ટાચ્યુટમાં, જે કામો કરવામાં આવ્યાં હતાં તે જણાવ્યા પછી એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે "જે અર્થે, ઉપર જણાવેલા કારણ સારૂ એટલે કે, આપણું હાલનું સુખમય બંધારણ તથા આ રાજ્યની સુલેહ જાળવવા અને સદરહુ હુલ્લડને દાબી દેવા કેટલાક શખ્સોએ એવાં કામો કર્યાં હતાં કે જે કાયદાના સખ્ત ઠરાવોથી પણ પુરવાર થઇ શકે નહિ અને છતાં જરૂરી હતાં અને જાહેર સેવા બજાવવા માટે એટલા અગત્યના હતા કે તે પાર્લામેન્ટના આકટથી ન્યાય પુરઃસર થયેલાં ઠરાવવા જોઇએ અને તે કરનારા શખ્સોને મુક્તિ આપવી જોઇએ વાસ્તે આ ઉપરથી એવું ઠરાવ્યું છે વીગેરે."

મારી ફરિયાદ એવી હતી કે મુસદ્દાના ખરડામાં મથાળામાં, જે કાર્યોના સંબંધમાં મુક્તિ આપવા ધારી હતી તે અગત્યના હતા, એટલે લશ્કરી કાયદાનો આશ્રય લેવો જરૂરી હતો એમ બતાવવા સારૂ શબ્દો વાપર્યા તો છે છતાં સરકારના સલાહ આપનારાઓએ આ અસલના કાયદાની બીજી રકમ તેમાં દાખલ કરવી ઉચિત ધારી હતી નહિ એટલે કે, જેમાં એવું જણાવ્યું છે કે તે જરૂરી હોવા ઉપરાંત જાહેર સેવામાં એટલાં બધા અગત્યના હતા કે તે પાર્લામેન્ટના આકટથી ન્યાથી ઠરાવવા જોઇએ. બીજા કાયદા એટલે કે સને ૧૭૪૫ તથા ૧૭૮૦ ના કાયદાનો ઉલ્લેખ આપવો જરૂરી નથી. તેમાં જે વાકય રચના વાપરેલી છે તે આ હવે માત્ર અંગ્રેજી કાયદામાં નહિ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદામાં

પણ જે વિષે નામદાર સભ્યને બહુ મોહ છે, તેમાં પણ જે ભાષા વાપરી છે તે "શત્રુતા દાબી દેવા અથવા વ્યવસ્થા અને વહિવટ અથવા આ દેશની જાહેર સલામતી જાળવવા માટે કરેલાં" કાર્યો એ પ્રમાણેની છે. આ સને ૧૯૦૦ ના ૬ ઠા આકટમાં એ પ્રમાણે આપેલું છે. તે વખતે બોર લોકો સાથે લડાઈ ચાલતી હતી. તેજ પ્રમાણે સને ૧૯૦૨ ના ૪ થા આકટમાં શત્રુતાઓ દાબી દેવા અથવા સુવ્યવસ્થા અને રાજ્ય વહિવટ જાળવવા અથવા આ સંસ્થાનની જાહેર સલામતી જાળવવા જરૂરીનાં હોવાથી કરેલાં" એ પ્રમાણેની ભાષા વાપરવામાં આવી છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે મુક્તિના ખરડાનો જે પર મુખ્ય આધાર રહેલો છે, પછી અંગ્રેજી પાર્લામેન્ટનાકે દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદા હોય તો પણ તેમાં ધારાસભાએ એવું જાહેર કર્યું હતું કે જે કાર્યો કરવામાં આવ્યા હતા અને જે ન્યાયી ઠરાવવા ધાર્યા હતા અને જેના સંબંધમાં અમલદારોને જવાબદારીમાંથી મુકત કરવા ધાર્યા છે તે હુલ્લડો દાબી દેવા અથવા જાહેર સુલેહ જાળવવાને માટે જરૂરી હતા.

આ ઉપરાંત અંગ્રેજી કાયદામાં વધુ જણાવેલું છે કે તે કામો જાહેર સેવા માટે એટલા બધા અગત્યના હતા કે તે પાર્લામેન્ટના આકટથી ન્યાયી ઠરાવવા જોઇએ. આ મતને સને ૧૮૧૮ ની ચર્ચામાં અમીર સભાના જાણીતા સભ્યોએ ટેકો આપ્યો છે અને ગઈ કાલે મેં જોન સ્ટુઅર્ટ મિલના મતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તેમના મતથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. હવે ખરડો રજુ કરતી વખતે સરકારે જે સ્થિતિ અખત્યાર કરી હતી તે એ હતી કે વ્યવસ્થા સ્થાપવા અથવા જાળવવા લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો જરૂરનો હતો. સરકારે શું કર્યું છે? સરકારે હવે "વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવા માટે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો જરૂરનો હતો," એ શબ્દો કાઢી નાંખ્યા છે અને તેને બદલે "લશ્કરી કાયદાને અમલ કરવામાં આવ્યો છે," એ શબ્દો દાખલ કર્યા છે. હું જણાઃ ઉ કે લૉ મેમ્બરે તથા હોમ મેમ્બરે કે તેમણે પોતાના પગનેજ કુહાડે માર્યો છે અને તેઓ આ સભામાં હવે ઉભા રહીને મુકિતનો ખરડો પસાઃ કરવાનું કહી શકે એમ નથી.

ઓનરેબલ લૉ મેમ્બર કે જે એક વિદ્વાન શખસ છે અને કાયદા તથા ઇતિહાસમાં જેમણે ઉંડું શોધન કરેલું હશે તેમને હું પુછીશ કે, જે

કાયા કરવામાં આવ્યા હતા તે જરૂરના બ્યાજબી અને યોગ્ય હતાં એવી પાર્લામેન્ટ અથવા તો ધારા કરનારી સંસ્થાની ખાતરી થયા શિવાય કોઈ પણ ઠેકાણે મુક્તિના ખરડાને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે?

ઓનરેબલ સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસઃ—શું ઓનરેબલ પંડિત મને ખરેખર તે કહેવાને કહે છે?

ઓન૦ પંડિતઃ—જો ઓનરેબલ મેમ્બર તેમ કરશે તો હું તેનો ઉપકાર માનીશ.

ઓ૦ સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસઃ—વિન્સેન્ટ આકટ જે વિષે તે બહુ પ્રેમ ધરાવે છે તેમાં ઓનરેબલ પંડિત જોશે વારૂ?

ઓ૦ પંડિત માલવિયાઃ—હું ઓનરેલ લૉ મેમ્બરનો આભારી છું. સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ આકટમાં જણાવ્યું છે કે "હુલ્લડ દાબી દેવાને ખરેખર જરૂરી રીતે અને યોગ્ય રીતે કરવામાં આવ્યાં હતાં તે કાર્યો." તેની ભા.૫ા ૨૫૦૯ છે.

ઓ૦ સર લાઉન્ડસઃ—ઓનરેબલ પંડિતે પ્રસ્તાવનામાં જોવું જોઇએ. તેમાં હવે તે વાંચતા નથી.

પંડિત માલવિયા—તમારે પ્રસ્તાવના તથા ખરડાનો મુખ્ય ભાગ સાથે વાંચવો જોઇએ. છતાં પણ વધારે વખત નહિ ગુમાવતાં હું કહીશ કે સેઇન્ટ વિન્સેન્ટ આકટ તરફ .રેબલ લૉ મેમ્બરનું વલણ ફેરવાયું જોઇને હું ખુશ થાઉં છું. મને ધારવા બાબતના કાયદાનો ખરડો મળ્યો છે પણ આજ વખતે અસલ કાયદો મને જડી શકતો નથી. ઓનરેબલ લૉ મેમ્બર માત્ર ગઈ કાલેજ એ આકટને હારવારપદ કરતા હતા અને આજ સરકારે ધારણ કરેલા લક્ષણ માટે તેને પ્રમાણ તરીકે રજુ કરે છે. સ્થિતિ કેવી થઇ છે? કેવું પતન, દુઃખજનક પતન! જો સ્થિતિ આ પ્રમાણેની હોય તો આ કાયદો ખસ કરવા માટે સરકારે પુરાવો આપવો જોઇએ અને હું જણાવું છું કે તેને માટે હવે તેમણે કાંઇજ સાબિતી રાખી નથી. સરકારે જે ફેરફાર ખલ કર્યો છે તેથી સઘળી પરિસ્થિતિ ફેરવાઇ ગઇ છે, અને તેજ દલીલસર પણ બીજી તકરાર ન કરતાં હું જણાવું છું કે આ ખરડો પસાર નહિ

કરવાનું સભાને કહેવાનો મને હક છે. હું જણાવું છું કે હમણાં પ્રસ્તાવનામાં ઠરાવ્યું છે તેના કરતાં સરકારે વધુ આગળ જવાનું છે. લશ્કરી' કાયદાનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે વાસ્તે તે દરમિયાન કરેલાં ચોક્કસ કામો ન્યાયી ઠરાવીને તેની મુક્તિ આપવી જોઇએ એટલું કહેવું પુરતું નથી. એ કાંઇ પુરતું નથી. તે કાર્યો શું હતા તે તમારે કાઉન્સિલને કહેવું જોઇએ અને તમારે બતાવવું જોઇએ કે તે એવા હતા કે ન્યાયી ઠરાવીને તેની મુક્તિ આપવી જોઇએ.

તે દિવસે જે લોકોએ સહન કર્યું છે તેમના બદલ, કેટલાંક અન્યાય અને ક્રૂરતાના આક્ષેપોના સંબધમાં લંબાણથી હું બોલ્યો હતો. અને લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો જરૂરી નહોતો તે બતાવવા સારૂ મેં કેટલીક હકીકતો જણાવી હતી. ચર્ચાની આખરે ઓનરેબલ મેમ્બરે સભાને એક તાર વાંચી સંભળાવ્યો હતો જે તેમને પંજાબની સરકાર તરફથી મળ્યો હતો. તે ગઇ તા૦ ૧૩ મી એપ્રિલનો હતો અને તેમાં લાહોર ખાતે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાની માંગણી કરી હતી હવે તે તારમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અમ્રિતસર તથા લાહોર ખાતે તા૦ ૧૦ મી એપ્રિલે કેટલાક દુઃખમય બનાવો બન્યા હતા અને કસુર ખાતે તા૦ ૧૨ મીએ બે યુરોપિયનોને મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. હું જણાવું છું કે તારમાં ખરેખરૂં સત્ય જણાવવામાં આવ્યું નહોતું. તેમાં સત્યનો કાંઇક અંશ જણાવવામાં આવ્યો હતો. અને લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો જોઇએ કે નહિ તે વિષે પુખ્ત વિચાર કરવા સારૂ સઘળી હકીકતો પુરી પાડેલી હતી. ખરૂં જોતાં તો અમારી પાસે નિર્વિવાદ પુરાવો છે કે તા૦ ૧૦ મી એપ્રિલની સાંજે અનારકલિ બજાર ખાતે અપર મોલમાં ચોક્કસ શખ્સો પર ગોળીબાર કરવા પછી અને થોડો વખત માટેની ચળવળ તથા રમખાણ પછી, લાહોરમાં સઘળું શાંત હતું. રાતના આશરે આઠ વાગ્યા સુધીમાં સર્વત્ર શાન્તિ હતી. તે વખત પછી કાંઇ પણ વધુ રમખાણ થયું નહોતું. તે વખતના લેફટેનંટ ગવર્નરને તેજ દિવસે સાંજના જરા વખત રહીને તો સરકારી મહેલમાં મેજબાની આપવામાં આવી હતી અને "પાયોનિયર" ના લાહોર ખાતેના ખબરપત્રી જે મરાઠા ધારવા પ્રમાણે મી૦ થૉમસન છે તે ૨૦ મી એપ્રિલને રોજ લખતાં હેવાલ મુજબ જણાવે છે.–(તેનો પત્ર તા૦ ૨૫ મી એપ્રિલે પ્રસિદ્ધ થયો હતો).

"ખરૂં જોતાં તો જ્યારે સાંજ પુરી થઈ (એટલે, ૧૦ મી એપ્રિલની સાંજ) ત્યારે કાંઈ પણ ચિંતા રહી નહોતી. તે ઉમેરે છે કેઃ- તુલ્લડખોરો હજુ પણ પોતાનો કાબુ ચલાવતા હતા અને શુક્રવારે, શનીવારે, રવીવારે ધંધો તથા સાધારણ વહિવટ વસ્તુતઃ બંધ હતો. મારી ખાત્રી છે કે આ લખનાર કોણ છે તે સરકારના અમલદારો માટે કોઈ અગત્ય ભેદ નહિ હોય અને પાયોનિયરમાં લખતાં આ લેખક જણાવે છે કે ખરૂં જોતાં ૧૦ મી એપ્રિલની સાંજ પુરી થઈ ત્યારે કાંઈ પણ ખરેખરી ચિંતાનું કારણ રહ્યું નહોતું. લાહોરમાં આવી વસ્તુસ્થિતિ હતી અને સિવિલ તથા મિલિટરી ગેઝેટમાં જણાવેલું છે કે સાડા પાંચ પછી કે સાંજે ૧૦ મી એપ્રિલને રોજ અમ્રિતસર વ્યવસ્થા સ્થપાઈ હતી. માટે હું જણાવું છે કે નામદાર હોમ મેમ્બર જે તાર પર આધાર રાખતો હતો તે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાનું પુરવાર કરવા સારૂ પુરતો નહોતો. લાહોર તથા અમૃતસરમાં તથા પંજાબના બીજા ભાગોમાં લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાનું સાબિત કરવા સારૂ પણ તેણે કાંઈજ જણાવ્યું નહિ. 'બીજી બાજુ, થોડી તપાસ કર્યા પછી આપણી સમક્ષ કેટલીક હકીકતો રજુ કરાયલી છે જે બતાવે છે કે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાનું પુરવાર થઈ શકે એવું કાંઈજ નહોતું. અવ્યવસ્થા દાબી દેવા માટે લશ્કરીઓને બોલાવવા તથા લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો એ બેઉ જુદી બાબત છે. લાહોરમાં રમખાણ હતું, અમૃતસરમાં તથા બીજી ચોક્કસ જગ્યાઓએ' રમખાણો હતાં. સિવિલ અધિકારીઓને જ્યારે એમ લાગ્યું કે રમખાણો હઠાવવાને તેમનું લશ્કર પુરતું નહોતું ત્યારે તેમણે વ્યાજબી રીતે લશ્કરીવાળાઓની મદદ માંગી. લશ્કરી કાયદો દાખલ કર્યા વગર એમ વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. તે જરૂર હોય ત્યારે કરવામાં આવશે અને કરવુંજ જોઈએ. ઓનરેબલ મેમ્બરે કાયદાનો ખુલાસો આપતાં જણાવ્યું તેમ જે પ્રસંગે સિવિલ અધિકારીઓ રમખાણોને પહોંચી વળવા અથવા તેમને દાબી દેવાને અશક્ત હોય ત્યારે લશ્કરીવાળાઓની મદદ લેવાનો તેને હક છે અને જ્યારે બેઉ સાથે મળીને વ્યવસ્થા સ્થાપવા અથવા હુલ્લડો દાબી દેવાને નિષ્ફળ જાય ત્યારેજ બિન લશ્કરી અધિકારી પોતાની સત્તા લશ્કરીવાળાઓને આપી શકે. હવે હું જણાવું છું કે જે બનાવો જણાવેલા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રથમ સ્થિતિ સુધી હુલ્લડની સ્થિતિ

પહોંચી હતી પણ બીજી સ્થિતિ સુધી તે ગઈ નહોતી. એટલે કે, અમૃતસર તથા લાહોરમાં શાંતિ સ્થાપવા સારૂ લશ્કરીઓની મદદ મેળવવાનું સિવિલ સત્તાવાળાઓને જરૂરી લાગ્યું અને કેટલીક જગ્યાઓમાં દાખલા તરીકે કસુરમાં તે શાંતિ સ્થાપવામાં ફત્તેહમંદ નીવડયા અને બીજાં પગલાંની એટલે કે શહેરની વસ્તીને લશ્કરી અમલદારોની મરજી પર મુકી દેવાની જરૂર જણાઇ નહોતી.

આ ખરડાની મારી વિરૂદ્ધતાના ટેકામાં મેં જે ઘણી દલીલો રજુ કરી તી તેના સંબંધમાં માત્ર થોડાનાજ સંબંધમાં ઉલટો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જે લોકોને ખમવું પડયું છે તેના થોડા આક્ષેપોનો ખુલાસો આપવાનો સ્હેજસાજ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ઘણાઓનો જવાબ આપવામાં આવ્યો નથી. તે દિવસે મેં જણાવ્યું હતું કે ખરેખરી હકીકતો રજુ કરવાની મેં સરકારને તક આપી છે અને તેનું વધારે સારૂં જ્ઞાન લોકો કરતાં સરકારને હોવું જોઇએ. પણ આ કાઉન્સિલની જાણ માટે સરકારે હકીકતો રજુ કરવાની ના પાડયાથી, મારા માન્યવર ! આ ચર્ચાના કારણ સારૂ મારા સવાલોમાં રહેલા આક્ષેપો ખરા છે એમ હું માની લઉં છું. કાઉન્સિલ યાદ રાખશે કે લશ્કરી કાયદાના બનાવોનું અંગત જ્ઞાન હોવાનો મેં દાવો કર્યો નથી. મેં જાતે તથા મિત્રોએ થોડી તપાસ કર્યા પછી આ આક્ષેપો મેં રજુ કર્યા હતા. આ આક્ષેપોને આબરૂદાર શખસો ટેકો આપતા હતા અને તેમની સત્યતા તથા માનમાં મને વિશ્વાસ છે. જો કોઇ આક્ષેપ ખોટો હોય તો તે સુધારવાને મારા કરતાં કોઈ પણ વિશેષ રાજી થશે નહિ. મેં જે કથનો કર્યા છે તેમાં ભૂલ હોય તો મારા કરતાં કોઇ વધારે દીલગીર થશે નહિ. વાસ્તે જે હકીકતો પ્રકાશમાં આવી છે તે જો ખોટી હોય તો તેના સંબંધમાં હું ટીકાને આવકાર આપીશ અને જો કોઇ ગૃહસ્થ ખરેખરી માહિતી પુરી પાડશે તો હું તેનો ઉપકાર માનીશ પણ અહીંઆ શું સ્થિતિ થઇ છે ? હું જે કંઇ બોલ્યો છું તેના ઉત્તર તરીકે અથવા તેની ટીકા તરીકે થયલાં કથનો હું થોડાં તપાસીશ. હું ઓન૦ મી૦ હેલી, મી૦ થોમસન, જનરલ હેવ્લોક હડસન અને સર-જયોર્જ લાઉન્ડસના ભાષણોના સંબંધમાં બોલીશ.

મી૰ હેલીએ સરકાર તરફથી જે સ્તુતિપાત્ર ભાષણ કર્યું તેમાં તે અમને એવું મનાવવા કહે છે કે લાહોર અમૃતસર તથા પંજાબની જે બીજી જગ્યાઓમાં લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ એટલી ભયંકર હતી કે તે સરકારને લશ્કરી કાયદો દાખલ કર્યા વગર છુટકોજ નહોતો. તેણે જણાવ્યું કે રોલેટ આકટ સંબંધી ચળવળથી વાતાવરણ ભયભરેલું થયું હતું. તેણે જણાવ્યું કે સત્યાગ્રહની ચળવળ પંજાબમાં દાખલ થઈને પ્રસરી હતી. મી૰ હેલી સારી રીતે જાણે છે અને મારા કરતાં તો વધારે સારી રીતે તેમને વિદિત છે કે રોલેટ આકટની વિરૂદ્ધ ચળવળ તો આખા પંજાબમાં પ્રસરેલી હતી. હું ધારું છું કે તેને એ પણ વિદિત છે કે સત્યાગ્રહની ચળવળ પંજાબના સઘળા ભાગોમાં પ્રસરી હતી અને ૬ ઠી એપ્રિલનો દિવસ આખા પંજાબમાં સત્યાગ્રહના દિવસ તરીકે પાળવામાં આવ્યો હતો. તેને એ પણ ખબર છે કે પંજાબના આ બીજા સંખ્યાબંધ જીલ્લાઓમાં રોલેટ આકટ અથવા સત્યાગ્રહ ચળવળથી કાંઈ રમખાણ થયાં હતાં નહિ તો હુલ્લડભરેલી ચળવળ તો કયાંથીજ હોય! તેને વિદિત છે કે આ જગ્યાઓમાં કાંઈ પણ હુલ્લડ હતું નહિ. અને આ જગ્યાઓમાં દાખલા તરીકે જલંધરમાં તથા તે વિભાગના સઘળા બીજા જીલ્લાઓમાં કાંઈ સંકટ ઉભું થયું હતું નહિ કારણ કે અધિકારીઓ બેહદ વચ્ચે પડતા નહિ પણ તે હિલચાલ તરફ સહાનુભૂતિ રાખીને વચ્ચે પડતા. તેમણે શાણપણથી કહયું હતું કે “ રોલેટ એકટ સામે લોકોને તેમની લાગણીઓ બતાવવા દો. સત્યાગ્રહનો દિવસ તમને ગમે તેવી રીતે ઉજવવા દો. અહીં સિમલામાં ડેપ્યુટી કમિશનર મી૰ ટેલિન્ટને સત્યાગ્રહનો દિવસ પળવામાં લોકોની વૃત્તિ તરફ દિલસોજી બતાવી હતી. બીજે દિવસ તેમણે પોતાનું કામકાજ હમેશની માફક શરૂ કરી દીધું. પંજાબના બીજા જે અમલદારો એ પ્રમાણે વર્ત્યા હતા તેમના પણ હું નામ આપી શકુ એમ છું. મારી ખાતરી છે મી૰ હેલી પંજાબ સરકારના સેક્રેટરી હોવાથી જાણતા હશે કે પંજાબના ઘણા જીલ્લાઓમાં જ્યા રોલેટ આકટની વિરૂદ્ધની ચળવળ તથા સત્યાગ્રહની હિલચાલ મજબુત હતી ત્યાં કાંઇ પણ સંકટ ઉભું થયું નહોતું.

વાસ્તે મારી એવી દલીલ છે કે જે સંજોગોને લીધે આ સંકટનો ઉદ્ભવ થયો તે તે વખતે સ્થાયલી પંજાબ સરકારનું ઔ૰ સ્વયપાદ તથા

ડૉ૦ કિચ્લ્યુ જેવા બે જાહેર પુરુષોને દેશપાર કરવામાં અત્યંત અવિચારી-પણું હતું. સઘળા સંકટનું મૂળ કારણ એ હતું. અને પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા સત્તાવાળાઓએ લીધેલાં ખોટી રીતના પગલાં પછીના બનાવો માટે જોખમદાર હતા. પછીના બનાવોનું પુનઃ કથન કરવાની મને જરૂર જણાતી નથી. હું નિવેદન કરૂં છું કે સભા સમક્ષ જે પ્રશ્ન હાલમાં છે તેનો યોગ્ય રીતે વિચાર કરવા સારૂ સરકાર માટે એ જણાવવું જરૂરનું છે કે લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાને સ્પષ્ટ અગત્યતા હતી. તેની કદાચ જરૂર પણ હોય; દલીલ માટે આપણે માની લઇએ કે અમુક વખતે અમુક જગ્યાઓમાં લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાની જરૂર હતી. છતાં સરકારે વધુ આગળ જઇને બતાવવાનું છે કે ૧૫ મી એપ્રિલની મધ્ય રાત્રિએ તેમ કરવાની તથા જ્યાં સુધી તે ચાલુ રાખવામાં આવ્યો હતો ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવાની જરૂર હતી. હું નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે મી૦ હેલીએ આ બતાવ્યું નથી પણ મી૦ હેલીની બીજી ટીકાઓના સંબંધમાં હું બોલીશ નહિ કારણ કે હું મારૂં ભાષણ બને તેટલું ટુંકું કરવા ધારૂં છું. જ્યારે મી૦ હેલીએ બતાવ્યું છે કે પંજાબમાં ચિંતાજનક સમય હતો અને સરકારને સાવચેતી રાખવાની જરૂર હતી ત્યારે તેણે એવું બતાવ્યું છે કે એક ધૈર્યવાન અને દિલસોજ ગવર્નર લશ્કરી કાયદાનો આશ્રય લીધા વગર તથા પંજાબની રાજ્યભક્ત પ્રજાનું અપમાનો તથા માનભંગ કર્યા વગર સ્થિતિને સંભાળી શકે એમ નહતું. આના વિરોધમાં, અમદાવાદમાં શું બન્યું હતું તે તરફ મેં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. સરકાર પક્ષ તરફથી કોઇએ પણ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. કદાચ એમ હોય કે મેં જે કાંઇ કહયું છે તેને ટેકો આપ્યા વગર તે કહી શકાય એમ નહોતું.

અમદાવાદમાં પણ તોફાન ઉભું થયું. પણ તે મુંબઇ સરકારે બે દિવસમાં શાંત પાડયું હતું. તેમણે મી૦ ગાંધીને લોકોને શાંત પાડવાને અમદાવાદ જવા દેવામાં ડહાપણ વાપર્યું હતું. લાહોર તથા અમૃતસરમાં પણ એજ માર્ગ લેવો જોઇતો હતો. અને લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવાની જો જરૂર જણાઇ હોત તો ચાર દિવસમાં કે ૭ દિવસમાં કે અઠવાડિયામાં બંધ કરવામાં આવવો જોઇતો હતો. આબરૂદાર લોકોને જે અપમાન તથા માનભંગને પાત્ર કરવામાં આવ્યા હતા તે કરવાની તથા લશ્કરી અમલ અમર્યાદિત મુદત સુધી ચાલુ રાખવાની કાંઈ પણ જરૂર નહોતી.

હવે હું ઓનરેબલ મી૦ ટૅામસનના સંબંધમાં બોલીશ 'મી૦ ટૅામસન, જ્યારે લશ્કરી કાયદાનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે સર માઇકલ ઓડવાયરની સરકારના ચીફ સેક્રેટરી હતા. હું બરાબર સમજું છું કે તેને તેના જુના મુખીની સાથે એ પણ પોતે કમોટીપર છે એમ તેને લાગે છે અને તેથી કાઉન્સિલ સમક્ષ રજુ કરેલી કેટલીક હકીકતોમાં ઘણું અંગત તત્ત્વ લાવવા સારૂ હું કહું છું. પણ જ્યારે શાંતપણે આપણે વિચારીએ તો શું અનુમાનપર આવીએ છીએ? હું કહી ગયો હતો તેમ જો આ સભામાં અથવા બીજે કોઈ ઠેકાણે મેં કહેલી કોઇ હકીકત ખોટી હોય તો હું દીલગીર થઇશ અને તે સુધાર્યા વિનાની રહેશે તો મને વધુ દીલગીરી થશે. વાસ્તે, જો મી૦ થોમસને મેં જણાવેલી બાબતોમાં માત્ર ખરેખરી માહિતી આપી હોત તો, મેં કહેલી ખોટી હકીકતના સંબંધમાં મારી દીલગીરી ગમે એટલી તીવ્ર હોત તો પણ મેં તેમનો મારા સઘળા અંતઃકરણથી આભાર માન્યો હોત. મી૦ ટૅામસને જણાવ્યું હતું તેમ મેં એવું કહયું હતું કે બાદશાહી મસીદની સભામાં અલિગોહર નામના એક સી. આઈ. ડી. ઇન્સ્પેક્ટરે ચોક્કસ ટીકાઓ કરી હતી જેથી ત્યાં એકઠા થયલા શખ્સોમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે જણાવ્યું કે તે કેસની તેની પાસે એક ફાઇલ હતી અને મેં જે કથન જણાવ્યું છે તે, એટલે કે, ત્યાં એકઠા થયલા લોકો ઉશ્કેરાયા એવી કાંઇ ટીકા આ ઇન્સ્પેક્ટરે કરી હતી અથવા એવું કાંઇ તેણે કહયું હતું, એ કથન કહેવામાં આવ્યું હોય એમ સદરહુ ફાઇલ -ૂથી જણાતું નથી. મી૦ થોમસન તથા કાઉન્સિલના લાભ માટે હું આઈ. ડી ના ઇન્સ્પેક્ટર અલિગેહરખાને પોતે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક રજુ -રેલી કેફિયત તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. અને તે સને ૧૯૧૯ ના ૧ લા માર્શલ લૅા કમિશનના ૧ લા મુકદમામાં છે. તેમાં તેણે જણાવ્યું છેઃ–' અમે મસીદમાં સાદા કપડાંમાં હતા. મસીદમાં કેટલાક હજારો લોકો હતા. અને સભા સમક્ષ બોલનારાની રાહ જોતા હતા. અબદુલ હાઇએ મને કહ્યું કે તેણે મને સી. આઈ. ડી. તરીકે ઓળખ્યો હતો. કારણ કે મારાં ખાતાએ તેને ત્રણ મહિનાની સજા કરાવી હતી અને ત્રણ વર્ષનું તેની પાસેથી તારણ લીધું હતું. જ્યારે મેં સી. આઇ. ડી. ખાતાના અમલદાર હોવાની ના પાડી ત્યારે અબ્દુલ હાઇ પ્લૅટફૉર્મ તરફ ગયો અને લોકોને કહેવા લાગ્યા કે સી. આઇ. ડી. પોલીસ આપણી સભાઓમાં મેશાં માથું માર્યા કરે છે."

હવે તમે જુઓ કે તે સી. આઈ. ડી. અમલદાર હોવા છતાં તેનો ઇન્કાર કર્યો અને માત્ર ત્યારેજ અબદુલ હાઇએ લોકોની સમક્ષ બોલવા શરૂ કર્યું અને સી. આઇ. ડી. પોલીસ હંમેશાં તેમની સભામાં માથું મારતા હતા વીગેરે જણાવ્યું.

હવે, મારા માન્યવર! મારી ખાતરી છે કે સી. આઇ. ડી. ઇન્સ્પેક્ટરે કેટલીક એવી ટીકાઓ કરી હતી કે જેથી સભાના માણસો ક્રોધાયમાન થયા એ મારું કથન તદ્દન ખોટું નહોતું.

હવે મી૦ થૉમસને જણાવેલી બીજી વિગત લઇશ. તે અમૃતસરમાં બેડી પહેરાવવાના બનાવના સંબંધમાં છે.

મી૦ થૉમસન સભાને એવું મનાવવા માંગતા હતા કે તેમની જાણ મુજબ ત્યાં કોઇને પણ બેડી પહેરાવવામાં આવી હતી નહિ. હિન્દીઓને જે દુઃખ વેઠવું પડયું હતું તે સંબંધમાં તેણે એવું પણ જણાવ્યું હતું કે યુરોપિયન સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંઓને કિલ્લામાં મોકલતાં તેવીજ જાતની અગવડ વેઠવી પડી હતી અને મને આશા છે કે હું તેમનાજ શબ્દોની બરાબર રીતે પુનરૂક્તિ કરૂં છું. હવે હું સભાની સમક્ષ એક બારિસ્ટર કે જે લશ્કરી કાયદાના ભોગ થયા છે તેમણે કરેલી કેફિયત એ વિષયમાં હું રજુ કરીશ. તે જણાવે છેઃ—તા૦ ૨૧ મીની સવારે મને પોતાને તથા શેખમહમદ એમીન વકીલ, તેનો છોકરો તથા તેનો ભાઇ એ સર્વેને એક સુરક્ષિત બંધ ગાડીમાં લઇ જવામાં આવ્યા હતા. અને ત્યાંથી ફોર્ટમાં લઇ જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. અમે ચાર જણ ત્યાં હતા અને અમે બબ્બેને સાથે બેડી પહેરાવીને કોટડીમાં પુરવામાં આવ્યા હતા. કોટડીના એક ખુણામાં સેકેલા ચણાનો એક નાનો ઢગલો હતો અને એક બાલડી પાણી હતું. બપોરના અમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા અને સંખ્યાબંધ કાશ્મીરી મજુરો તથા બીજાઓની ટુકડી સહિત અમને બબ્બે સાથે બેડી પહેરાવેલી સ્થિતિમાં કિલ્લાની અંદર ખુલ્લા રસ્તાપર લઇ જવામાં આવ્યા. ત્યાં યુરોપીઅન સ્ત્રીઓ અને ગૃહસ્થો જે આ દેખાવ જોતા હતા તેમની આસપાસ ગોળગોળ અમારે ફરવું પડતું." હું ધારૂં છું કિલ્લામાં યુરોપિયન સ્ત્રીઓ તથા મદરશોને જે અગવડો વેઠવી પડી હતી તેમાંની આ એક હતી.

હવે હું બીજી વિગત લઇશ. મેં ફટકા મારવાના કેટલાક દાખલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મી૦ થોમસને એક દાખલો ચુંટી કાઢયો અને કહ્યું "અંહ ! એ તો નિશાળના છોકરાઓ હતા; હેડ માસ્તરે છોકરાઓમાં વ્યવસ્થા નિયમ જાળવવામાં થોડાકને ફટકા મારીને મદદ કરવાને લશ્કરીઓની મદદ માંગી હતી. એથી પણ કાંઈ લશ્કરી લોકો છોકરાંઓને ફટકા મારી શકે એ પ્રતિપાદન થઇ શકતું એ બીના તે શાંતપણે ઉડાવી દેય છે. અને એ વિષયપર મેં પુછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ઓનરેબલ હોમ મેમ્બરે સભામાં રજુ કરેલા પત્રકમાં જણાવેલા ફટકા માર્યાના બીજા દાખલાઓના સંબધમાં તેને કાંઇજ કહેવાનુ નથી.

પછી મી૦ થોમસને મનોહરલાલની બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. મી૦ મનોહરલાલના સંબંધમાં મે જણાવ્યું હતુ કે તેના બૈરી છોકરાને બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં અને એક અઠવાડિયા પછી બંગલાની જડતી લેવામાં આવી ત્યાં સુધી બહારનું ઘર કે જે નોકરોને રહેવાની જગ્યા હતી તેમાં રહેવાની ફરજ પડી હતી. મેં ચોક્કસ મુદ્દત જણાવી નહિ કારણ કે હું તે જાણતો નહોતો. તેનો ઉલ્લેખ કરતાં મી૦ થોમસન ઘણા ગુસ્સે થઇ ગયા અને કહ્યું કે તેને ખબર છે ત્યાં સુધી તો એ ગૃહસ્થના બૈરી છોકરાંને બીજેજ દિવસે તેમને બંગલે જવા દેવામાં આવ્યા હતા. હવે મેં મી૦ મનોહરલાલના સંબધમાં બીજાઓ જે જાણતા હતા તેમની પાસેથી મેં ખરી હકીકતની ખાતરી કરી છે. મી૦ મનોહરલાલના ઘરને તા૦ ૧૮ મીએ તાળું હતું. તેની સ્ત્રી કે જે માંદી હતી તેને એકદમ ઘરની બહાર કાઢવામાં આવી. તેને તા૦ ૧૮ મીનો તથા તા૦ ૧૯ મીનો આખો દિવસ તથા ૨૦ મીની મોડી સાંજ સુધી એક બહારના ઘરમાં રહેવાની ફરજ પડી હતી. તેની પાસે સુવાને કાંઇ પાથરણું હતું નહિ અને ઘરમાંથી કાંઇ પણ તેણીને લેવા દેવામાં આવ્યું નહોતું. તેણીના મિત્રોએ પથારી તથા ખાવાનુ મોકલ્યું અને આ પ્રમાણે તે બહારના ઘરમાં માંદગીવાળી સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ રહી. હવે, તેમને એક અઠવાડિયું રહીને ઘેર જવા દેવામાં આવ્યા હતા એ મારૂં કથન ખોટું હોય તો પંજાબ સરકારના ચીફ સેક્રેટરી તરીકે મી૦ થોમસને, તે મુદ્દત ચોક્કસ કેટલી હતી તે જણાવવી જોઇતી હતી અને આ એક ગંભીર અસંગતિ હતી એમ જણાવી મ્હોટે અવાજે ઉછળી પડવું નહોતું.

મી૦ થોમસને મનોહરલાલના મુકદમા સંબંધી જે બીજી કેટલીક ટીકાઓ કરી હતી તે તરફ આપ નામદારનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર મારે એ તક છોડવી જોઇએ નહિ. તેણે જણાવ્યું કે મી૦ મનોહરલાલ ટ્રિબ્યુનના ત્રસ્ટી હતા. અને તેમ હોવાથી તેમને સદરહુ પત્રમાં કાંઇક રસ લેતા હતા અને મી૦ થોમસન કાઉન્સિલને એમ મનાવવા માંગતા હતા કે તેમની સામે જે પગલાં લીધાં હતાં તે એ કારણુથીજ વ્યાજબી હતાં હતાં. મી૦ થોમસને આવો મત રજુ કર્યો તેથી મને અચંબો થયો નથી કારણકે ૨૦ મી એપ્રિલની તારીખના પાયોનિયર પત્રમાં જે લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો અને જે હું અગાઉ જણાવી ચૂક્યો છું તેમાં ઘણું જણાવેલું મને નજરે પડે છેઃ—

હતું. તે હકીકત ખરી તરીકે સ્વીકારવાની હું ના પાડું છું. આ વિષયપર પાયોનિયરના ખબરપત્રીના લખાણુમાંથી ઉતારો આપીશ. તે તા૰ ૨૫ મી એપ્રિલના પત્રમાં છે. તેણે કહ્યું —

ગુજરાનવાળા હુલ્લડનો અંત લગભગ નાટકી રીતે આવ્યો. કર્નલ ઓબ્રાયને મિર્ઝા સુલતાન આહમદને ચાર્જ સોંપ્યો અને લાહોરમાં આવ્યો. જ્યારે આ સમાચારની ખબર પડી તે તાબડતોબ પોતાના જીલ્લામાં ગયો અને રમખાણને તુરત દાબી દઇને તેણે અગીઆર નેતાઓને પકડયા. (તેમાં એક મંગલસૈન કરીને હતો જે નાણાં સંબંધી એક નિપુણ હતો). તેમની સાથે ૨૬ મી રોયલ સસેક્સની એક ટુકડી રાખીને અને બે શહેરી બાવાઓના ઉપરીપણા હેઠળ તેમને સરઘસના રૂપમાં લઇ જવામાં આવ્યા એ શહેરી બાવા એક હિન્દુ અને એક મુસલમાન હતા અને તેમને એવો હુકમ હતો કે જુલમના કામો કરીને ગેરવર્તણુક નહિ ચલાવવાને તેમના મતદારોને બુમ પાડીને કહેવું. પાયોનિયરનો વિદ્વાન અને વિશાળ હૃદયનો ખબરપત્રી જણાવે છે કે આ દેખાવ—આ હિન્દુ મુસલમાનની ઐકયતાનો દેખાવ દિલ્હીમાં જુમા મસજીદમાં મુનશીરામ બોધ કરતા હોય તે દેખાવના જેટલોજ અસરકારક હશે.

મેં રજુ કરેલા ઉતારા પરથી કાઉન્સિલે અનુમાન કરવું કે આ બનાવના સંબંધમાં જે માણસોને મી૰ થોમસન રજુ કરે છે તેમની લાગણીઓ કેવી હશે? અને હિન્દુ મુસલમાનને અકસ્માતથીજ સાથે બેડી પહેરાવીને માનભંગ સહિત કુચ કરાવી લઇ જવામાં આવ્યા હતા એ બીના નહિ સ્વીકારવાને હું સભાને વિનંતિ કરૂં છું.

મી૰ થોમસનની બીજી વિગત સંક્ષિપ્ત રીતે કરેલા ઇન્સાફના સંબંધમાં મેં જે ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે વિષે છે. મેં કહયું હતું કે કેટલીક બાબતમાં પુરાવાની નોંધ લેવામાં આવી નહોતી. મેં એમ નહિ કહ્યું હતું કે સઘળી બાબતમાં પુરાવો નોંધવામાં આવ્યો નહોતો. મી૰ થોમસને બતાવ્યું કે કેટલીક બાબતોમાં તેની પાસે પાનાઓના પાના પુરાવાના હતા તે કદાચ હોય; મેં એમ નહોતું કહ્યું કે કોઇ પણ મુકદમામાં પુરાવો લેવામાં આવ્યો નહોતો. મેં જે કહયું હતું તે એકે એવું કહેવામાં :વે છે કે કેટલાક મુકદમાઓમાં પુરાવાની નોંધ લેવામાં આવી નહોતી

અને બે મુકદમાઓમાં ચુકાદાની દાખલાવાળી નકલો મેં કાઉન્સિલ સમક્ષ રજુ કરી હતી જેમાંની એકના સંબંધમાં મેં બતાવ્યું હતું કે તોહમતદાર પર જે ગુન્હાનું તોહમત મૂકવામાં આવ્યું હતું તે પણ તેમાં જણાવેલો નહોતો.

આ મુકદમાનો ઇન્સાફ મી૦ હોઇલે તા૦ ૨૬ મી મે ૧૯૧૯ ને રોજ આપ્યો હતો. મી૦ થોમસનને તે વિષે એક પણ શબ્દ કહેવાનો નહોતો.

જે બીજા બનાવનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો અને જે વિષે મી૦ થોમસને પણ ટીકા કરી હતી તે રામનગરનો મુકદમો હતો. તેમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે રાજાનું પુતળું બાળવામાં આવ્યું હતું. મી૦ થોમસન મારો મુદ્દો સમજી શકયા નહિ અને મેં જણાવેલી વિગત એમ ખરેખરી રજુ કરી નથી. મારી ફરિયાદ એ હતી કે કેટલીક બાબતમાં રામનગરના સૌથી આબરૂદાર હિન્દુ શહેરીઓ પર રાજાનું પુતળું બાળવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. સમાજમાં તેઓ જે માનમરતબો તથા મોભ્ભો ભોગવે છે તે ઉપરથી હું તે માની શકતો નથી અને આવી મૂર્ખતાભરેલાં તથા દુષ્ટ કામ માટે તેઓ ગુન્હેગાર હોય એવું માનવું કોઇ પણ વ્યાજબી માણસ માટે અશકય છે. તેમની ફરિયાદ એવી હતી કે તેમને એક જાહેર તપાસ જોઇતી હતી તે થઇ નથી. તેમની એક નિયમસરની તપાસ થઇ નહોતી અને તેઓ એવો આગ્રહ કરતા હતા કે જો એક નિયમસર તપાસ કરવામાં જો વરિષ્ઠ કોર્ટમાં તેમને અપીલ કરવા દેવામાં આવી હોત તો, સઘળી હકીકતો તપાસવામાં આવત અને તેમની નિર્દોષતા પુરવાર થાત. તેઓ આગ્રહપૂર્વક જણાવતા હતા કે એ મુકદમો બનાવી કાઢેલો હતો, તેને જરા પણ પાયો નહોતો. તે બાબતનો રીનસર ઇન્સાફ માંગવાનો તેમને હક હતો. આ બાબતને કોઈ પણ લશ્કરી કાયદાના ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ સંક્ષિપ્ત રીતે ઇન્સાફ કરવા માટે લશ્કરી કાયદાની જરૂર નહોતી અને મારી તકરાર એ છે કે તેમને લશ્કરી કાયદાની સંક્ષિપ્ત ઇન્સાફની અદાલત સમક્ષ મુકીને તેમને પોતાની નિર્દોષતા સ્થાપવા સારૂ જે તક મળત તે છીનવી તેમની પાસેથી લેવામાં આવી છે અને તેમની સાથે અન્યાયી રીતે કામ ચલાવવામાં આવ્યું છે.

હવે લાયલપુર ભુસાના મુકદમા વિષે પણ મારે બે શબ્દો કહેવા જોઇએ. એવું કહેવામાં આવ્યું છે લાયલપુર ખાતે રૂા. ૫૦૦૦૦ ના ભુસાને આગ લગાડવામાં આવી હતી. જો આમ હતું તો તે એક ગંભીર નુકશાન હતું. પણ શું તે ખરેખર આ પ્રમાણે હતું વારૂ? આ કામના સંબંધમાં કરેલી તપાસ ઉપર લાયલપુરના ડિસ્ટ્રિકટ મેજીસ્ટ્રેટે કરેલા હુકમની નકલ મારા હાથમાં છે. સરકારે દેખીતી રીતે તેને, પોલિસ આકટની ૧૫ મી કલમ મુજબ, એ ભુસું બાળી નાંખવા માટે શું બદલો નક્કી કરવો તેનો રીપોર્ટ કરવા લખ્યું હતું. આ મુકદમો મી૦ જી. એફ. ડીમોન્ટમોરેન્સી સમક્ષ લેવામાં આવ્યો અને તે એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે હુલ્લડમાં જેઓએ ભાગ લીધાનું ધારવામાં આવતું હતું તેમણે લગાડેલી આગનું પરિણામ નહોતું, અને તે કદાચ અકસ્માતથીજ થયું હોય. ગમે તેમ પણ જેમના પર સંશય લાવવામાં આવ્યો હતો તેમનું એ કામ છે એમ નિર્ણય પર આવવાને અશકત હતો. તેણે હેઠળ મુજબ કહ્યું હતું:—

ભુસાને ૮–૧૫ તથા ૮–૪૫ (રાત્રિના) ની વચ્ચે આગ લાગી હોય એમ જણાય છે. ભડકો ૮–૪૦ ના વખતે પહેરેગીરે જોયો હતો. જ્યારે હું આવ્યો ત્યારે ઉપર જણાવેલા થોડા મ્યુનિસિપલ નોકરો તથા સ્ટોરકીપર તથા કારખાનાનાં કેટલાક માણસો એટલાજ લોકો માત્ર ત્યાં હતા તે ઢગ આગળ કોઈ પણ ટોળું ગયાની અથવા તેની નજદીક કોઈ પણ માણસ ગયાની ખબર નથી. ચોકીદાર ગેરહાજર હતો તે તેની આળસાઇ બતાવે છે અને તે ગોઠવણ કરી મુકવામાં આવી હોય અથવા અગાઉથી ચિન્તિત હોય એમ જણાતું નથી. ગુડઝ યાર્ડની નજદીકમાં રોનવાળાએ તથા લશ્કરી પહેરેગીરે કાંઇ પણ શંકાશીલ જોયું નહોતું.

એક સંપૂર્ણ પોલિસ તપાસ કરવામાં આવી હતી ભુસું બળી જવા સંબંધી કાંઇ પણ ચિન્હ જણાયું નહિ. શિયાકપુરા મુકદમામાં ચોડા શહેનશાહ તરફના સાક્ષીઓ હતા તેઓ સાક્ષીઓ હતા અને લાયલપુરના હુલ્લડોમાં જેઓને ગુન્હેગાર ઠરાવવામાં આવ્યા હતા તેમને ખાનગી બાબતોથી વાકેફ હતા. ભુસું બાળી નાખવા સંબંધી તે કાંઈ પણ માહિતી આપવાની નહોતી તે ઉપરથી જણાય છે કે ... તી એ યુક્તિ નહોતી.

"તે વખતે એવો મજબુત સંશય હતો કે આ કામ કોઇ આગ લગાડનારનું હતું કારણ કેઃ—

(૧) રમખાણોના સંબંધમાં બીજે ઠેકાણે એવાં કામો થયાં હતાં.

(૨) તોઆ ટેકસિંહ આગળ ભુસું બાળવાનો એક કયારો હતો એવું કહેવામાં આવતું હતું.

(૩) આગલે દિવસે ગુડઝ યાર્ડમાંથી સામાન લઇ જવામાં આવ્યો હતો તે બીનાથી.

"પોલીસની તપાસથી આ કામને કોઇ આગ લગાડનાર અથવા કોઇ પણ હુલ્લડ અથવા હુલ્લડખોરો સાથે સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી.

લાયલપુરના રમખાણોમાં જેમને ગુન્હેગાર ઠરાવી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા છે તેમને મેં સવાલો પુછ્યા હતા તેઓ જે જાણતા હતા તેની ખબર આપવાની ગુન્હેગાર ઠર્યા પછી તેમને હવે કાંઇ હરકત નથી. બીજી કેટલીક બાબતો પર તેઓએ માહિતી આપી છે. પણ ભુસાની બાબતમાં કાંઇ પણ માહિતી તેમની પાસે નથી.

"કોઇ ગામવાસી અથવા ગામવાસીઓનું આ કામ હતું કે કેમ એ બીના પણ મેં તપાસી છે પણ કાંઇ પણ બાતમી મળી શકી નહિ.

વિદ્વાન ડિસ્ટ્રિકટ માજીસ્ટ્રેટ કહે છે કે આજુબાજુની ચીમનીમાંથી, નીકળતી ચીણગારીઓથી ગયા એપ્રિલથી કેટલીક આગો લાગી હતી. ભુસાની આગનું આ કારણ હોય એ બનવાજોગ છે જો કે તે દૂર હોવાથી સંભવિત લાગતું નથી અને છેવટમાં તે જણાવે છે કેઃ—પ્રદેશમાં ગેરકાયદેસર મંડળી તથા હુલ્લડને લીધે આ નુકશાન થયું હોય એમ જણાવવા સંશય શિવાય બીજી રીતે કહેવાને હું અશકત છુ. વાસ્તે પોલિસ આકટ કલમ ૧૫ અ (૨) (ક) માં જણાવેલું ભરણું આકારવાને હું અશકત છું આટલું હવે ભુસું બાળવા સંબંધી થયું. મને આશા છે કે મારા માનવંત મિત્ર આ બનાવ સંબંધનો મત પણ સુધારશે.

હવે જલીઆનવાલા બાગમાં ગોલીબાર કરવાથી જે સંખ્યાબ મરણો થયાં તેના વિષે હું બોલીશ. મેં તે દિવસે જણાવ્યું"

૫૩૦ મરણો નીપજ્યાં હતાં અને ૧૯૨ માણસો ઘાયલ થયલા જણાયા હતા. આ હકીકતનો સ્વીકાર નહિ કરવાને મી૦ થોમસને કાઉન્સિલને ચેતવણી આપી હતી. મરણોની સંખ્યાના સંબંધમાં તેણે જણાવ્યું કે તેને નક્કી કરવા સારૂ સરકારે એક ઢંઢેરો કાઢયો હતો. તેણે વધુ જણાવ્યું કે પંજાબની સરકારે પોતાથી બનતાં દરેક ઉપાયો, મરણોની સંખ્યા નક્કી કરવાને લીધા હતા. તેણે કહ્યુંઃ—અમૃતસરમાં એક ઢંઢેરો કાઢીને, જેઓ મરણ પામ્યા હતા તેમના નામને લગતી માહિતી હોય એવા સઘળા માણસોને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. સ્થાનિક અધિકારીઓને સૂચનાઓ મોકલવામાં આવી હતી કે માણસોને આગળ પડીને તેમની પાસે હોય તે માહિતી આપવાને ઉત્તેજન આપવું. તે દિશામાં દરેક બનતાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં હતાં. તે તપાસનું પરિણામ એ આવ્યું કે એકંદર મરણ ૨૯૧ થયાં હતાં અને બીજા કોઇ જે વધુ સંખ્યા જણાવે તેને વજન આપતાં વિચાર કરવો.

ઓ૦ મી૦ થોમસન—'સંશય' એ શબ્દ મેં તો વાપર્યો હતો.

ઓ૦ પંડિત માલવિયા—તેમણે "ઘણા સંશયથી" એ શબ્દો વાપર્યા હતા. ઠીક પણ ખરેખરી બાબતો શું છે?

મારા હાથમાં મી૦ પી. એન. તિવારી, સેવાસમિતિના ઓનરરી સેક્રેટરી એમણે પ્રસિધ્ધ કરેલો પત્ર છે. તે અમૃતસરમાં મદદ આપવાના કામમાં કામ કરે છે. તે જણાવે છે કે અત્યાર સુધી અમારી જાણમાં આવેલા મરણની સંખ્યા ૫૩૦ છે. તેમાં ૬૦ જણ કે જેમના ચિન્હ જણાતાં નથી અને જેઓ જાણીતા નથી અને જેમનો કોઈ માલીક નથી અને જેમનો અગ્નિ સંસ્કાર કેટલાક દયાવાન ગ્રહસ્થોએ કરાવ્યો હતો તેમનો પણ સમાવેશ થાય છે.

સેવા સમિતિના પ્રતિનિધિઓ અમૃતસરમાં મદદ આપવાને ગયા હતા અને કોણ માર્યા ગયા હતા તથા કોણ ઘાયલ થયા હતા તે શોધી કાઢવાને અમે તપાસ શરૂ કરી, જેથી કરીને કયા લોકોને મદદ આપવી તેનો નિર્ણય થઇ શકે. અને આ પ્રમાણે આસપાસ માણસો મોકલીને મરી ગયલા તથા ઘાયલ થયલા શખસોની સંખ્યા અમે શોધી કાઢી. અમારા સેક્રેટરી લખે છે કેઃ—"જલિયાનવાલા બાગ ખાતે માર્યા ગયલા તથ

ઘાયલ થયલા માણુસોની સંખ્યા નક્કી કરવાને અહીં આવ્યો તે દિવસથી મારે અથાગ પ્રયત્નો કરવા પડયા છે. અમારા સ્વયંસેવકો અમૃતસર શહેરમાં ઘેરે ઘેર જઇને માર્યા ગયલાનાજ નહિ પણુ ઘાયલ થયલા માણુસોના નામ પુછી આવતા. મેં પછી વોલન્ટીયરોને અમૃતસર, ગુર્ડાસ્પુર, સિઆલકોટ તથા લાહોર જીલ્લાઓના દરેકે દરેક ગામમાં મોકલવાની તજવીજ કરી જેથી કરીને આશ્રિતોને તંગીમાં હોય તો અમે મદદ આપી શકીએ. અમે પંજાબના ઉર્દુ તથા ગુરૂમુખી પત્રોમાં જાહેર ખબર આપીને લોકોને માર્યા ગયલા તથા ઘાયલ થયલા માણુસોના નામો તથા પત્તા ઑફિસમાં લખી જણુાવવાને વિનંતિ કરીએ છીએ."

આ રીતે ૫૩૦ ની સંખ્યા મળી હતી. એ કાંઈ કાલ્પનિક સંખ્યા નહોતી. અમૃતસર ખાતે અધિકારીઓને જેટલી સંથીસાથ સંખ્યા જણુાવવામાં આવી હતી તેનાથી વધુ નહિ તો તેટલીજ ભંડા ળથી એ સંખ્યા મેળવવામાં આવી હતી. અમૃતસર ખાતેના અધિકારીઓને ન્યાય આપતાં, મારે જણુાવવું જોઇએ કે નીપજેલાં મરણોની સંખ્યા બાબતની તેમને છેલવેલ્લી માહિતી મળી નથી એવું મારૂં ધારવુ છે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો તેમણે કહયું હતું કે હિન્દુસ્તાન સરકારને બાતમી મોકલવામાં આવી તે તારીખ સુધી ૨૯૧ મરણોનું જણુાવવામાં આવ્યું હતું અને હું ધારૂં છું કે સભા સમક્ષ રજુ કરેલા પત્રકમાં તે પ્રમાણે જણુાવેલું હતું. ઓ૦ મી૦ થોમસને તેથી મેં જણુાવેલી સંખ્યાને અતિ શંકાશીલ ગણુવાને કહેવાની જરૂર નહોતી. સંભાળથી તે સ્વીકારવી પણુ જે સંખ્યાબંધ મરણો થયાં છે તે સત્તાવાળાઓ ૨૯૧ જણુાવે છે એટલાજ સબબસર માત્ર માનવાની ના પાડવી જોઇએ નહિ. નીપજેલાં મરણોની સંખ્યામાં એક પણુ વધારે ઉમેરવાની મને ઇચ્છા નથી અને એવી ઇચ્છા કરી શકું પણુ નહિ. ખરેખરી સંખ્યા શોધી કાઢવી જોઇએ આપણે સત્ય શોધી કાઢવાને એકત્ર થઇએ અને સત્યનેજ વળગીને આપણે રહેવું જોઇએ. છેવટે, જલિયાનવાળા બાગના કુવામાંના મુડદાંના બનાવ વિષે હું બોલીશ. અહીંઆ મી૦ થોમસન પોતાની મર્યાદા ઓળંગી ગયા હતા. મારા કથન સંબંધમાં તેમણે તે ખરૂં હોવા બાબત શંકા બતાવી અને સભાએ અથવા દેશે મેં જણુાવેલા આક્ષેપોની કેવી રીતે તુલના કરવી તે માટે એક કસોટી તરીકે રજુ કર્યું.

વાસ્તે તેમના ભલા માટે તથા સભાની માહિતી માટે આ કમનસીબ બનાવ સંબંધમાં કાંઇક લંબાણથી બોલવાની મને ફરજ પડે છે. મારા માનવંત મિત્રો પંડિત મોતિલાલ નેહરૂ, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ તથા હું પોતે બીજા કેટલાક ગૃહસ્થો સહિત, જે જગ્યાએ અમારા આટલા બધા બંધુઓની કતલ થઇ હતી તે જગ્યા જોવાને જલિઆનવાલા બાગ ગયા હતા. જ્યારે અમે ત્યાં ગયા ત્યારે અમે કુવામાં જોયું હતું, મારા એક મિત્રે તે કુવામાં કાંઈ મુડદાં જેવું જોયું. તેમાં એક પત્થર ફેંકવામાં આવ્યો. તે ફુટ્યું અને અમે તે જોયું અને એટલી બધી દુર્ગંધ આવી કે અમે કુવા આગળથી અમે પાછા ફર્યા. જ્યારે અમે ઘેર પાછા ફર્યા ત્યારે મને તથા મારા એક મિત્રને એવો વિચાર આવ્યો કે તે જગ્યાની માત્ર આરોગ્ય દ્રષ્ટિથી એ બાબત અમૃતસરના ડેપ્યુટી કમિશનરના ધ્યાન પર લાવવી. મ્યુનિસિપલ બોર્ડના પ્રમુખપરના મારા પત્રનો રાજ્યદ્વારી રીતનો કાંઇજ અર્થ નહોતો. અને સરકારની વિરૂદ્ધ પણ કાંઇ પણ તેમાં કહેવાનું નહોતું. સરકારની બદનામી કરવાના હેતુથી સરકાર વિરૂદ્ધની બાબતો શોધી કાઢવાની અમે ઇચ્છા રાખતા હતા એમ ધારી લઇએ તો તે દુષ્ટ અનુમાન કહેવાય. કુવામાં એક મુડદું હોવાનું અમને જણાયું એટલે આસપાસ લોકો તરફનાં દયાભાવથી અમને એમ લાગ્યું કે એ તરફ સત્તાવાળાઓનું ધ્યાન ખેંચવું. વાસ્તે મેં મ્યુનિસિપલ બોર્ડને આ પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:—

"જલિઆન બાગમાં આવેલા મોટા કુવામાં હજુ એક કે વધારે મુડદાં કોહવાટની સ્થિતિમાં છે તે તરફ હું તમારૂં ધ્યાન ખેંચવા રજા લઉં છું. ગઇ કાલે બીજા કેટલાક મિત્રો સહિત હું બાગમાં ગયો હતો. અને ત્યાં પાણીમાં એક મુડદું તરતું અને અત્યંત વાસ મારતું અમે જોયુ. કુવાની ઘણી નજદીકમાં માણસો રહે છે અને તે તાબડતોબ સાફ કરાવીને રોગ બીજનો નાશ કરવામાં ન આવે તો આજુબાજુના લોકોની તંદુરસ્તીને ગંભીર નુકશાન થશે."

એ પત્ર ૩૦ મી જુનનો હતો. તા૦ ૮ મી જુલાઇએ મ્યુનિસિપલ કમિટીના પ્રેસિડન્ટ તરફથી મને પ્રત્યુત્તર મળ્યો તે નીચે મુજબ હતો.

"તમારા તા૦ ૩૦ મી જુનના, જુલિયાનવાળા બાગના કુવામાં મુડદાં હોવાનું જણાવ્યાના પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું જે કુવાને

તરનારાઓ પોલીસ તથા ૧૦ લાયક સાક્ષીઓની સમક્ષ બરાબર જોઈ વળ્યા હતા કાંઇ મુડદાં કે હાડપિંજર જોવામાં આવ્યાં નહોતાં. જે કાંઇ મળી આવ્યું હતું તે કપડાંના ટુકડા અને એક માટીનું વાસણ હતાં.

થોડો વખત થયાં એ કુવાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી અને તેથી તમે જણાવેલી દુર્ગંધ આવતી આવશે."

મારે ઘણું ફરવું પડે છે અને આ પત્રનો છેક ઑગસ્ટ સુધી હું જવાબ આપી શકયો નહિ અને ત્યારે મેં તથા મારા મિત્ર પંડિત મોતીલાલ અમૃતસરના ડેપ્યુટી કમિશનર પર એક પત્ર લખ્યો. તેના પત્રમાં પંડિત મોતિલાલ જણાવે છે કેઃ—

"તેના તાબેદારોએ કરેલા રીપોર્ટમાં" એ બનાવનો તદ્દન ખોટો હેવાલ આપેલો છે એમ કહેતાં હું જરા પણ અચકાતો નથી.

ઓ૦ પંડિત મદનમોહન માલવિયાએ તથા મેં પોતે બીજા દોષ રહિત પ્રમાણિકતાવાળા બીજા ગ્રહસ્થોની સાથે સ્પષ્ટપણે અને ભૂલી ન શકાય તેવી રીતે કુવામાં અમારી પોતાની આંખો વડે એક માણસનું મુડદું જોયું છે અને પોલીસના ગમે તેવા રીપોર્ટથી એ હકીકત ફરી શકે એમ નથી. તા૦ ૧૩ મી એપ્રિલની કમભાગ્ય બપોરે જલિયાન- વાળા બાગમાં કોઇ પણ જાન ગયા નહોતા એમ પણ પુરવાર કરવાને તેઓ કોશિશ કરે.

નેશનલ બેન્કની લુટને બદલે આવું સડેલું મુડદું કયા જાદુથી મૂકવામાં આવ્યું તેની તપાસ કરવી એ કાંઇ મારૂં કામ નથી. અને આ કાગળની હું તમને તસ્દી આપું છું તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે, અમૃતસરના પોલિસમાં લાંચ રૂશ્વત બાબતની માહિતી માટે મને લખીને લોકોને વિશ્વાસમાં લેવાની તમે ઇચ્છા ધરાવો છો જેની હિન્દમાં સઘળા જાહેર માણસો ઉંચી કિંમત આંકે છે. આ બનાવ ઉપરથી જણાશે કે, લોકો તરફથી ખરી હકીકતોને સત્તાવાળાઓના ધ્યાન પર લાવવાના પ્રમાણિક પ્રયત્નો નીચી પાયરીના નોકરો શું ઉપયોગ કરે છે. અને ઓનરેબલ પંડિત માલવિયાના જેવા દરજ્જા તથા મોભાવાળા શખસોએ જણાવેલી ખરી હકીકતોને કથનોની પસંદગીમાં પોતાના

તાબેદારોની ચુંટી કાઢેલી હકીકતો સ્વીકારવાને સત્તાવાળા કેટલા તત્પર હોય છે તે આ બનાવ ઉપરથી સિદ્ધ થશે અધિકારી તથા બિન અધિકારી વચ્ચે સરકાર માટે જે મોટી મોટી વાત વારંવાર કરવામાં આવે છે તેના વિષે પણ એ એક શોકજનક ટીકા છે.

મેં આ પત્રની સાથે એક ટુંક પત્ર લખ્યો હતો:—

"પંડિત મોતિલાલ નેહરૂએ તેમણે તથા મેં બીજા મિત્રોની સાથે જાલિયાનવાલા બાગના કુવામાં શું જોયું તે હમણા કહયું છે. અને પોલીસ તથા બીજા દસ લાયક સાક્ષીઓની સમક્ષ કુવાને બરાબર રીતે તરનારાઓએ થોડા દિવસ પછી જોયો હતો એ બીના તદ્દન બિન ઉપયોગી છે. અમે જ્યારે ૨૯ મી જુનને રોજ કુવા આગળ ગયા ત્યારે ઓછામાં ઓછું એક મુડદું તેમાં હતું તે વિષે કોઇ પણ જાતનો સંદેહ ઉદભવી શકે તેમ નથી. અને કુવો ગમે એટલો ઉપયોગ વિનાનો રહયો હોય તો પણ અમે નજરો નજર જે જોયું છે તેનો ખુલાસો નથી. મારે ઉમેરવું જોઇએ કે એક સડી જતાં મુડદાંમાંથી નીકળતી દુર્ગંધ તથા વપરાશ વગર પડી રહેલા કુવાની વાસને પારખવા જેટલી અમારી ઘ્રાણેંદ્રિય પુરતી રીતે ખીલેલી છે."

અમૃતસરના ડેપ્યુટી કમિશનરે એ પત્રના જવાબમાં હેઠળ મુજબ લખ્યું હતું:—

તમારા ૨૦ મી ઓગસ્ટના પત્ર માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. એ બાબતની ગમે તે ખરી હકીકત હોય છતાં, જો તમે અમૃતસરની કોઇ મુલાકાત વખતે મને મળવા જેટલો વખત કાઢી શકશો તો હું ધારૂં છું કે હું તમારી ખાતરી કરી આપીશ કે તમે ખરા હતા એમ ધારવા માટે તેને જેટલા સારા કારણો હતાં તેટલાંજ સારાં કારણો તમે કુવામાં જે જોયું તેમાં તમે ભૂલતા હતા તે વિષે હતાં."

આ પત્ર એક ગ્રહસ્થ તરફથી બીજા ગ્રહસ્થ ઉપર હતો. હવે હું ધારૂં છું કે હકીકતો પુરતી રીતે સ્પષ્ટ છે અને તે વિષે બોલવાની હું જરૂર જોતો નથી. કરવામાં આવેલા રીપોર્ટ સારૂ ૧૦ લાયક સાક્ષીઓ પોલીસ બોલાવી લાવે તે પહેલાં અમે જોયલું મુડદું કુવામાંથી બહાર કાઢવામાં

આવ્યું હોય એ અસંભવિત છે એમ કોઇ પણ કહી શકશે ખરૂં ? હું તેનો ન્યાય દરેક વ્યાજબી માણસને પોતાને માટે કરી લેવાને સોંપું છું.

હવે હું મી૦ થોમસન ઉપર વધુ વખત ગુમાવીશ નહિ. હું માત્ર આટલુંજ કહીશ તે આ સભાનો એક નવિન સભ્ય છે. હું આ સભાનો જુનો અને કદાચ સૌથી જુનો સભ્ય છું. આ સભાની પ્રથા એવી હતી, જુની પ્રથા એવી છે કે આપણી સભામાં દાખલ થતા દરેક સભ્ય તરફ એક ગૃહસ્થ તરીકેનું વર્તન ચલાવવું. આ પ્રથાથી વિરૂદ્ધ ચાલવાની મી૦ થોમસન મને ફરજ પાડશે નહિ એવી આશા છે. મને આશા છે કે મેં ખરી હકીકતો કહી છે એટલે હવે ગૃહસ્થ તરીકે તે વર્તશે અને સભાના મોભ્ભાને અપમાનકારક ટીકાઓ પાછી ખેંચી લેશે.

હવે હું જલિયાનવાળા બાગના બનાવોના સંબંધમાં જનરલ સર હેવલોક હડસને કરેલી ટીકાઓના સંબંધમાં બોલીશ. આ બનાવોનો ઉલ્લેખ કરવો મને દુઃખકર લાગે છે. ઇતિહાસના વાંચનમાં આ બનાવો કરતાં વધારે દુઃખજનક મને બીજું કાંઇ જણાયું નથી. જનરલે ખુલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેણે હકીકતોની તકરાર કરી નથી તેણે તેને પુરી પાડવામાં આવેલી માહિતી પ્રમાણે ખુલાસો આપવાનો યત્ન કર્યો છે. જનરલ સાહેબ પર કોઇ પણ અંગત ગેર હકિકતનો આરોપ મુકાતો નથી. તે આબરૂદાર સોલ્જર છે. તે માત્ર તેમને પુરી પાડેલી હકીકતો ઉપરથી બોલ્યા છે. પણ મેં કરેલા આક્ષેપો જોતાં તથા આ કરૂણરસિક બનાવ બન્યો ત્યારે ખુદ જલિયાનવાલા બાગમાં હતા તે શખસોએ ઘણી બાબતમાં કરેલા આક્ષેપો જોતાં, મારે દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે જનરલને પુરી પાડેલી હકીકતો ખોટી છે. પછી જનરલ સાહેબે જે લશ્કરી અમલદારને બિન લશ્કરી સત્તાવાળાઓ સાથે મળી કામ લેવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું તેના મનની શું સ્થિતિ હોય તેનું વર્ણન આપ્યું. તેણે જણાવ્યું, "જ્યારે લશ્કરી અમલદાર તે જગ્યાએ પહોંચ્યો ત્યારે જાનમાલના રક્ષણના હેતુથી તેની પ્રથમ સંભાળ તેના લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. તેની બીજી સંભાળ હુલ્લડના કોઇ પણ પ્રયત્નને દાબી દેવામાં જબરદસ્તી કરવી પડે તો તેનું શું પરિણામ આવશે તેની લોકોને ચેતવણી આપવી. આ પગલાંઓ ખરૂં જોતાં અમૃતસરના કમાન્ડિંગ ઓફિસરે લીધાં હતાં. ૧૧ મી તથા ૧૨ મી

તારીખે તેણે તેના લશ્કરોની ફરી વ્યવસ્થા કરી હતી અને ૧૨ મી તારીખે એક ટુકડીને શહેરની અંદર આસપાસ ફેરવી લઇ ગયો જેથી લશ્કરના દેખાવની લોકોના મન ઉપર અસર થાય. પછી જનરલે કહ્યું કે ૧૨ મી તારીખે સાંજે તથા ૧૩ મી તારીખે સવારે એક ઢંઢેરો કાઢવામાં આવ્યો. કમાન્ડિંગ ઓફિસર એક લશ્કર શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓમાંથી લઇ ગયો અને દાંડી પીટાવીને જણાવ્યું કે જરૂર પડશે તો બળનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. ઢંઢેરો સાભળવાને લોકોને એકઠા થવા દેવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર બાદ તેણે જણાવ્યું કે લશ્કર હજુ શહેરમાં હતું. કમાન્ડિંગ ઓફિસરને ખબર મળી કે તેના ઢંઢેરા છતાં હુલ્લડખોરોની એક સભા બપોરે સાડા ચાર વાગે જલિયાનવાલા બાગમાં મળનારી હતી. એક સભા ખરેખર ભરવામાં આવી હતી પણ શું ત્યાં એકઠા થયલા માણસો હુલ્લડખોરો હતા? એમ કહેવું એ સત્યનું ઉલ્લંઘન છે. હું એમ નથી કહેતો કે તે જનરલે કહ્યું છે. તે તો તેને કહેવામાં આવ્યું છે તે પાછું કહી જણાવે છે. પણ મારા માન્યવર! હું જણાઉં છું કે જે માણસો ત્યાં ભેગા થયા હતા—શસ્ત્ર રહિત, નિરપરાધી કુંમળી વયના છોકરાંઓ તથા વૃદ્ધ માણસો તથા બીજાઓ—તેમને હુલ્લડખોરો કહેવા એ જુઠું છે. તેઓ હુલ્લડખોરો હોવાનું માની શકાય તેવું કાંઇજ તેમણે કર્યું હતું નહિ. પણ હું આગળ ચાલીશ કમાન્ડિંગ ઓફિસરને લગભગ બપોરે ખબર મળી કે સાડા ચાર વાગે ..ના મળવાની હતી. તેણે પછી શું કર્યું? જનરલ હડસન કહે છેઃ—આ જગ્યા અગાઉ સભાઓ માટે વાપરવામાં આવી હતી અને ચળવળ કરનારાઓના નેતાઓએ તા૦ ૨૯ મી તથા ૩૦ મી માર્ચ તથા ૨ જી એપ્રિલને રોજ મોટી સભાઓ સમક્ષ ભાષણ કર્યું હતું અને હડતાળ હરસિંયાન ૬ ઠી તારીખે જબરદસ્ત સભા એકઠી મળી હતી અને સરકારને તિરસ્કારમાં લાવવાના ઇરાદાવાળા ભાષણો સંભળાવવામાં આવ્યાં હતાં. તેથી કમાન્ડિંગ ઓફિસરને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે તેના હુકમોનો જાણી જોઇને અનાદર કરવામાં આવશે. કમાન્ડિંગ ઓફિસરને આની મૂર્ખતા ભરેલી વસ્તુ કેમ સ્પષ્ટ જણાઈ વારૂં! એ જગ્યાએ ચોક્કસ સભાઓ ભરાઇ હતી. કોઈ બીજે પ્રસંગે ચોક્કસ ભાષણો કરવામાં આવ્યાં તાં અને કાંઈ પણ જુલમ અથવા અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય

સઘળું કામ શાંતપણે કરવામાં આવ્યું હતું તેટલા સમયસર કમાન્ડિંગ ઓફિસરે શું એમ અનુમાન કરવું જોઇતું નહોતું કે જે લોકોની સભા મળવાની હતી તે અગાઉની સભાઓની માફક શાંતિથી વિખેરાઈ જશે? તેના હુકમોનો જાણીજોઇને અનાદર થશે એ મતને પ્રતિપાદન કરવાને શું હતું? જો તે એવા અનુમાન પર આવ્યો છતાં પણ, લોકોને શું એવી ચેતવણી આપવાની તેની ફરજ નહોતી કે, જો તેઓ વિખેરાઇ જશે નહિ તો તેમના પર ગોળીબાર કરવામાં આવશે? એવી કાંઈ પણ ચેતવણી અપવામાં આવી નહોતી. હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવું છું કે આ એક કર્તવ્યનું મહાન, સૌથી વિશેષ પાપયુક્ત વર્જન હતું. અને જે બન્યું તેના વિષે જનરલ શું કહે છે? અમૃતસરના કમાંડિંગ ઓફિસરને ૧૩ મી એપ્રિલની લગભગ બપોરે, સીધો જો તેની સત્તાનો અનાદર કરીને યોજેલી સભા ભરવામાં આવે તો તેણે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરવો પડયો હતો. હું જણાવું છું કે જ્યારે તેણે સભા વિષે સાંભળ્યું ત્યારે તેની પ્રથમ ફરજ એ હતી કે દાંડી પીટાવીને લોકોને ખબર કરવી હતી કે સદરહુ સભા અટકાવવામાં આવી હતી અને જો તેઓ તેના હુકમનો અનાદર કરીને ભેગા થશે તો તેમને જબરદસ્તીથી વિખેરી નાંખવામાં આવશે. એવું કહેવામાં આવે છે કે અમૃતસરના થોડા ભાગમાં ઢંઢેરો કાઢવામાં આવ્યો હતો. લોકો કહે છે, ત્યાં રહેનારાઓએ મને કહયું હતું, કે ઢંઢેરો શહેરના સઘળા ભાગમાં પીટવામાં આવ્યો નહોતો પણ તે ચોકકસ ભાગોમાંજ પીટવામાં આવ્યો હતો અને બીજા ભાગના લોકોએ તે મુદલ સાંભળ્યો નહોતો અથવા તેઓ પોતાના જાનનું જોખમ વહોરતે નહિ.

જનરલે જે બીજી બીના રજુ કરી છે તે પણ એટલીજ અસંતોષકારક છે. તેણે કહયું કે "અમૃતસરના કમાન્ડિંગ ઓફિસરને, જો તેની સત્તાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો તેણે શું કરવું તેનો ૧૩ મી એપ્રિલની બપોરે નિર્ણય કરવો પડયો હતો. તેના અમલ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કર્યા પછી તેને લાગ્યું કે તેની પાસે માત્ર સારું લશ્કર નાનુંજ હતું. પરિસ્થિતિની ગંભીરતા પીછાનતાં, આ નાની ટુકડીનો કમાંડિંગ ઓફિસર (૫૦ રાઇફલો તથા માત્ર કુકરી સાથેના ૪૦ માણસો તથા બે લોખંડની ગાડીઓ) આ લશ્કરને લઇને સીધો જલીયાનવાળા બાગ તરફ કુચ કરી

ગયો અને રસ્તા સાંકડા હોવાને લીધે લોખંડની ગાડીઓ રહેવા દીધી બાગમાં પહોંચતાં વિશાળ મંડળી જોઇ. કેટલાક હજારો માણસો હતા અને તેમની આગળ ઉંચા પ્લૅટફૉર્મ ઉપરથી એક માણસ ભાષણ આપતો હતો. આ ૫૦ રાઇફલો અને ૪૦ કુકરીથી સજ્જ થયલા માણસોનું લશ્કર જનરલ આપણને માનવાને કહે છે તેવું નજીવું લશ્કર હતું વારૂ? થોડા હજાર તદ્દન શસ્ત્ર રહિત માણસોની સામે થવાને શું આ યુદ્ધ સામગ્રી સહિતનું લશ્કર પુરતું નહોતું? એક ઉંચા હોદ્દેદાર અમલદારના પ્રમાણથી મને કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમાં ૧૭૦૦ સર્વિસ બુલેટ વાપરવામાં આવી હતી જ્યારે કેટલાક ૨૮૦૦ વાપરવામાં આવ્યાનું જણાવે છે. જેમ એક લશ્કર બીજા લશ્કરની સામે થાય છે તેમ શું આ થોડા હજાર માણસો સામા થયા હતા ખરા? શું કોઈ પણ રીતે તે પ્રતિપાદન થઇ શકે ખરું? હું નમ્રતાપૂર્વક તેનો ઇન્કાર કરૂં છું. જનરલે આગળ જણાવ્યું કે જોખમ ધ્યાનમાં લેતાં આ ગેરકાયદેસર મંડળીને વિખેરી નાંખવાની ઑફિસરની સ્પષ્ટ રીતની ફરજ હતી. ઠીક, હું કબુલ કરૂં છું કે તેમ હતું. ત્યારે તો, લોકોને એવું જાહેર કરવું હતું કે જો તેઓ વિખેરાઇ જશે નહિ તો તેમના ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવશે અને આથી તેમનું કર્તવ્ય બજાવી શકાત. તે દિવસે રાયટ ઍક્ટના સંબંધમાં મેં ઉલ્લેખ કર્યો હતો. હું ધારૂં છું કે તે જ્યોર્જ ૧ લાના રાજ્યમાં પસાર થયો હતો. તે કાયદામાં એવું ઠરાવેલું છે કે હુલ્લડખોરોની મંડળીને વિખરાઇ જવાનો ઢંઢેરો વાંચી સંભળાવ્યા પછી, તે મંડળી ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવે તે પહેલાં ઢંઢેરો વાંચ્યાના વખતથી એક કલાક પસાર થવો જોઇએ. આ ધ્યાનીક ઠરાવ હતો. જો તમને એમ લાગે કે એક કલાક પણ થોભવું જોઇએ નહિ તો નહિ થોભો. પણ લોકોએ ઢંઢેરો સાંભળ્યો છે અને પરિસ્થિતિ શું છે તે તેઓ સમજ્યા છે તેની ખચિતપણે તમારે ખાતરી કરવી જોઇએ. અને તેમને વિખેરાઇ જવાને કહેવામાં આવ્યા પછી તેઓ જ્યાં હતા ત્યાં ઉભા રહે તોજ અને તેમ કરે તો તેમને કેટલું જોખમ હતું તે બતાવ્યા પછીજ, ગોળીબાર કરવાનો હતો. માત્ર ત્યારેજ તમે તેમના પર ગોળીબાર કરી શકો પણ છતાં પણ તેમને મારી નાંખવામાં આવે તેવી રીતે તો નહિજ, પણ તેઓ કેવા જોખમમાં છે તેનું તેમને ભાન કરાવવા તથા તે જગ્યા-

એથી તેમને હાંકી કાઢવા પુરતોજ બાર કરવો જોઇએ. આ બાબતમાં કેવી રીતે કરવામાં આવ્યું હતું વારૂ? જનરલે જણાવ્યું કે "તેના નાના લશ્કરને જે જોખમ રહયું હતું તે જોતાં, અને ૧૦ મી એપ્રિલે વ્યવસ્થા સ્થાપવા સારૂ લીધેલાં પગલાં અપુરતાં હતાં તે જોતાં તેણે ગોળીબારનો હુકમ આપ્યો. લોકો વિખેરાઇ ગયા અને લશ્કર ચાલ્યું ગયું."

આ વાક્યોમાં કેટલું બધું દુઃખ છુપાયલું છે! લોકોના પર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. તેઓ પોતાનો જાન બચાવવા સારૂ જલિયાનવાળા બાગને ખુણે ખુણે દોડવા લાગ્યા. અને તેઓ નાસતા હતા ત્યારે પણ તેમના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી હતી. હું તે જગ્યાએ ગયો હું અને લોકોએ કહ્યું કે એક પછી એક એમ મુડદાંઓનો ઢગ થઇ રહયો હતો. બચવાને સારૂ લોકો ભિંત ઉપર ચઢી જતા હતા. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે જલિયાનવાળા બાગમાં એક કરતાં વધુ જગ્યાએ મુડદાંની ભીંત કરવામાં આવી હતી. મેં પાંચ ફુટ જેટલી સાંકડી ગલી જોઇ છે તેમાંથી લોકો જાન બચાવવા દોડી જતા હતા અને ત્યાં તેમના પર ગોળીઓ છોડવામાં આવી હતી. ત્યાં એક ખાડો હતો તે લોહીથી ભરેલો હતો. સભા વિખેરી નાંખવાને જાન બચાવવા દોડી જતા હતા ત્યારે ગોળીબાર ચાલુ રાખવો શું જરૂરનો હતો? લશ્કરી સત્તાવાળાઓને તેની બરાબર ખબર હતી અને ઘણું ખરૂં જનરલ હડસન પણ તે જાણતો હતો. સંખ્યાબંધ માણસો ગોળીથી બચવા સારૂ ચત્તાપાટ સુઇ ગયા હતા. એ માણસોમાંના એક જણે મને કહયું કે તે જ્યારે એમ ચત્તાપાટ પડેલો હતો ત્યારે બે ગોળીઓ તેના ઉપરથી ચાલી ગઇ હતી અને ત્રીજી તેને પગમાં વાગી હતી અને જીંદગી પર્યંત તેને લંગડો કરી નાંખ્યો હતો. જ્યારે જનરલ હડસન સરકાર તરફથી બોલ્યા ત્યારે શું આ હકીકતો ખુલ્લી કરવી જોઇતી નહોતી અને કાંઇ ખુલાસો આપવો જોઇતો નહોતો? જલિયાનવાલા બાગમાં સભા વિખેરી નાંખવાના નામે સૌથી અન્યાયી કતલ ચલાવવામાં આવી હતી. જનરલ હડસન આ સભાને યુક્તિસરનો બળવો કહેતા હતા. એ વિષે શું કહેવું તે મને સમજાતું નથી. રાજા સામે બળવો ઉઠાવવાનો જે મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો તેવાઓ વિષે આવા કોઇ પણ શબ્દો સાંભળતા દીલગીરી થાય છે. મેં કાઉન્સિલને જણાવ્યું છે કે ત્યાં એક માણસ

૭ મહિનાના છોકરાં સહિત હતો. ત્યાં કેટલાએક ૧૨ થી ૧૮ વર્ષના છોકરાઓ હતા. કેટલાક જુવાન માણસોને ઇજા થયેલી મેં જોઇ છે. મેં તેમની સાથે વાત કરી છે. હુલ્લડના હેતુથી તેઓ સભામાં ગયા હતા નહિ. જો તેમને એવો કોઈ પણ ઇરાદો હોત તો તેઓ શસ્ત્રો લઇને કાંઇ નહિ તો લાકડીઓ લઇને ગયા હોત. તેઓ તદ્દન શસ્ત્ર વગર નિર્દોષ અને નિરાધાર હતા અને તેમના ઉપર ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ આખા વિષયને કોઇ પણ લક્ષણ આપવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ નહિ. મારી લાગણી એટલી બધી ઉંડી છે કે જેથી હું તેમ કરવા અશક્ત છું.

હવે લોકોને હાથપર તથા ઘુંટણીએ ચલાવવામાં આવ્યા હતા તે બનાવ વિષે બોલીશ જ્યારે આ કામ કરવાનું કેટલાક માણસોએ ઐચ્છિક પણે માથે લીધું હતું એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે કાઉન્સિલના કેટલાક ભાગમાં કાંઈ હસાહસ ચાલી હતી તે જોઇ મને આઘાત થયો હતો. કાઉન્સિલનો કોઇ પણ સભાસદ આ ઓરડામાં તેમ કરવાને ઐચ્છિકપણે પસંદ કરશે કે કેમ તે મારી જાણવાની ઇચ્છા છે. હું એ વિષે કાંઇ પણ વધુ બોલીશ નહિ.

પણ અમૃતસરની બાબત હું પુરી કરૂં તે પહેલાં વીજળીના દીવા તથા પાણી બંધ કરવાના સંબંધમાં બે શબ્દ બોલીશ. એક ખુલાસા તરીકે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે લોકો વૉટર પંપના સ્ટેશનપર હુમલો કરવાના હતા એવો ભય હતો અને તે હું વાજબી ખુલાસા તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી. પણ કાંઇ પણ હુમલો ખરેખર કરવામાં આવ્યો હતો એવું કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નહોતું. એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે પાણીમાં ઝેર ભેળવામાં આવ્યું હતું એવી શહેરમાં અફવા ચાલી હતી. અને તેથી પાણી બંધ કરવું ડહાપણ ભરેલું ધારવામાં આવ્યું હતું. પણ પાણી સિવિલ સ્ટેશનમાં બંધ કરવામાં આવ્યું નહોતું. અને જો એવી અફવા ચલાવવામાં આવી હતી, તો શું તેને પોતાની એ.જે. બંધ પડી જવા દેવી જોઇતી નહોતી? શહેરના લોકો જો એવું કાંઇ સાંભળે તો તેને વજન નહિ આપવાનું તેમનાથી શું ન બની શકત? અફવાને દાબી દઇને લોકોને તરસ છીપાવવા પાણી આપીને સુખી રહેવુ એ શું સૌથી સરસ રસ્તો નહોતો? હું કહું છું કે લોકોને

ઘયલા ક્રૂર અન્યાયનો આ સૌથી નિર્બળ ખુલાસો છે. પછી વીજળીના દીવા સંબંધી શું? શું તેમાં પણ કાંઇ ઝેર ભેળવામાં આવ્યું હતું? તે શા માટે બંધ કરવામાં આવ્યા હતા? મેં કાઉન્સિલમાં અગાઉ કદી આવી નિર્જીવ દલીલ સાંભળી નથી.

હવે ગુજરાનવાળાના બનાવો સંબંધી બોલીશ. જનરલ હડસન સામે મને કાંઇ પણ અંગત ફરિયાદ નથી એ તો મેં સ્પષ્ટ કર્યું છે એમ મારૂં ધારવું છે. હું માની લઉં છું કે હેવાલ પુરો પાડવાને જોખમદાર માણસોએ તેમના હાથમાં જે હેવાલ રજુ કર્યો છે તેજ તેમણે આગળ ધર્યો છે. પણ મારે જણાવવું જોઇએ કે ગુજરાનવાળામાં વિમાનોનો ઉપયોગ કરવાનું કાંઇજ કારણ નહોતું. તે વખતે સિવિલ અને મિલિટરી ગેઝેટમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે લોકોનાં ટોળાં હટી જતાં હતા. એટલે કે જ્યારે લાહોરથી વિમાનો આવ્યા ત્યારે વિખેરાઇ જતા હતા. હવે જો લોકો વિમાનો આવ્યા તે પહેલાં વિખેરાઇ જતા હતા ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવાની શું જરૂર હતી? બોમ્બ ગોળા અને યાંત્રિક તોપો વડે આટલી બધી ખુવારી કરવાની શું જરૂર હતી? રેલ્વે ગુડસ શેડ જેને આગ લગાડવામાં આવી હતી ત્યાંથી ઠેકાણે ઠેકાણે એક માઇલ, દોઢ માઇલ બોમ્બ ગોળા શું કામ ફેંકવામાં આવ્યા હતા? ગોર્ઝંક, બાગ્લાવાનપુર અને ધુલાના ગામોમાં વિમાનોમાંથી બોમ્બ ફેંકવાની શું જરૂર હતી? જનરલ હડસને ગુજરાનવાળાનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે ઉપરથી તો ત્યાં લડાઈ હોય એવું જણાય. વિમાનોમાંથી તાકવાની મુશ્કેલીઓ જણાવીને તે કાંઇક ખુલાસા તરીકે રજુ કરવામાં આવી હતી. શું ગુજરાનવાળામાં વિમાનોની વિરૂદ્ધના કાંઇ યંત્રો હતા કે જેથી તેમને બહુ ઉંચે ઉડવું પડતું અને નિશાન ચુકવી પડતી? મને લોકો તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે લગભગ ૧૦૦ ફુટની ઉંચાઇએથી બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યા હતા. ૫૦, ૬૦ કે ૧૦૦ માઇલની ઉંચાઇએથી બોંબ નાંખવામાં આવે તો તે જે જગ્યાએ તાકેલી ચીજ હોય તેનાથી એક માઇલ અડધો માઇલ શું છેટે પડે? આ ધરજક ગામ કે જેની મેં મુલાકાત લીધી હતી તે લોકો એકઠા થયા તે જગ્યાએથી લગભગ માઇલ કે અડધો માઇલ દૂર હશે. મને કહેવામાં આવ્યું કે જે ખેતરમાં બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યા હતા ત્યાં કેટલાક નાના છોકરાંઓ રમતા હતાં.

માત્ર સારા નસીબથીજ તેઓને કાંઈ ઇજા થઈ નહોતી. ગુજરાનવાળામાં ખાલસા બોરડિંગ હાઉસ મેં જોયું છે. તે તળ શહેરથી આસરે એક માઇલ દૂર છે. એ સંસ્થામાં જે જગ્યાએ બોમ્બ પડયો હતો તે મેં જોયો છે. બોર્ડિંગ હાઉસના ૧૬૦ વિદ્યાર્થીઓ તેજ વખતે વિમાન જોવાને બહાર ગયા હતા એટલું સારૂં ભાગ્ય હતું નહિ તો કેટલાકોના મરણ નીપજ્યાં હોત. તે બોમ્બોથી ભીંતોને થયલું નુકસાન મેં જોયું છે. શુલાસાં એક સ્ત્રી તથા છોકરૂં માર્યાં ગયાં હતાં. ગુજરાનવાળામાં વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવા માટે, હું પ્રશ્ન કરૂં છું કે શું આ સર્વ જરૂરનું હતું? હું નમ્રતાપૂર્વક ઇન્કાર કરૂં છું. જનરલ હડસને સિપાઇના સંબંધમાં જે કરૂણરસિક રીતે દલીલ રજુ કરી હતી તેના વિષે હું હવે પછી બોલીશ. જનરલ હડસનને છે તેના કરતાં, એક લશ્કરી સિપાઇની જીંદગી માટે મને કાંઈ ઓછું માન નથી પણ વસ્તુ સ્થિતિને ખરા પ્રમાણમાં નિહાળવી જોઇએ. લશ્કરી સિપાઇઓ તથા શહેરના લોકોની અવ્યવસ્થાના વખતે શું ફરજો તથા જવાબદારીઓ છે તે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોવાની છે.

હવે હું ઓન૦ લૉ મેમ્બરના ભાષણના સંબંધમાં બોલીશ. તેમણે ખરડાની વિરૂદ્ધતાને ઉપહાસપાત્ર કરી નાખી હતી તેણે ઓ૦ રાજા સર રામપાલસિંહની પણ હાંસિ કરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે તે દિવસે કાઉન્સિલમાં આપેલું ભાષણ તેમણે લખેલું નહોતું પણ કોઇ બીજા પાસે લખાવેલું હતું. આ કથન અસત્ય હતું અને તે રાજા સર રામ૦ પાલસિંહનું નિષ્કારણ અપમાન હતું. રાજા સર રામપાલસિંહ પોતાના ભાષણો લખવા સમર્થ છે અને પોતાના ભાષણો જાતેજ લખે છે તે હું જાણું છે અને એ તોહમતનો જવાબ આપવા સારૂ અહીં આવી પહોંચવા મેં તેમને તાર કર્યો. પણ તે નામદારને તાર જરા મોડો પહોંચ્યો અને તેથી મને તેમણે તારથી જણાવ્યું છે કે "તાર મોડો મળ્યો. વખતસર આવી પહોંચાશે નહિ. લાઉન્ડસનો આક્ષેપ ગેરવ્યાજબી અને અટકાર વગરનો છે. ભાષણ મેં લખેલું છે, વિચારો મારા પોતાનાજ છે, સરકાર ખોટી છે."

હવે, મારા માન્યવર, જે બીજા શખ્સ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો તે મી૦ સિંહા હતા. જો તેણે ઓ૦ લૉ મેમ્બરની પસંદગી

મુજબનું ભાષણ કર્યું હોત તો, મીસિસ બેઝન્ટ, મી૦ હોર્નિમેન, મી૦ શાસ્ત્રી તથા મી૦ ગાંધીના વચનો જેમ ટાંકવામાં આવ્યા છે તેમ તેના વચનો પણ ટંકાવવાનું તેને માન મળત. પણ કમનસીબે તેણે એવા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા જે ઓ૦ લૉ મેમ્બરને સ્વીકાર્ય નહોતા. અને મી૦ સિંહાપર પણ અન્યાયભરેલી ટીકાઓ કરવામાં આવી.

મારા મિત્ર મી૦ ચંદાનું પણ એજ પ્રમાણે થયું. હું મારા પોતા વિષે બોલીશ નહિ કારણ કે સરકાર તરફના કેટલાક સભાસદોની ટીકાઓ તરફ હું શાંતપણે અને વિચારપૂર્વક જોઉં છું. ખરેખરું કહેવું એ એક ઘણી દુઃખદાયક ફરજ છે અને કેટલેક પ્રસંગોએ ખરેખરું સાંભળવું એ તેથી પણ વધારે દુઃખદાયક થઇ પડે છે. પણ હું મારા દ્દષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે સત્યને આગળ ધરવાની કોશેશ કરૂં છું. હું તેમ કરવામાં કેટલીક વખત હું ભૂલ કરૂં છું. કદાચ હું બીજાઓ કરતાં વધારે ભૂલ કરૂં છું. જો તેમ હોય તો, હું તે માટે દિલ્ગીર છું પણ જે મને ખરૂં લાગે છે તે હું અંતઃકરણપૂર્વક રજુ કરૂં છું અને સરકાર પક્ષની ગેરવ્યાજબી ટીકાઓ તથા તેમની નાખુશી છતાં હું તેમ કરવું ચાલુ રાખીશ. વિદ્વાન લૉ મેમ્બરે દૂરની જગ્યાએથી આવનારાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. "એક જણ આઉધના કિલ્લા અથવા મહેલમાંથી" આવેલ છે એમ તેણે જણાવ્યું હતું તેણે વાપરેલા ચોક્કસ શબ્દો મને યાદ નથી.

ઓ૦ મી૦ સિંહા—આઉધના કિલ્લામાંથી.

ઓ૦ પંડિત માલવિયા—હા, ખરેખર, એક આઉધના કિલ્લામાંથી, બીજો આસામમાંથી, ત્રીજો બિહારમાંથી અને ચોથો અલ્લાહાબાદમાંથી આવનો હતો. અને તેણે જણાવ્યું કે પંજાબમાંથી આવનાર કોઇ પણ સભાસદે એ ખરડો પસાર કરવાની ના પાડી નથી. મારા માનવંત, પંજાબના લોકોને પોતાનો પ્રતિનિધિ ચુંટવાની તક ન આપવામાં તમે અન્યાય કરો છો. તમે તમને રૂચે તેને નીમો છો અને પછી તમે તેમની તરફ ફરીને કહો છો કે પંજાબમાંથી અહીં જે સભાસદો છે તે એમ કહેતા નથી કે ખરડો પસાર કરવો નહિ. હું પંજાબના સભાસદોની કાંઇ પણ અવજ્ઞા કરવા ઇચ્છતો નથી પણ તમે પોતે આ કાઉન્સિલમાં પ્રજાનો પોકાર આવતો બંધ કરો અને તેથી તમારે ફરીને એ બીનાનો ઉપયોગ

તમારાં પગલાંના ટેકા વાસ્તે કરવો એ શું ઘટારત છે? શું એ વ્યાજબી છે? હું તેનો ઇન્કાર કરું છું. હું જાણું છું કદાચ એક સભાસદ ચુંટાયલો છે. પણ તમે પંજાબને કેટલા સભાસદો ચુંટવાનો હક આપ્યો વારૂ? લોકોને જેમનામાં વિશ્વાસ હોય તેમને પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટવા દો અને તમે, જેમ બીજા પ્રાંતોમાંથી ખુલ્લી રીતે દર્શાવાતા મત સાંભળો છો તેમ તેમના પણ સાંભળશો. મારા માન્યવર, ઓ૦ લૉ મેમ્બરે મીસિસ બેઝન્ટ તથા મી૦ હૉનિમૅનના અભિપ્રાયો ટાંકયા હતા. અને તેણે, તેમના નામ આગળ "મીસ્ટર" મૂકવાની પણ સભ્યતા વાપરી હતી નહિ. અને તેણે અથવા તો મી૦ હેલીએ મી૦ શાસ્ત્રીના વચનો ટાંકયા હતા. જ્યારે પંજાબના શોકજનક બનાવો ઘણાજ તાજા હતા અને ખરેખરી હકીકતો શું હતી તેની તપાસ કરવામાં પણ હજુ આવી નહોતી, જ્યારે હિન્દુસ્તાન સરકારના ટેકા વડે પંજાબની સરકાર ત્યાંની પરિસ્થિતિની ખરેખરી હકીકતો ખુલ્લી પડવા દેતી નહોતી, જ્યારે બનેલા બનાવોથી લોકો હેરત પામી ગયા હતા અને ખરી હકીકતોની તપાસ કરવાનો વખત કે તક નહોતી તેવે વખતે મી૦ હૉનિમેને પોતાના પત્રમાં દર્શાવેલા મતપર કાઉન્સિલ સમક્ષના ખરડાના ટેકામાં ઓ૦ લૉ મેમ્બરે આધાર રાખવો પડે તે માટે હું દિલગીર છું. હમણા જણાઈ છે તેમ જો બધી હકીકતો વિદિત હોત તો મારી ખાતરી છે કે મીસિસ બેઝન્ટ, મી૦ હૉનિમેન કે મી૦ શાસ્ત્રી કોઇ પણ તેમણે દર્શાવેલા મતને વળગી રહેશે નહિ અને તેઓ હવે દર્શાવે તે અભિપ્રાયોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી હકીકતો જોતાં ઘણો ફેરફાર થશે.

પછી મારા મિત્ર લૉ મેમ્બર જરા આગળ ગયા અને અમારા વિષે સ્વનિયોજિત કમિશનરો તરીકે તિરસ્કારપૂર્વક બોલ્યા હતા. દિલ્હી ખાતેની છેલ્લી કોન્ગ્રેસમાં હિન્દના સઘળા ભાગોમાંથી મળીને લગભગ ૫૪૦૦ પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી. એક ઠરાવેલી રીત પ્રમાણે તે નિયમસર દર વર્ષે પોતાના કારોબારી તરીકે સમસ્ત હિન્દની કોન્ગ્રેસ કમિટી નીમે છે. આ સમસ્ત હિન્દની કોન્ગ્રેસ કમિટીમાં પ્રજાના બધા ભાગ હોય છે. પંજાબના હાલના બનાવો જોતાં આ કમિટીએ મળીને પરિસ્થિતિપર વિચાર ચલાવ્યો હતો અને એક પેટા-કમિટીની નિમણુક કરી. એ કમિટીનો હું હોદ્દાની રૂયે પ્રમુખ છું. અને મારા માનવંત મિત્ર

પડિત મોતિલાલ નેહરૂ તથા કોન્ગ્રેસના બીજા જાણીતા શખસો સભાસદ છે જે તપાસ ચલાવવાનું સરકારે જણાવ્યુ તેમા મદદ કરવાની ગોઠવણ કરવાનો આ કમિટીનો હેતુ હતો હવે આ પ્રમાણે કામ સોપાયાથી અમે થોડો વખત પજાબમા ગાળ્યો હતો અને અમારી નિમણુક અમે જાતે કરી નથી પણ એક માનપ્રદ સસ્થા કે જેના તરફથી અખત્યાર લેવો એ એક માન છે તેણે અમારી નિમણુક કરી હતી અમે હકીકતોની તપાસ કરી, જે જગ્યાએ આ શોકજનક બનાવો બન્યા તેની અમે મુલાકાત લીધી ઘરો તથા દેવળોને આગ લાગેલી હતી એ ચિહ્નો જોઈ અમને ઘણી દિલગીરી થઇ જલિયાનવાલા બાગમા જે ખુવારી થઈ હતી તેના ચિહ્નોથી પણ અમને ઘણી દિલગીરી તથા દુખ થયા અને બીજા જે મરણો થયા હતાં તેના દુખદાયક હેવાલો અમે સાભળ્યા અમે જગ્યાએ જઇને તપાસ કરી ત્યા સુધી અમારો અગત અભિપ્રાયો કાઇજ દર્શાવ્યો નહોતો પછી બીજુ શુ પગલુ મે આગળ લીધુ? મારી તથા મારા સહકારીઓની તપાસના પરિણામો સખ્યાબધ પ્રશ્નોના રૂપમા મે સરકારને મોકલ્યા અને અમે કરેલા જુદા જુદા આક્ષેપોના સબધમા અમને માહિતી આપવાને જણાવ્યુ

આથી અમે સરકારી હકીકતો જાણવા સારૂ અને તેઓ ન જાણતા હોય તો તેની તપાસ કરવા સારૂ ઉત્તમ સ્થિતિમા મૂકી હતી અને હવે આપણી સમક્ષનો ખરડો સરકાર પસાર કરે છે ત્યારે, તે પસાર કરવામા આવે તે પહેલા, નીમાઇ ચૂકેલી કમિટીએ આ આક્ષેપોના સબધમાં તપાસ ચલાવવી જોઇએ એ મુદ્દાસર હું ખરડાની વિરૂદ્ધ પડવુ મારૂં કર્તવ્ય સમજુ છુ સરકારી રીપોર્ટરોના રીપોર્ટ ઉપરથી જણાશે કે મે એક કરતા વધુ વખત સ્પષ્ટપણે જણાવ્યુ છે કે હકીકતોની તપાસ કરવી જોઇએ તમે તપાસ માટે જે કમિટી નીમી છે તેને તેની તપાસ કરવા દો અને હકીકતો શુ છે તે આપણે જાણીએ ત્યારે, સરકાર તથા કાઉન્સિલ સાથે બેસી કયા કૃત્યો આ કાઉન્સિલે ભારતી ઠરાવવા જોઇએ કયા કામો કરનાર લોકોને પોતાની ફરજ બજાવવાના કમનસીબે કરવા પડયા હતા, અને કયા કૃત્યોના સબધમા તેમને દોષમુક્ત ઠરાવવા જોઇએ, એ સઘળી બાબતોનો વિચાર કરવાનો છે આ કારણસર હુ ખરડાની વિરૂદ્ધ પડુ છુ આ ત્રણ આનાહિલ દરમિયાન હુ પજાબના સબધમા

માણસોને મળ્યો હતો. તેમાંના કેટલાકની આપણી માફક સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવી છે. મેં એ બેઉ જાતના માણસો સાથે પુછપરછ કરી છે. હું એવા સંખ્યાબંધ માણસોને મળ્યો છું અને તેમની પાસેથી ખરેખરી હકીકતો મેળવી છે. કેટલાકોને મોતની સજા કરવામાં આવી હતી અને તેમનું શું થશે તેની ચિન્તામાં દિવસો ગાળતા હતા. એવા શખ્સોને મ્હોડેથી પણ મેં કેટલીક હકીકતો મેળવી છે. મેં હકીકતો એકિકરાઇથી રજુ કરી નથી; એ હકીકતો સરકારના ધ્યાનપર લાવવી એ હું મારી ફરજ સમજું છું. કોન્ગ્રેસ કમિટી તરફથી મને કાંઇ પણ અખત્યાર મલ્યો નહોત તોપણ, મારા દેશબંધુઓને થયેલા અન્યાયની તપાસ કરવા અને તે અન્યાયને પ્રકાશમાં લાવવા એક સ્વનિયોજિત કમિશનર તરીકે પંજાબમાં જવા માટે મને મગરૂરી થઇ હોત અને ઇશ્વરનો આભાર માન્યો હોત. મારે મારા દેશબંધુઓ તરફ ફરજ બજાવવાની છે. જ્યારે બેલ્જીયમમાં અત્યાચાર થયો ત્યારે લોર્ડ બ્રાઇસ જે કમિશનના પ્રમુખ હતા તે કમિશન કોણે નીમ્યું હતું? તે કમિશન બેલ્જીયમની સરકારે નીમ્યું હતું વારૂ? નહિ. મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો તે વખતના ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાને લોર્ડ બ્રાઇસ તથા બીજાઓને બેલ્જીયમ જઇને ત્યાં જે અન્યાય થયેલો કહેવામાં આવ્યો હતો તે ઉપર રીપોર્ટ કરવાને કહયું હતું. જે પગલાં પોતાના કર્તવ્ય તથા માનને ખાતર લેવાને હિન્દુસ્તાન સરકાર બંધાયલી હતી ને જો તે ન લેય તો, જે પગલાં લેવાને પંજાબની સરકાર નામદાર શહેનશાહ તથા પ્રજા પ્રત્યેના માન તથા કર્તવ્યની ખાતર લેવાને બંધાયલી છે તે ન લે તો, હકીકતો નક્કી કરવા તથા યોગ્ય ઇલાજો લેવાની તજવીજ ન કરવામાં આવે તો, પંજાબમાં જઇ મનુષ્ય જાતના હિત અર્થે જે વખત તથા લાભોનો ભોગ આપવાની પરિસ્થિ-તિને લઇને આવશ્યકતા હતી તે ભોગ આપીને પંજાબ જવામાં મેં તથા મારા મિત્ર પંડિત મોતિલાલ નેહરૂ તથા બીજા સહકારીઓએ પાપ કર્યું નહોતું. હવે હું મારા સઘળા મિત્રોને, સઘળા અધિકારી તથા બિન અધિકારી મિત્રોને સમસ્ત પ્રશ્નનો ન્યાયી રીતે વિચાર કરવા વિનંતિ કરૂં છું. આપણેથી બધી ચીજો જેમ તેમ સમજાવી શકાય નહિ. ખરી હકીકતો શોધી કાઢવાને આપણે ભેગા મળવું જોઇએ. આ દુઃખદ બનાવોના સંબંધમાં મેં કેટલાંક ભયંકર ભાષણો સાંભળ્યાં છે, જેમાં

દૃષ્ટિબિન્દુ વકતાની સાથે મળતા હતા તેમણે એ ભાષણો માટે તાળીઓના પોકાર કર્યા હતા. મારા માન્યવર, બેલ્જીયનના અત્યાચાર વિષે એક લેખકે ટાંકેલી મિલ્ટનમાંની કેટલીક કડીઓ મને યાદ આવે છે તેમાં તે કુદરત વિષે બોલતાં એક ભયાનક દૃશ્ય ચિતરે છેઃ—માત્ર સુંદર શબ્દોથીજ અનિલ સહ સ્નેહ કરી અને પોતાના પાપમય અંગને પવિત્ર બરફથી આચ્છાદિત કરી પાપથી કલંકિત થયેલી પોતાની અપકીર્તિ પર જાણે નિર્દોષ કૌમાર્ય સૂચક શ્વેત વસ્ત્ર ન ઓઢ્યું હોય! પોતાના દોષોની સમીપ ઢળેલી જોઈ ગભરાઇને કુદરતે પોતાના પાપમય અંગને પવિત્ર હિમથી આચ્છાદિત કરીને જાણે કલંકિત થયલાં પોતાના નગ્ન સ્વરૂપ પર નિર્દોષ કૌમાર્યસૂક દૈવીવસ્ત્ર ન ઓઢ્યું હોય એમ જણાય છે!

મારા માન્યવર, જે કાળાં કૃત્યો કરવામાં આવ્યાં છે તે છૂપાવવા સારૂ ભાષણો બસ નથી. મને ભય છે કે જે ભયંકર અત્યાચારો કરવામાં આવ્યા છે તે વિષેનો અધિકારી પક્ષમાંના કેટલાકોને હજુ પણ ખ્યાલ આવ્યો નથી. માત્ર ભાષણોથીજ તેનો નિકાલ નહિ કરવા પણ હકીકતનું બારીક અવલોકન કરવા અને જો સત્ય લોકો કહે છે ત્યાં હોય તો તે સત્યનો સ્વીકાર કરવા હું તેમને વિનંતિ કરૂં છું. જ્યોર્જ હર્બર્ટ તમારો સૌથી પવિત્ર ધર્મગુરૂ છે. તેને પ્રભુની સમીપમાં પહોંચવા સ્નેહના વિરહથી બળતો વર્ણવામાં આવ્યો છે. તેણે આ ભાવના ઘણી ઉત્તમ રીતે બતાવી છે અને હું તે મારા મિત્રો આગળ કહી સંભળાવીશ તે એક મર્મ વચન તરીકે હું કહીશ. સમય એટલો બધો ગંભીર છે કે તેમ હું કહી શકું એમ નથી, પણ હું તે અત્યંત નમ્રતા અને સત્યનિષ્ઠાથી કહું છું. સઘળી ઝીણી લાગણીઓ અને ઇર્ષ્યાઓ, જાતીય ભાવની બારીક લાગણીઓનો ત્યાગ કરીને આપણે તથા સરકારી અમલદારોએ સત્ય શોધી કાઢવા એકત્ર થવું જોઇએ. ન્યાય કરવા સારૂ સત્ય પુરવાર કરો. જ્યોર્જ હર્બર્ટ કહે છે કે જો સત્ય તારા મિત્ર તરફ હોય તો એઉની તરફેણ લે જે, વિજયમાં ભાગ લે જે અને સત્ય કબૂલ કરજે." જો સત્ય, વિરૂદ્ધ પક્ષના મારા મિત્રો તરફ હોય તો મારા માન્યવર, હું ગંભીરપણે અને વિચાર પૂર્વક કહું છું કે હું તેમને તાબે થઇશ અને તે પુરવાર કરવા માટે હું તેમનો આભારી થઇશ પણ જો સત્ય બીજી બાજુએ હોય તો, ઇશ્વરની ખાતર,

બ્રિટિશ સરકારના ભલાં નામની ખાતર, તેનું શોધન કરીને પુરવાર કરે અને પછી કયા કૃત્યો વ્યાજબી ઠરાવવા અને દોષમાથી મુકત રાખવા તેનો નિર્ણય કરવા કાઉન્સિલ ભરો.

મારા માન્યવર, હવે માત્ર એ પ્રશ્નના એકજ સ્વરૂપ તરફ મારે ધ્યાન ખેંચવાનું છે. હું દિલગીર છું મારે જે કહેવું છે તે સઘળું કહેવાની આ વખતે મારામાં શક્તિ નથી પણ હું તેનો અંત લાવી શકતો નથી. સરકાર આ ખરડાનો સ્વીકાર કરે તો જે મ્હોટી ભુલ કરશે તે ભુલ કરતાં તેમને અટકાવવા સારૂ ખરા ભાવથી એક છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યા વગર હું ભાષણ બંધ કરૂં તો આ કાઉન્સિલ તરફ, તથા નામદાર શહેનશાહ કે જેમની તરફ હું વફાદારીથી બંધાયલો છું તેમની તરફની મારી ફરજ મેં અદા કરેલી ગણાશે નહિ. ઓ. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડસે રજુ કરેલી દલીલોમાંની એક એ હતી કે મુકિતનો ખરડો એક આવશ્યકતા હતી. તમો નામદારને પણ શરૂઆતના ભાષણમાં એમ કહેવાની સલાહ આપવામાં આવી હતી કે તપાસનું ગમે તે પરિણામ આવે તો પણ, અમે અમારા અમલદારોનું રક્ષણ કરવાને બંધાયલા છીએ. ઘણા માનસહિત હું એ વિચારથી જુદો પડું છું. તપાસનું ગમે તે પરિણામ આવે તો પણ મુક્તિનો ખરડો પસાર કરવો જોઇએ એમ કહેવું એ ખરૂં નથી. લૉર્ડ એલ્લવરર્ટન કે જેના શબ્દો મેં ગઈ કાલે ટાંક્યા હતા તેમણે અમીર સભામાં ૧૮૧૮ ની ચર્ચામાં કહયું હતું તેમ "જેમણે તે કાર્યો કર્યા તેમને જવાબદારીમાંથી મુકત કરતાં પહેલાં, તે કૃત્યો જરૂરનાં અને યોગ્ય હોવા વિષે ધારાસભાને ખાતરી આપવી જોઇએ"

હવે, મનુષ્યના હકો ખાસ ચારિત્ર ઉપર અથવા બંધારણ ઉપર આધાર રાખતા નથી, એલેકઝાંડર હૅમિલ્ટને યોગ્ય રીતે કહયું હતું તેમ "મનુષ્યના પવિત્ર હકોના સંશોધન માટે જીર્ણ પુસ્તકો કે લેખોનું અવલોકન કરવાની કશી જરૂરજ નથી કારણ કે માનવ સ્વભાવમાં પ્રભુના સ્વહસ્તથીજ સૂર્યના કિરણોની માફક જ્વલંત રેખાઓથી તે લખાયલા છે અને કોઇપણ મનુષ્ય સત્તાથી તે ભુંસી શકાય એમ નથી."

આ હકોમાં જાનમાલના રક્ષણનો હક છે. દરેકેદરેક શખસ પછી તે ગમે તેવો હલકો હોય તો પણ પોતાની સરકારના હકનો દાવો કરી

શકે. નામદાર શહેનશાહની સરકારે પણ પોતાની પ્રજામાં દરેક શખ્સને આ હકનું વચન આપ્યું છે. જો કોઇ માણસને ઇજા થઈ હોય, જો તેનો જાન લેવામાં આવ્યો હોય અથવા કોઇ અંગનો નાશ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તો તેની સ્વતંત્રતા અથવા માન ખુંચવી લેવામાં આવ્યા હોય તો તેને અથવા તેના સગાંવહાલાંને તેને થયલા અન્યાયની દાદ માંગવાનો હક છે. જો તમે એમ ઇચ્છતા હો કે જે શખ્સને જાન, અંગ, સ્વતંત્રતા અથવા માન ને હાનિ પહોંચી હોય તેને કાંઈ પણ દાદ મેળવી શકવા દેવો નહિ તો તેને સમજી શકાય અથવા તેની તે કદર કરી શકે એવા કોઈ ધોરણે તમારે તેનો ઠરાવ કરવો જોઇએ. પાર્લામેન્ટ ચોક્કસ કૃત્યોની માફી આપી શકે. સમાજ અથવા જાહેર પ્રજા કે જેના પ્રતિનિધિ તરીકે પાર્લામેન્ટ અથવા કાઉન્સિલ છે તે, બનેલા બનાવોની તથા જે સંજોગોમાં તે બન્યા તેની ખબર લઇ શકે અને એમ પણ જણાવી શકે કે જો કે કેટલાંક ખોટાં કામો કરવામાં આવ્યાં હતાં તોપણ પરિસ્થિતિ જોતાં, તથા વિશેષ માણસોનું અત્યંત હિત વિચારતાં, આ શોકજનક કૃત્યોની માફી આપવી જોઇએ. વ્યક્તિ એ નિર્ણય કબૂલ રાખે છે. તેના પર જુલમ કરનાર અથવા હુમલો કરનાર અથવા તેને ઇજા કરનાર સામે ફરિઆદ માંડવાનો તેનો હક જતો કરે છે. એ બાબતમાં જે શખ્સને અત્યંત હિત હોય છે તેની ગર્ભિત સંમતિથી કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં તો તમે એક એવા ખરડા માટે સંમતિ આપવા કહો છો કે જેનો હેતુ, તપાસની જરૂર છે એવા કૃત્યો વ્યાજબી ઠરાવવાનો, તથા જે કૃત્યોના કાયદેસરપણા, યોગ્યતા તથા દયાભાવ વિષે હજુ વિચાર ચાલે છે તથા હજુ તપાસ થવાની છે તે કૃત્યોની જવાબદારીમાંથી સરકારી અમલદારોને મુક્ત કરવાનો છે. હું નિવેદન કરું છું કે તમે જે પદ્ધતિ અનુસાર ચાલો છો તે તદન ખોટી છે. હું કહી ચૂક્યો છું તેમ એક મુક્તિના ખરડાનો મુખ્ય આધાર, લશ્કરી કાયદો દાખલ કરવો જરૂરનો અને પ્રજાના હિત માટે હતો કે કેમ તે ઉપર રહેલો છે. તમે તે આધાર લઈ લીધો છે અને છતાં તમારે એ ખરડો પસાર કરવો છે. એમ કરવું વ્યાજબી નથી. ડાઇસીના રાજ્ય બંધારણના કાયદામાં ૫૪૨ મા પાને ટાંકેલો સર જેમ્સ મેકિન્ટોશનો મત કાઉન્સિલ સમક્ષ હું કહી સંભળાવીશ.

કરેલા ગેરકાયદેસર કામમાં રક્ષણ માની શકે નહિ અથવા મળવું જોઇએ નહિ એ એક સ્થાપિત નિયમ છે. જો એક તાબાના અમલદારને પોતાના ઉપરી તરફથી કોઈ ગેરકાયદેસર વસ્તુ કરવાનો હુકમ મળે તો તે નહિ પાળવો એ તેની ફરજ છે. રાજા પણ કાંઈ ગેરકાયદેસર કામ કરવાનો હુકમ આપી શકે નહિ. આ મતના ટેકામાં હું ડાઇસીના પુસ્તકમાં ૨૮૭ મા પાના તરફ ધ્યાન ખેંચીશ. તે કહે છે:—

" જો કોઈ માણસને વારંટ વગર, રાજાની આજ્ઞાથી પણ પકડવામાં આવે તો તેની તેને માફી મળશે નહિ પણ ગેરકાયદેસર કેદ માટે તેનાપર કામ ચલાવી શકાશે. કાયદાનો એ સ્થાપિત નિયમ ઘણોજ જુનો છે અને એડવર્ડ ચોથાના વખતથી ચાલતો આવ્યો છે. રાજાના વિશેષ અધિકારોને ખાસ રીતે મર્યાદિત કરવાને આ ઠરાવવામાં આવ્યું નથી, *પણ રાજાના હુકમોથી કરવામાં આવતા કાર્યોને, એક વ્યક્તિ તરીકેની જોખમદારી જે અપકારક કૃત્યોના સમસ્ત કાયદામાં સમાયલી છે તે લાગુ પાડવા માટે છે.*"

મારા માન્યવર, ગવર્નર જનરલ નામદાર શહેનશાહના કરતાં કાંઇ વિશેષ હકનો દાવો કરી શકે નહિ. અને રાજાની બાબતમાં પણ કાઉન્સિલને મારે યાદ આપવું જોઇએ કે ચાર્લ્સ પહેલાએ સ્ટ્રેફર્ડને, "પાર્લામેન્ટ તારા માથાનો એક પણ વાળ વાંકો કરશે નહિ." એવું જે વચન આપ્યું હતું તે પાર્લામેન્ટના ન્યાયયુક્ત ક્રોધમાંથી તે અધિકારીને બચાવવાને અપુરતું હતું. કાઉન્સિલ પોતાના અમલદારનું રક્ષણ કરવાને બંધાયલી છે એ દલીલને પણ કાંઇ વજન આપી શકાય એમ નથી, કાઉન્સિલે કોઇ પણ માણસને રક્ષણ આપવાને વચન આપ્યું હતું નહિ. જો કારોબારી અમલદારોએ તેવું વચન આપ્યું હોય તો કારોબારીઓના અધિકારોની કેટલી હદ છે તેનો તેમણે વિચાર કરવો જોઇએ. અને આ શોકજનક બનાવોનું એક પરિણામ એ આવશે કે લશ્કરી સિપાઇઓની તથા જાહેર અમલદારોની લોકો પ્રત્યે શું ફરજ છે તે તેઓ શીખ્યા હશે એવી મારી આશા છે. જો કોઈ પણ સરકારી અમલદારો પોતાના અધિકારની હદ ઓળંગી ગયા હોય અથવા દયાભાવ વિના વર્ત્યા હોય તો તે માટે તેમણે ઇન્સાફ માટે ખડા થવું જોઇએ અને એ લોકમતનો જવાબ આપવો જોઇએ. સિવિલિયનોના જાન માલનું રક્ષણ

કરવાને સિપાઇઓને કહેવામાં આવ્યું હતું તે વિષે ઓ૦ લૉ મેમ્બર તથા હોમ મેમ્બર ખાસ બોલ્યા હતા. તેમણે વધુ જણાવ્યું હતું કે જો તેમને દોષમુકત કરવામાં ન આવે તો લશ્કરી સિપાઇઓ ભવિષ્યમાં કામ કરવાની ના પાડશે. મારા માન્યવર, હું નથી ધારતો કે આવું કાંઈ અનિષ્ટ પરિણામ ભવિષ્યમાં આવે. જો કાંઇ પરિણામ આવશે તે બેઉ સિપાઇઓ તથા સિવિલિયનો માટે હિતકારક હશે એવું મારૂં ધારવું છે. એ દલીલ તદન ખોટી છે. બીજા શહેરીઓની માફક બળનો બળથી અટકાવ કરવાનો તથા જાનમાલના રક્ષણ માટે સઘળાં યોગ્ય પગલાં લેવાનો અધિકાર છે. પણ જો સિપાઇઓ, હથિયાર વગરના તથા સામે નહિ થનાર માણસોને મારી નાંખે અને બૈરાં છોકરાંઓને કદરૂપા કરે, લંગડાં કરે અથવા મારી નાંખે, જો સામે નહિ થનારા માણસોને કાપી નાંખવામાં આવે, પછી લશ્કરથી હોય કે નહિ, તો તે ખુન કહેવાય અને તે માટે પક્ષકારોનો દેશના કાયદાની રૂએ ઇન્સાફ થવો જોઇએ."

હું મારા માનવંત મિત્ર લૉ મેમ્બરને આર. વિરૂદ્ધ બર્ડેટનો ૪ બી. અને અલ્હા. ૩૨૩ પાને ૩૨૭ મે આપેલો મુકદમો જોવાને કહું છું. ત્યાં જસ્ટીસ બેલીનો ચુકાદો આપેલો છે કે જેમાંથી મેં ઉપરના શબ્દો ટાંકયા છે.

પણ એવું કહેવામાં આવે છે કે સિપાઇઓ જો લશ્કરી અમલદારોએ આપેલા હુકમો ન પાળે તો તેમને કોર્ટ–માર્શલમાં ઉભા કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં પણ કાયદો સ્પષ્ટ છે. સિપાઇઓ હુકમો પાળવાને બંધાયલા છે પણ ગેરકાયદેસર હુકમો નહિ. જો હુકમો દેખીતી રીતે અને સ્પષ્ટપણે ગેરકાયદેસર હોય, દાખલા તરીકે, જલીયાનવાળા બાગમાં ગોળીબાર ચલાવવાનો હુકમ હતો તેમ, તે પાળવાને બંધાયલા નથી. હું ફરીથી ડાઇસીના શબ્દો ટાંકીશ. તેમાં આ અભિપ્રાય ઘણોજ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલો છે. તે કહે છેઃ—એક સિપાઈ પોતાના લશ્કરી ઉપરી તરફથી મળે તેવો કોઈ પણ કાયદેસર હુકમ પાળવાને બંધાયલો છે. પણ, જેમ એક સિવિલિયન ન કરી શકે તેમ, કાયદાના ભંગ માટેની જોખમદારીમાંથી એવી દલીલથી છટકી શકે નહિ કે તેણે હુકમોને, (દાખલા તરીકે કમાંડર ઇન ચીફના હુકમોને) ખરેખરી રીતે પાળવામાં કાયદાનો ભંગ કર્યો હતો. વાસ્તે એક સિપાઇની સ્થિતિ .

પ્રમાણે મુશ્કેલીવાળી છે અને વ્યવહારમાં પણ કદાચ મુશ્કેલી ભરેલીજ હશે. જો તે હુકમનો અનાદર કરે તો કોર્ટ માર્શલ ગોળીથી, મારી નાંખે અને જો તે હુકમ પાળે તો જજ અને જ્યુરી તેને ફાંસીએ લટકાવે; એ યોગ્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. તેની સ્થિતિ તથા તેની ફરજની અટકળ સિપાઇઓએ એવે પ્રસંગે કેવી રીતે વર્તવું જોઇએ તેનો વિચાર કર્યાથી, બાંધી શકાય."

હવે હું વધારે આગળ જઇશ નહિ, જો કે પછીનું લખાણ ઘણું અગત્યનું છે અને ઓ॰ લૉ મેમ્બરે ઉઠાવેલા પ્રશ્ન પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. આખો કાયદાનો સાર ડાઇસીએ પોતાના કિંમતી પુસ્તકના ૩૦૨ મા પાના પર ઘણીજ સારી રીતે આપેલો છે તે કહે છેઃ—

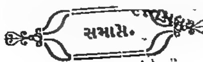
આ અગવડતાથી સિપાઇની સ્થિતિમાં ઉદ્ભવતું દુઃખ, ગેરકાયદેસર શિક્ષાની સાક્ષી આપવાના શહેનશાહના હકથી ઘણું ઓછું થઇ જાય છે. એક સાધારણ બુદ્ધિના માણસને પ્રમાણિકપણે કાયદાનો ભંગ ન લાગે, એવા હુકમો પાળવા માટે સિપાઇને કાંઈ મોટું જોખમ વહોરવું પડતું નથી. છતાં, લશ્કરી રીતે તેણે જે વર્તન ચલાવ્યું તેની બિન-લશ્કરી અદાલતમાં તપાસ થવીજ જોઇએ. તેમાંથી તેને કોઇ પણ રીતે છટકવાનો સંભવ નથી. કોઇ સામાન્ય બુદ્ધિના શખસે જેને ગુન્હો ગણ્યો હતો તેવા કામ માટેની જોખમદારીમાંથી છટકવા સારૂ ઉપરી અમલદારોના હુકમો પાળ્યાની દલીલ લાવી શકે નહિ."

મારા માન્યવર, હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવું છું કે આથી આ બાબતનું કાયદેસર સ્વરૂપ તદન સ્પષ્ટ થાય છે. હવે હું માત્ર એકજ બીજો પારેગ્રાફ ટાંકીશ. તે જસ્ટીસ સ્ટીવનના ચુકાદામાંથી લેવામાં આવ્યો છે અને તે ડાઇસીના પુસ્તકના ૩૦૧ મા પાને આપેલો છે અને મને તે ઘણોજ બંધબેસ્તો લાગે છે. તે હેઠળ મુજબ છેઃ—

"સિપાઇઓ વ્યાજબીપણે એમ ધારી શકે કે એક અવ્યવસ્થિત ટોળાં ઉપર ગોળીબારનો તેમને હુકમ કરવા માટે તેમના અમલદારને સારાં કારણો છે. તે ટોળું તે વખતે કોઇ જોખમકારક જુલમના કાર્યોમાં રોકાયલું તેમને ભાગ્યેજ લાગતું હોય. પણ જ્યારે કોઇ પણ ગંભીર હુલ્લડ થતું ન હોય અથવા તેમ થવાનો ભય ન હોય ત્યારે

ાથુમોના ટોળાવાળા મ્હોલ્લામાં એકસરખો ગોળીબાર કરવાનો હુકમ
ાવાને તેમના અમલદારને કાંઇ પણ સારાં કારણો હોઇ શકે તેનો તેમને
ાગ્રેજ ખ્યાલ આવી શકે. ગમે તે સંજોગોમાં પણ એક સિપાઈ
ાતાના ઉપરી અમલદારના હુકમ પાળવાને બંધાયલો છે એ સિદ્ધાંત
શ્કરી શિસ્તને હાનિકારક થશે. કારણ કે, એક સિપાઇ કૅપ્ટનના
કમથી કર્નલને ગોળી મારવામાં અથવા તુરતના ઉપરી અમલદારના
ાકમથી રણક્ષેત્ર ઉપર શત્રુ તરફ જવામાં વ્યાજબી રીતે વર્તેલો ગણાય.
પરી અમલદારોના હુકમોથી નિર્દોષ શહેરીઓ પર સુલેહના વખતમાં
ાતલ ચલાવવામાં અથવા હુલ્લડ વખતે બૈરાં છોકરાંની કતલ જેવા
ામાનુષી ઘાતકી કામો કરવામાં એક સિપાઇ ન્યાયપુરઃસર વર્તેલો
ાણાય એમ અનુમાન કરવું એ કાંઇ ઓછું ભયંકર નથી."

વાસ્તે હું નમ્રતાપૂર્વક અને વિશ્વાસથી રજુ કરૂં છું કે ઓ૦ લૉ
મેમ્બરે રજુ કરેલો અભિપ્રાય ખરો નથી અને બેઉ કાયદા તથા હકી૦
કતોના આધારે આ ખરડો અકાળિક છે. હિન્દી પ્રધાન તથા તમો
નામદારની સરકારે જે તપાસ કરવાને કબુલ કર્યું છે તે તપાસના
પરિણામ માટે હું સરકારને તથા પ્રજાને થોભવાને કહું છું. તે તપાસનું
પરિણામ જણાયા પછી, આ બાબત કાઉન્સિલ સમક્ષ વધુ વિચાર માટે
મૂકજો અને લાગતાવળગતા દરેક શખસે ખાતરી રાખવી કે જે લશ્કરી
સિપાઇઓ તથા જાહેર અમલદારોએ યોગ્ય રીતે પોતાની ફરજ બજાવી
છે તેમને જે વ્યાજબી રક્ષણ આપવું જોઇએ તે દરેક માણસ આપશે.
હું એકવાર ફરીથી આપ નામદારને અત્યંત આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરૂં
છું કે આ ખરડો પસાર કરવો નહિ અને આવતી બેઠક સુધી તે
મુલતવી રાખવો.

હોમ રૂલ લીગે નીચે જણાવેલાં દેશભક્તોના સૂત્રો છપાવી લીધેલાં છે. જે કોઇ શાખાને એ જોઇતા હોય તે અમને જણાવશે.

દરેક સુત્રની કીંમત ફક્ત રૂા. ૦-૧-૬ રાખવામાં આવેલી છે.

૧

અસહ્ય દુ:ખોનો ઇલાજ સત્યાગ્રહજ છે.

સત્યાગ્રહી કેવળ ઇશ્વરથીજ ડરે, બીજી કોઈ પણ સત્તા તેને ભય ઉપજાવી શકતી નથી.

ગાંધીજી.

સમર્થ માણસ પોતાનું તેજ નમ્ર શબ્દો પણ નિશ્ચય ભરેલા કાર્યોથી જ બતાવે છે. તે ઉકલતો નથી તેમ બ્હીતો પણ નથીજ.

ચેસ્ટર ફીલ્ડ.

૨

બંદીખાનાથી સત્ય કચડાતુ નથી તેથી તે ક્ષણભર અટકે, ઘડીભર તેને વિલંબ થાય, પરંતુ બંદીખાનાની દીવાલોમા તેને વીજળીનુ બળ મળે છે. તથા તે વધે છે. અને બહાર નિકળતાં જગતને હલાવી નાંખે છે.

ચાર્લ્સ બ્રેડલો.

મને મહમદઅલી માટે શોક ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે ાન પોતાના દેશ અને કોમ પ્રત્યે કરેલી સ્વાર્થ વગરની સેવા માટે કીર્તી મળવાને બદલે, આ સમયે તેઓ અન્યાયયુકત અને અયોગ્ય કેદખાનું ભોગવે છે.

અબદુલ લતીફ આહમદ.

૩

અલ્લાહ મદદગાર છે. ફત્તેહ નજદીક છે.

કુરાન.

રશીઆમાં આત્મભોગો આપનાર દેશભકતોના પોકારનો જવાબ રશીઅન સરકારના નાશથી મળ્યો છે, આયર્લંડના આત્મભોગ આપનારાઓના પોકારથી પાર્લામેંટોની માતા બ્રીટીશ પાર્લામેંટ ધ્રુજી રહી છે. હિંદમાં પણ આત્મભોગ આપનારા દેશભકતો છે. હિંદમા પણ આપખુદી સત્તાવાળુ રાજ્યતંત્ર છે. પરંતુ હજુ તેના પોકારનો જવાબ મળ્યો નથી, છતાં મળશે હવે બહુ વખત નથી.

પાર્લામેંટ જવાબ આપશે—કે પછી ઇશ્વર.

ઍની બેસંટ.

૪

હિન્દીઓને પોતાના દેશની વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ જાતનો અવાજ નથી, અને હશે તો તે નહી જેવો છે. સરકારનું કોઇ પણ કાર્ય જો તમને રૂચતું નહિ હોય, તો તેના પર તેઓ વિચારજ કર્યા કરે છે, અને બહારથી સુખ સંતોષ બતાવે છે. જ્યારે તેમના મગજમાં તો અસંતોષની લાગણી ધુમ્યા કરે છે. સરકારના કેટલાએક કાર્યોની તમે તમારા ઘરમાં તેમજ મિત્ર મંડળમાં નિંદા કરો છો. પણ જ્યારે તમે યુરોપવાસી ગૃહસ્થોની મુલાકાતે જાઓ છો, ત્યારે તેજ કાર્યોના ડહાપણ તથા ન્યાયના સંબંધમાં તમે તદન સંતોષ જાહેર કરો છો આ રીતિ દેશના હિતને નુકશાનકારક છે.

સર સૈયદ

૫

હિન્દના રાજ્ય વહીવટની હાલની પદ્ધતિમાં જુદી જુદી અને દેખીતી ખામીઓ હિન્દના જુદા જુદા અભિપ્રાયવાળી ન્યાય મૂર્તિઓએ નિંદાયુક્ત ગણેલી પધ્ધતિને રૂપે ભોગી અને નિર્દોષ પ્રજાપર, પોલીસ તરફથી રોજ ગુજરાતાં અકથનીય જુલમો, હિન્દી લોકોની ત્રાસજનક ગરીબાઇથી દુકાળનાં ભોગે થતી પાયમાલી હિન્દીઓનું લોહી ચુસી લઇને તથા તેમને પ્લેગ, મરકી અને દુકાળના ભોગ બનાવીને અહીંથી ઘસડી લઈ જવાતો અસંખ્ય પૈસો એ સર્વ બીનાઓ જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે આવી દુઃખદાયક સ્થિતિમાં મુકનાર સરકારની પધ્ધતિ, જેની વિરૂધ્ધ સખ્ત દોષારોપણ થઇ શકે એમ છે, તેમાં તાકીદે સુધારો કરવાની જરૂર છે, એમ મને લાગ્યા વગર રહેતું નથી, આપણી અભિલાષાઓના લક્ષ્યને પહોંચવાને જે કાંઇ પણ આત્મભોગ આપીએ તે ઓછો છે.

અબદુલ લતીફ આહમદ.

૬

આપણી સ્વતંત્રતા આપણા હાથમાં છે. બીજા આપેલી તો ઉછીના પૈસાની પેઠે તે સાચવી રખાશે નહી.

ગાંધીજી.

જે પ્રજા સ્વતંત્રતા મેળવવા નિશ્ચય કરે છે તેને તે મળ્યા વગર રહેતી નથી.

ગેરી બોલ્ડી.

હિન્દ જકડાયલું છે, પણ સ્વતંત્ર થવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો છે.

એની બેસંટ.

સ્વતંત્રતા પ્રથમ કાયદાઓ તોડે છે, અને પછી આ સ્વરાજ્ય માટે નવા કાયદાઓ ઘડે છે.

કાર્લાઇલ.

૭

ઉત્તમ પરદેશી રાજ્ય સ્વરાજ્યની તોલે કદી આવી શકે નહિ.

બેનરમેન.

જે રાજ્યતંત્રને પ્રજાની સંમતી તથા ટેકો ન હોય તે રાજ્યતંત્ર કદી પણ સારૂં નીવડે નહિ.

અબ્દુલ રસુલ.

જુલમનું ખરાબમાં ખરાબ રૂપ એ એક પ્રજા ઉપર બીજી પ્રજાનું રાજ્ય છે.

મેકોલે.

૮

દેશ વગર તમારૂં નામનિશાની નથી. તમને અવાજ નથી, હક્ક નથી, પ્રજાઓના મંડળમાં સ્થાન નથી, તમે મનુષ્ય જાતીમાં વર્ણશંકર છો.

મૅઝીની.

તમારા દેશની સેવામાં તમારી જીંદગી અર્પણ કરો.

સર હેનરી કૉટન.

૯

એક થાઓ, મંડયા રહો, અને સ્વરાજ્ય મેળવો કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના ભોગ થતા લાખો માણસો, અને માત્ર અલ્પ અન્નને લીધે ભુખે ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં હિંદુસ્થાન પોતાનું અસલનું ગૌરવ એકવાર ફરીથી પ્રાપ્ત કરે.

દાદાભાઇ નવરોજી.

૧૦

મુસલમાન અને હિન્દુ—હિન્દની બે આંખો છે, એકને ઇજા કરશો તો બીજાને પણ ઇજા થશે.

સર સૈયદ આહમદ.

આપણે એકજ રાજદ્વારી ગાંઠથી બંધાયલા છીએ માટે આપણે એકજ પ્રજા છીએ.

રાજેન્દ્રલાલ મીત્ર.

મને ખાત્રી છે કે મોસ્લેમ લીગના સર્વે સભાસદો પોતાની સ્થિતિની પુરેપુરી જોખમદારી ધ્યાનમાં લઇને હિન્દની ભિન્ન ભિન્ન કોમો સાથે એક દીલથી અને દેશના હિતમાં નિઃસ્વાર્થ ભક્તિથી કાર્ય કરતાં શીખશે.

અબદુલ લતીફ આહમદ.

૧૧

હિન્દના દુઃખો, તેના ઉપર થતો ભારે જુલમ દૂર કરવાનો રસ્તે એક સ્વરાજ્યજ છે.

દાદાભાઇ નવરોજી.

જો પ્રજાને સુખી કરવાની હોય, જો આજે ઉભી થતી હજારો ફર્યાદો દૂર કરવી હોય તો પ્રથમ હાલનું રાજ્યતંત્ર ફેરવો.

તીલક.

૧૨

રાજ્ય કારભારમાં જેમ બીજાઓ ભૂલ કરે છે, તેમ હમો પણ કરશું, અને બીજાઓ પાછળથી સુધારે છે, તેમ હમો પણ સુધારીશું.

જેમ બીજાઓને ભૂલ કરવાનો અને સુધારવાનો હક છે, તે હકક અમોને પણ છે

તીલક.

